T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADINI

(1919-1922)

Yüksek Lisans Tezi

Özlem BAYKAL

Ankara-2019

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADINI (1919-1922)

Yüksek Lisans Tezi

Özlem BAYKAL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Ankara-2019

ÖZET

19. yüzyıldan itibaren dünya geneline bakıldığında kadınların statülerindeki değişimin savaşlar, devrimler ve sosyal olaylar gibi kısa dönemli veya endüstrileşme, şehirleşme, eğitim ve istihdam benzeri uzun süreçler sonucunda meydana geldiği görülmüştür. Bu bağlamda Türk kadını Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ve Milli Mücadele döneminde basın, edebiyat, cemiyet, askeri üretim, sağlık çalışmaları, lojistik ve cephede savaşmak gibi hemen her alanda aktif bir rol oynamıştır. Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşları ve Milli Mücadele döneminde kadınlar bu faaliyetleri yerine getirirken, toplumsal ve geleneksel sorumluluklarını ihmal etmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1918 yılında Mondros Mütarekesini imzalaması ve İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgal etmesi sonucunda Türk halkı, siyasi, beşeri, sosyal, ekonomik ve sağlık olarak bütün haklarından mahrum bırakılmıştır. Dolayısıyla 1919-1922 yılları arasında yaşanılan Milli Mücadele döneminde Türk halkı işgallere karşı teşkilatlanmaya başlayarak, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde topyekûn mücadele için harekete geçmiştir.

Anadolu'da erkeklerin cephelerde olması, kadınların geri hizmetlerde daha fazla çaba göstermesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde siyasi ve askeri olarak gerçekleşen her gelişmede, kadınların varlığı somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kadınlar, işgallere karşı önce cephe gerisinde miting ve cemiyet çalışmalarına ağırlık vermiştir. Kadınlar daha sonra askeri üretim ve tıbbi faaliyetler çerçevesinde, Türk Ordusuna destek sağlamışlardır. Cephede ise tıbbi müdahale ve sevkiyat hizmetleri ile işgal güçleriyle fiilen savaşmak gibi vazifeleri yerine getirmişlerdir. Türk kadınının bu çok yönlü faaliyetleri, rolleri, misyonları ve imajları fotoğraflara açık bir şekilde yansımıştır. Bu bağlamda fotoğraflar, Türk kadınının Milli Mücadele yıllarında cephe ve cephe gerisinde üretken, anaç, fedakâr ve merhametli yönüne ve vasfına tanıklık etmiştir.

Bu çalışmada fotoğraflar aracılığıyla Türk kadınının Milli Mücadele'deki faaliyetleri, rolleri ve imajları üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. Ayrıca bu dönemin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yönü de ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Görsel, İmaj, Kadın, Milli Mücadele, Rol, Türkiye.

ABSTRACT

Looking at the world from the 19th century onwards, it has been observed that the changes in women's status have occurred as a result of short periods such as wars, revolutions and social events, or as a result of long processes such as industrialization, urbanization, education and employment. In this context, Turkish women played an active role in almost every field such as press, literature, community, military production, health studies, logistics and fighting in the Balkan and First World Wars and National Struggle periods. During the During Tripoli, Balkan, First World Wars and National Struggle, women did not neglect their social and traditional responsibilities while carrying out these activities.

As a result of the signing of the Mondros Armistice in 1918 by the Ottoman Empire and the occupation of Anatolia by the Entente States, the Turkish people were deprived of their political, humanitarian, social, economic and health rights. Therefore, during the National Struggle between 1919-1922, the Turkish people started to be organized against the invasions and took action for total struggle under the leadership of Mustafa Kemal Pasha.

Because the men were population of the country took place in fronts, this fact affected women to struggle more in the behind front. In every period of political and military developments in this period, the existence of women emerged in a concrete way. Women concentrated on the rallies and community activities behind the front against the occupations. Women later provided an important support to Turkish Army in the context of military production and medical activities. On the other hand, they performed their duties such as medical intervention and dispatch services and fighting actual occupation forces. These versatile activities, roles, missions and images of Turkish women are clearly reflected in the photographs. So that, the photographs witnessed the productive, rooted, self-sacrificing and compassionate aspects and qualities of Turkish women in the years of the National Struggle on the frontline and back.

In this study, an assessment will be made on the activities, roles and images of Turkish women in the National Struggle through photographs. In addition, the social, political, economic and cultural aspects of this period will be revealed.

Key Words: Image, National Struggle, Photography, Role, Turkey, Visual, Woman.

ÖNSÖZ

1919-1922 yılları arasında, Milli Mücadele'de yer alan Türk kadınlarının cephede ve cephe gerisindeki faaliyetlerini, imajlarını ve rollerini konu alan bu çalışma, Türkiye'de gerçekleştirilen araştırma sonucunda yazılmıştır. Bu çalışmada başta Milli Mücadele dönemine ait anılar ve görsel kaynaklar olmak üzere, çok sayıda kitap, makale, dergi ve gazete incelenmiştir. Dolayısıyla hem görsel tarihe hem de Milli Mücadele dönemine dair olan bu konu, sadece Türkçe değil, İngilizce ve Osmanlıca kaynaklar incelenerek de araştırılmıştır. Nitekim bu konunun araştırılmasında, Türkiye'de Milli Mücadele dönemine dair tarih eğitiminde ve araştırmalarında, görsel malzemeye dayalı çalışmalarla ilgili kaynak yetersizliği önemli rol oynamıştır. Kaynaklar, Milli Mücadele döneminde Türk kadınının misyonlarını ve rollerini değerlendirmek konusunda oldukça sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla bir yüksek lisans tez çalışması olarak, Milli Mücadele döneminde etkin rol oynayan Türk kadınının üstlendiği roller ve sahip olduğu imajın araştırılmasının fotoğraflar üzerinden gerçekleştirilmesi, uygun bulunmuştur.

Bir diğer önemli nokta ise bazı kaynaklarda, Türk kadınının Balkan Savaşı veya Birinci Dünya Savaşına ait fotoğrafları, Milli Mücadele dönemi araştırmalarında kullanılmasıdır. Görülen bu tarihi hatalar, bu araştırmanın yapılması için etkili olmuştur. Öte yandan bir başka husus ise Birinci Dünya Savaşı sırasında hem Türk hem yabancı kadınların sergilediği imajlar ve roller arasındaki paralelliklerin incelenmesindeki, eksikliklerdir. Bu noktadan hareketle ingilizce kaynaklar, savaş dönemlerinde kadınların rolleri ve imajları hakkında çeşitli bilgiler ve terimlerin elde edilmesinde yol gösterici olmuştur. Nitekim kadınların söz konusu dönemlerde genellikle hangi konumda, neler yaptığına dair evrensel sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu konunun kapsamı ve yoğunluğu, her ne kadar çalışmanın ilk aşamasında bende bir tedirginlik yaratmış olsa da, araştırma safhasında gerek Türkiye'de ve gerek Polonya'da konuma olan ilgi ve olumlu yaklaşımlar, beni cesaretlendirmiştir. Öncelikle, Polonya'da çalışmış olduğum Adam Mickiewicz Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde beni misafir eden Sayın Prof. Dr. Rafał Witkowski' ye, fakültenin kütüphanesinde benden yardımlarını ve samimiyetlerini esirgemeyen Sayın Lucyna Leśniak'a ve Avrupa kadınlarıyla ilgili araştırma sahası hakkında ve literatür taramasında bana yol gösteren, fakültenin doktora öğrencisi Agata Łysakowska'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Poznan'da kaldığım sürece benden dostluklarını ve misafirperverliklerini esirgemeyen Urszula Karasinska Kural'a ve Muzaffer Kural'a teşekkür ve minnet borçluyum.

Yüksek lisans eğitimimi bünyesinde yapmaktan gurur duyduğum Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü çalışanlarına, kütüphane ve arşiv görevlisi Ömer Şahin'e yardımları için sonsuz teşekkür ederim.

ATASE Arşivinde bulunan fotoğraflara ulaşmamı sağlayan, Sayın Hakan Bacanlı'ya ve arşiv çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım. TRT Arşivinde görsel kaynaklar konusunda bana rahat araştırma ortamı sunan Arşiv Dairesi Başkanlığı Pazarlama ve Satış Müdürlüğüne ve yardımlarını benden esirgemeyen Sayın Emine Çevik'e, ayrıca KIZILAY Arşiv ve Kütüphane Müdürlüğüne ve çalışanlarına, MKE Kurumu Genel Müdürlüğü Eğitim ve Kütüphane birimine yardımlarından ötürü çok teşekkür ederim.

Bu tezin ilk aşamasından son aşamasına kadar, sağladıkları katkılar ve değerlendirmeler ile bana yön veren, Enstitümün değerli hocalarından Sayın Prof. Dr. Hakan Uzun'a ve Sayın Dr. Öğretim Üyesi Sedef Bulut'a, ayrıca tez jürisi üyelerinden Sayın Prof. Dr. Ayten Sezer Arığ'a şükranlarımı sunarım. Öte yandan çalışmamla ilgili teknik aksaklıklar yaşadığım bu zor zaman diliminde, bana yardımcı olan Sayın Öğr. Gör. Mustafa Toker'e teşekkür ederim.

Diğer yandan lisans eğitimimde beni yetiştiren ve yüksek lisans yapmam için beni cesaretlendiren, desteğini hiç esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa'ya, Sayın Ayşegül Amanda Yeşilbursa'ya ve Sayın Doç. Dr. Nuray Özdemir'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Aynı zamanda Türk kadını ile ilgili literatür ve fotoğraf araştırmasında bana yol gösteren, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü üyesi Sayın Prof. Dr. Zafer Toprak'a, fotoğraf analizi konusunda teşvik ve katkıları için Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema bölümü Fotoğrafçılık Atölyesi üyesi Sayın Doç. Dr. Özgür Yaren'e ve AFSAD üyelerinden Sayın Yelda Akcoş Akıllıgöz'e şükranlarımı sunarım.

Ayrıca tez çalışması süresince benden dostluğunu esirgemeyen, konumun spesifik olmasından ötürü gerekli kaynaklara ulaşmama yardımcı olan Sayın Doç. Dr. Çağla Derya Tağmat Hocama, Erasmus eğitimimden tez çalışmamı sonuçlandırdığım ana kadar desteği ve katkıları için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu yoğun ve zor dönemde desteklerini benden esirgemeyen değerli dostlarım, Marmara Üniversitesi Fizik bölümü doktora öğrencisi Gülsevim Aydın'a ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih bölümü doktora öğrencisi Burcu Karakuş'a teşekkürlerimi sunarım.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bana maddi olanaklar yaratan, Yüksekova'dan Ankara'ya doğru bir kardelen yetiştiren, manevi anlamda da her zaman yanımda olan, bana güven ve cesaret veren manevi Babaannem olarak gördüğüm Sayın Naciye

İkizoğlu’na, aynı şekilde manevi Anneannem olan Sayın Zeynep Yıldız Bekaroğlu’na, ayrıca İstanbul Teknik Üniversitesi üyesi Sayın Doç. Dr. Serhat İkizoğlu’na, bana bir gelecek sundukları için kendilerine bir ömür boyunca minnet ve şükran borçlu olacağımı belirtmek isterim.

Ayrıca Ankara’da eğitimimi sürdürmem için bana olanak sağlayan TRT İç Yapımlar Dairesi Başkanlığı Kordinatörü Sayın Kurtuluş Zeydan’a, benden maddi desteğini esirgemeyen Sayın Hasan Tonga’ya ve Sayın Seyhan Çobanoğlu’na teşekkür ve minnet borçluyum.

Yüksek Lisans eğitimim boyunca bana barınma ve ders çalışma olanağı sağlayan Ankara Kredi Yurtlar Kurumu Şehit Özel Harekatçılar Öğrenci Yurdu Müdürlüğüne ve tez çalışması süresince bana psikolojik destek sunan, Sosyal Çalışmacı Sayın Ayşe İlkay Yılmaz’a teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak tez danışmanım olmayı kabul eden, bu çalışmada benim kadar emeği bulunan, bana yol gösteren ve beni cesaretlendiren danışmanım Sayın Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan’a minnet ve şükran borçluyum. Ayrıca bana duydukları güveni ve verdikleri desteği asla eksiltmeyen, Babam Kasım Baykal’a ve Annem Kibar Baykal’a da minnettarlığımı sunmak isterim.

Bu çalışmanın zaman konusunda yaşanılan yetersizlik nedeniyle birtakım eksiklikleri barındırması, muhtemeldir. Milli Mücadele döneminde, Türk kadınının rollerinin ve imajlarının fotoğraflarla buluşturulması hakkında bir analiz çalışması olan bu tezin konuya ilgi duyan araştırmacılar için iyi bir kaynak olabilmesini ve tarih bilimine katkı sağlamasını ummaktayız.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
MODERN ÇAĞDA KADIN HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

İKİNCİ BÖLÜM
FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADINININ CEPHE GERİSİNDEKİ FAALİYETLERİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADININUN CEPHEDEKİ FAALİYETLERİ

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFSAD	: Ankara Fotoğraf Sanatçıları Derneği
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKMVC	: Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Der.	: Derleyen
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
KKK	: Kara Kuvvetleri Komutanlığı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Temel Kavramlar Üzerine

Bu çalışmanın adı Fotoğraf Üzerinden Milli Mücadele'de Türk Kadını (1919-1922)'dır. Dolayısıyla temel kavramlar bölümünde Fotoğraf, Milli Mücadele, Türk Kadını kavramlarını açıklamak ve bunun yanı sıra tarih, tarih kuramları, tarihçilik, tarihin kaynakları, tarih biliminde görsel malzemenin önemi, fotoğrafın tarihi, fotoğraf okuması, kadının ulus kimliği içindeki yeri, kadın imgesi, kadının rolleri, annelik-aile, kadının merhamet duygusu, kadının giyim kuşamı, savaş, toplumsal etki gibi kavramların tez içinde nasıl kullanıldığını ve değerlendirildiğini belirtmek gereklidir.

Milli Mücadele döneminde kadınların pek çok açıdan bu döneme katkı sağladığı bir gerçektir. Yalnız sosyal anlamda değil, ekonomik, askeri ve siyasi anlamda da ön saflarda yer aldıkları bilinmektedir. İşte bu dönemde, kadının aktif faaliyetlerini ortaya koyacak önemli malzemelerden biri de fotoğraflardır. Zira cephede, cephe gerisinde ve sosyal yaşamda kadının üretici ve fedakar vasfını ortaya koyan pek çok görsel malzeme mevcuttur. Bu görsel malzemeler, sergiler aracılığıyla zaman zaman kamuoyuna sunulmaktadır. Ancak, Türkiye tarihi açısından, fotoğraf üzerinden kadınların Milli Mücadele dönemindeki katkılarını gösteren bir çalışma yapılmamıştır.

Bu bağlamda Fatma Acun, Milli Mücadele ve Atatürk döneminin fotoğraflar konusunda geniş bir hazneye sahip olmasına rağmen, bu döneme ait araştırmalarda fotoğrafların *sınırlı bir şekilde* kullanıldığını belirtmiştir.[1]

Öte yandan bu çalışmanın başlığında yer alan kavramları açıklamadan önce *tarih* kavramını açıklamak gereklidir. Tarih, insanı anlayan ve insanın çevresini kuşatan bilim dallarından biridir. Tarih, öğrenme arzusunu giderdiği için herkesin ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla tarih geçmiş, şimdi ve gelecek zaman ile ilgili toplumsal bir hafıza oluşturduğu için önemlidir.[2] Tarih, insanların zaman ve mekan içinde yaşamış oldukları her anı inceleyen ve

---

[1] Fatma Acun, *"Tarihin Kaynakları"*, **Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, Ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 137-139.

[2] Temuçin Faik Ertan, *"80 Yıllık Ömürde, 72 yıllık Cumhuriyet Tanıklığı Mehmet Ali Eke"*, **Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı 16, s. 209.

tasvir eden bir bilimdir.[3] John Tosh *"tarih, beşeri bilim ve sosyal bilim arasında melez bir disiplindir"*[4] şeklinde bir tanım yaparak, aslında tarihin çok yönlü olduğunu vurgulamıştır.

Fransa'da kurulmuş olan *Annales Okulu'*nun[5] en önemli temsilcilerinden olan Fernand Braudel tarih bilimini "*bütün tarihlerin toplamı, geçmiş, şimdi ve gelecekteki doktrin ve bakış açılarının biraraya gelmesi",*[6] Voltaire ise "*bir nesilden öbür nesle intikal eden hikayeler"* şeklinde bir tanım yapmış ve tarihin hayatın akışında devam eden, bir dinamizme sahip olduğunu açıklamıştır.[7] Annales Okulu kurucularından Marc Bloch tarih bilimini, "*zaman içinde insanların ilmi",*[8] E. H. Carr ise tarihi, "*tarihçi ile olaylar arasında devamlı bir etkileşim, geçmiş ile günümüz arasında bitmek bilmeyen bir dialog"*[9] olarak tanımlamıştır. Öte yandan Lucien Febvre tarihi "*geçmiş ve bugünün incelenmesi"* aynı zamanda *"bugünün açıklanması",* yaşanılan anın geçmiş içinde incelenişi ve tasviri şeklinde anlamlandırmıştır. Dolayısıyla tarih ve tarihçi, kendisini dinamik bir süreç olan geçmişin içerisinde bulmaktadır.[10]

Diğer yandan tarih yazımı hakkında bilgi vermek gerekirse, çok geriden gelen bir uğraş olduğu bilinmektedir. Zira Antik Çağ'da sadece tarih yazılmamış, aynı zamanda tarih yazımı üzerinde düşünceler de üretilmeye başlanmıştır. Tarih yazımı, *hikayeci, öğretici, araştırmacı, sosyal, bilim (neden-nasıl), kronik* şeklinde bir çeşitliliğe sahiptir. Antik dönemin tarih yazıcıları olan *Herodotos* ve *Thukydides, historia* kavramını araştırma, keşfetme ve bu işlemler sonucunda elde edilen bilgiyi aktarmak anlamında kullanmıştır.

Ortaçağ Dönemi'nde ise *Augustinus* kilise kronikleri, *Taberi* ise siyer geleneğinin etkisiyle tarih yazıcılığı yapmıştır. Rönesans döneminde hümanizmin etkisiyle başlayan tarih yazıcılığı, Aydınlanma Döneminde *Edward Gibbon, Voltaire* ve *Montesquie* isimleri ile modern bir yöne doğru ilerlemiştir. Modern tarihçilik *Lepold Von Ranke*, modern uygarlık

---

[3] E. Bernheim, **Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi**, Çev. Şükrü Akkaya, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 51.
[4] John Tosh, **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.3.
[5] Annales Okulu, I. Dünya Savaşı sonunda ekonomi ve sosyal tarih araştırmalarına yönelmiş olan Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından 1929 yılında çıkarılan *Annales d'histoire economique et sociale* adlı dergi ile başlayan, Fransa'da kurulan tarih ekolüdür. 1920-1990 yılları arasında üç gelişme evresine sahip olan ekol, Fernand Braudel, Mc. Lennan, Hobsbawm, Georges Duby, Jackues Le Goff ve Emmanuel Le Roy Ladurie gibi önemli isimler ile dünya tarihine yeni bir yön vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002; Engin Ayan, *"Türk Tarih Yazımı Evriminde Annales Kuramının Yorumu",* **Tarih Okulu Dergisi**, İzmir, 2011, Sayı 11, ss. 75-101.
[6] Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 63.
[7] Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 1.
[8] Marc Bloch, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, Çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 69.
[9] E. Hallett Carr, **Tarih Nedir?,** Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 35.
[10] Olcay Özkaya Duman, *"Tarih Bilimi Ve Bilgisi Açısından Aydınlanmadan Günümüze Sorularla Tarih Felsefeleri Ve Kavrayışları",* **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, Sayı 7, s. 52.

tarihçiliği ise *Arnold J. Toynbee* öncülüğünde başlamıştır. Diğer yandan tarih biliminde analiz yöntemini başlatan *Max Weber* karşılaştırmalı tarih anlayışının öncüsü olurken, Alman tarihselci yaklaşım, *Karl Marx*'ın *marksist* anlayışı ile şekillenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda ise ekonomi ve sosyal tarih araştırmalarına yönelmiş olan *Lucien Febvre, Marc Bloch* ve *Fernand Braudel* öncülüğünde Fransa'da Annales Ekolü kurulmuştur.[11]

Nitekim tarih yazımında, üç farklı yaklaşım görülmektedir. Bunlardan birincisi, bir *anlatı (narrative)* olarak geçmişin yeniden tasarımı, ikincisi *bireysel (idiographic)* olan, başka bir deyişle tarihsel ve toplumsal dönemlerin kendilerine özgü sebepler ve sonuçlar ortaya çıkarıp, analizler yapmasıdır. Üçüncü yaklaşım ise tarihin nedensellik ilkesi içinde, *açıklayıcı* olmasıdır.[12]

Diğer yandan bir olayın tarihin sayfalarına geçmesi için tarihçilerin bu olayı yazılı veya görsel kaynaklara dayalı bir metodu tercih ederek, yazması gerekmektedir.[13] Bu bağlamda Walter Benjamin,[14] "*soluduğumuz havada bizden önce yaşamış olanların bıraktığı esintiler mutlaka var"* şeklinde bir açıklama yaparak, tarihsel izlerin peşinden gitmeyi, yazılı belgelerden görsel kaynaklara doğru devam eden bir yol olarak görmüştür.[15] Dolayısıyla belgeler, tarih ve tarihçi için birer kanıt niteliği taşımaktadır. Belgeler daha önce meydana gelmiş bir olayı, tarihin laboratuvarında kanıtlayıcı hale getirmektedir.[16] Bu nedenle tarihçiler tarafından belgeler, doğru yöntemler ışığında tahlil edilmelidir.

Belgelerin niteliği ve kullanımına ilişkin sorular sormak, tarihçilerin metodolojik çalışmalarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira sadece yazılı belgeleri tarihsel kaynaklar olarak görmek, doğru bir yaklaşım değildir. Bu bağlamda klasik tarihçiler, resmi yazışmalar, mektuplar, raporlar ve günlükler ile sınırlı kalarak, belge yelpazesini oldukça daraltmışlardır. Görsel ve sözlü kaynaklara daha fazla yer veren modern tarihçiler ise tarih disiplininin son yıllarda daha fazla gelişmesine katkı sunmuşlardır. Bu noktadan hareketle

---

[11] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Kılıçbay vd., **Dünyada Tarihçilik,** Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara, 2017.

[12] İlhan Tekeli, **Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 54.

[13] Ertan, *"80 Yıllık Ömürde...",* s. 210.

[14] Yirminci yüzyılın en önemli Marksist estetikçilerinden ve kültür yorumcularından biri olarak görülen ve bir sosyal üretim formu olarak sanatın önemini ortaya çıkaran Alman düşünür Walter Benjamin, 1892 yılında Berlin'de dünyaya gelmiş, Berlin, Münih ve Bern'de felsefe öğrenimi görmüştür. 1920'de Berlin'e yerleşerek edebiyat eleştirmenliği ve çevirmenlik yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zuhal Özel Sağlamtimur, *"Walter Benjamin'in Bakış Açısından Tarih ve Fotoğraf İlişkisi"*, **Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Güz** 2013, Sayı 37, s. 238.

[15] Aktaran, Esra Danacıoğlu, **Geçmişin İzleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 29-30.

[16] Bülent Akbaba, *"Tarih Öğretiminde Fotoğraf Kullanımı",* **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,** 2005, Cilt 6, Sayı 1, s. 186.

ekonomik ve sosyal tarihin büyümesine müttefik olmak, çeşitli olan tarihsel belgeleri birbirleriyle buluşturmak gereklidir.[17]

Diğer yandan tarihçi tarihsel bilgilere eleştirel bakmalı, bu bilgiler doğrultusunda yorum yapmalı ve bilgileri tarihsel doğruluğun ölçütlerine dayandırarak kullanmalıdır.[18] Tarihçi tarihi disiplinler arası bir bilim haline getirdiği zaman, tarihin çalışma alanı genişlemektedir. Bu bağlamda Annales Ekolü'nde görüldüğü üzere, çeşitli bilim dallarından beslenen tarihin bilimsel çekiciliği artmaktadır. Zira Türkiye'de birbirinden farklı bilim dallarından yararlanılarak yapılmış tarih çalışmaları, çok kısıtlı görülmektedir. Zafer Toprak'ın ifade ettiği gibi tarihçi belli bir dönem ve alanda yetkin hale gelerek, kendi mabedini inşaa etmekte ve sadece bu alanla yetinmektedir.[19] Dolayısıyla sürekli aynı konu üzerinde araştırmalar yapan bazı tarihçiler, diğer bilim dallarından yararlanmayı ihmal ederek tarihin bakış açısını yoksullaştırmaktadırlar.

Bir diğer önemli husus ise tarih ve tarihçilik için gerekli olan, malzemeler konusudur. Tarih, geçmişe ait kaynakları belli metodlarla inceleyerek bilgi üretirken, kaynaklar da geçmişe ait izleri korumaktadır. Tarihçi ise bu materyallerden sağlıklı yönetemlerle faydalanarak, bilgi üretir.[20] Tarihçi, bilimsel çalışmalar yapmak için öncelikle birincil ve ikincil kaynakları taramakla işe başlar. Birincil kaynaklar, olaylar ve kişiler hakkında daha açık bilgiler vererek, tarihsel problemlerin çözümüne farklı bir bakış açısı getirmektedir.[21] Birincil kaynaklar sadece yazılı vesikalardan ibaret olamamakla birlikte, belirli bir dönemde çekilmiş görsel-işitsel kaynaklar da bu kategoride yer almaktadır.

Bu bağlamda tarih araştırmalarının başlıca araçları olan tarihsel veriler, *maddi olan, maddi olmayan, yazılı, sözlü* ve *temsili* olan şeklinde dört gruba ayrılmaktadır. Maddi veriler, *nesne veya eşya, yani somut olarak kullanılan* unsurlardır. Maddi olmayan kaynaklar, *gelenek, örf-adetler, batıl inançlar ve efsaneler* olarak tanımlanabilir. Yazılı kaynaklar, *mektup, gazete, dergi, broşür, mezartaşı ve günlük*, sözlü kaynaklar, *sözlü kayıtlar, hikayeler, şiirler, destanlar, menkıbe ve fıkralar* olarak kabul edilir. Temsili kaynaklar, *temsili iz olan fotoğraf, resim, plak, film ve ses kayıtları* gibi verilerdir.[22] Tarihsel kişi ve olayların konu olduğu *resim, tablo,*

---

[17] John Scott, **A Matter of Record: Documentary Sources in Social Research**, Polity Press, UK, 2014, s. 28-31.
[18] R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 313-314.
[19] Zafer Toprak, *"Sosyal Tarih"*, **Tarih İçin Metodoloji**, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara, 2015, s. 1-2.
[20] Acun, *"Tarihin Kaynakları"*, s. 119.
[21] *a.g.m.* s. 122-123.
[22] David E. Kyvig-Myron A. Marty, **Yanıbaşımızdaki Tarih**, Çev. Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011**,** s. 33.

kabartma, heykel, harita, şehir planları da tarihin habercileridir. Gerçeği yansıttığı için kullanılan bu kaynaklar, yanlış kullanım sonucu tarihin tahrifatına neden olabilir. Dolayısıyla bu vesikaların kim tarafından ne zaman ortaya çıkarıldığı, söz konusu olaya ve döneme ait olup olmadıkları konusunda tarihçinin dikkatli bir araştırma yapması daha sonra bunları kullanması gerekmektedir.[23] Nitekim tarihçi, tarihsel yanılgılara düşmemek için kendi laboratuvarında titiz bir çalışma yürütmelidir.

Öte yandan, tarih biliminde kullanımı sınırlı olan görsel kaynaklar ise *iki boyutlu (fotoğraf, film ve resim) ve üç boyutlu (heykel, müzede yer alan eşyalar ve her çeşit eşya) malzemelerden* oluşur. Bu kaynaklar, tarihsel süreçlerin değişimine somut bir delil olmaktadır.

Zira görsel malzemeler de kendi bünyesinde *dilsiz görsel, yarı dilli görsel* ve *sözlü bilgi içeren görsel malzemeler* olarak ayrılmaktadır. *Dilsiz görsel malzemeler*, üzerinde herhangi bir ekleme olmayan geçmişin kalıntıları olarak bilinen *resim, minyatür, gravürden* ve *fotoğraftan* oluşur. *Resimler* (freskler ve başka resimler), *mozaik biçiminde olan resimler, çini üzerine yapılan resimler, tuvale yapılan resimler, kağıda çizilen ve kağıttan artırılan* çeşitlere sahiptir. *Minyatürler*, Orta Asya'dan gelen bir gelenek olarak İran vesilesiyle İslam kültürüne yansımış küçük boyutlu resimlerdir. Minyatürlerin bir çeşidi olan *surnameler* ise Anadolu'nun sosyo-kültürel hayatı hakkında bilgi verir. *Gravürler*, Avrupalı ressamların çizdiği tarama usulü resimlerdir. *Fotoğraflar* ise 19. yüzyılın yarısından itibaren, Türk tarihinde yerini almaya başlamıştır. 1920'li yıllarda renkli fotoğraf keşfedilmiş olsa da, bu yenilik 1970'lerden sonra Türkiye'de görülmüştür. Diğer yandan bellirli bir dönemde çekilen, *diyapozitifin, slaytların, sessiz filmlerin* de giderek artan bir kullanıma sahip olacağı tahmin edilmiştir.[24] Fotoğraflar gibi, son yıllarda kullanılmaya başlanan bu veri grubu, arşivlerde sınırlı sayıda bulunmaktadır.[25]

Diğer yandan *yarı dilli görsel malzemeler,* sözlü bilgiyle iç içe olan, üzerinde kısa, açık ve kesin sözlerin bulunduğu afiş ve reklam panoları, haritalar, taslak, kroki ve planlardır. *Sözlü bilgi içeren görsel malzemeler* ise dilsiz kaynaklar olarak tanımlanan her çeşit sesli sinema filminden oluşur. Bu filmler zamanında çekilmiş yani konunun geçtiği dönem ile ilgili bilgiler veren, sonradan çekilmiş filmler ise değişen koşullara bağlı olarak şekillenen dönemler hakkında daha az bilgi veren materyallerdir.[26]

[23] Bernheim, **a.g.e**., s. 123.
[24] Ekrem Memiş, **Tarih Metodolojisi,** Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1989, s. 56.
[25] Fatma Acun, *"Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi"*, **Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi,** 2007**,** Cilt 24, Sayı 2, s. 13.
[26] Tuncer Baykara, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 73-74.

Görsel malzemelerin bu denli çeşitliliğine rağmen, yazılı belgelerden tarihçilik yapanların sayısı, görsel tarihçilerden fazladır.[27] Halbuki görsel materyaller, yazılı belgelerde yer alan bilgilerin tamamlayıcısı ve destekleyicisi olduğu gibi imgeler aracılığıyla geçmişin zihinlerde canlandırılmasını sağlamaktadır.[28] Görsele dayalı tarih araştırmalarının tarih bilimine ve kamuoyuna katkısı, yadsınamaz. Bu nedenle Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda dönemin sanatçıları tarafından yapılmış *tablo, resim, gravür, minyatür* vb. görsel materyaller, dönemin sanat tarzı ile şekillendiği ve döneme ait mesajlar verdiği için değerlendirilmesi gereken önemli kaynaklardır.[29] Görüldüğü üzere tarihi malzemeler, oldukça çeşitlilik göstermekte ve tarihçilerin mutfağında hazırlanmayı beklemektedir.

Öte yandan yazılı ve görsel kaynaklarla hazırlanan tarih çalışmaları hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu bağlamda Ronald Barthes, tarihi öğrenmek için ona dışardan bakılması gerektiği ve yazılı tarihin görsel tarih kadar inandırıcı olmadığını ifade etmiştir.[30] Peter Burke ise sadece yazılı kaynakları okuyarak tarihçilik yapmayı, eksik bir metod olarak görmüştür. Yazılı kaynakların görsel malzemeler ile desteklenmesini, böylece tarihsel çalışmaların daha fazla anlam kazanacağını vurgulamıştır.[31] Nitekim geçmişle meşgul olan tarihçi, olayın yaşandığı zaman ve mekanda bulunmadığı, olaylar hakkında elinde sağlam veriler olmadığı için başkaları tarafından yazılan kaynakları veya meydana getirilen görsel vesikaları kullanmalıdır. Tarihçi, olayların görsel tanıkları olan film ve fotoğraf kayıtlarını inceleyerek, gelişmeleri gözlemleyebilme şansına sahip olmaktadır.[32] Şüphesiz ki fotoğrafı birincil kaynak olarak kabul eden ve kullanan tarihçilerin sayıca artması, tarih bilimi için bir zenginlik olacaktır.

Geçmişe yönelik bilgiler elde etmek amacıyla fotoğraf incelemek, insanlarla sözlü tarih çalışması yapmak, bir iş yerinin mali kayıtlarını-eski yapıları incelemek, haritalar ve vergi kayıtlarından bir bölgenin gelişme seviyesini izlemek gibi birçok yöntem kullanılmaktadır. Günümüzde tarih, geleneksel metodların dışında modern yöntemler kullanılarak da incelenmektedir. Özellikle son dönemde kamu tarihçiliğindeki artış, *sözlü, kantitatif* ve *görsel*

---

[27] Robert Stardling, **20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 92.
[28] Sedef Bulut, *"Milli Mücadele Dönemiyle İlgili Görsel Bir Eser: Anadolu Hediyesi",* **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** Güz 2018, Sayı 63, s. 134.
[29] Acun, ***"****Milli Mücadele…",* s. 14.
[30] Roland Barthes, **Camera Lucida Fototğraf Üzerine Düşünceler**, Çev. Reha Akçakaya, Altıkırkbeş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 80.
[31] Peter Burke, **Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa**, Çev. Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016 s. 136.
[32] Fatma Acun, *"Görsellik ve Yakın Dönem Araştırmalarında Kullanımı",* **Kebikeç**, 2004,18, s. 101.

yöntemlerin kullanılmasıyla ilgilidir. *Kamu tarihçiliği,* tarihsel kaynakların yönetimi ve uygulamalı araştırma çalışmaların yapılması demektir.[33]

Geçmişe baktığımızda insanlar yaklaşık 15000 yıl öncesinde Paleolitik Çağ'da mağaralara, insan, hayvan ve doğa figürleri çizerek, duygu ve düşüncelerini anlatmışlardır. Paleolitik dönemin en eski mağaraları olarak nitelendirilen Fransa'daki *Lascaux* ve *Altamira* mağaralarının duvarlarına çizilen resimler, aslında sözcüklerin yerini almıştır. Aynı şekilde mezar resimleri de, Eski Mısır tarihi hakkında bilgi vermiştir. Mağara resimleri, dönemin insanlarının doğaya hakim oluşlarının ve hatta sosyo-ekonomik yaşam tarzlarının da kanıtı olmuştur.[34] Bu bağlamda Vilem Flusser, bu çizimler arasında geleneksel görüntüleri tarih öncesine ait çizimler, teknik olanları ise tarih sonrasına ait olarak tanımlamıştır.[35]

Yaklaşık 15000 yıldan beri varlığını koruyan duvar resimleri ile ortalama 2500 yıllık olan çivi yazıları, günümüzde de mevcudiyetini korumaktadır. Resim sanatı yedi yüz yıldan beri bilinmekte ve beş yüz yıldan daha fazla bir geçmişe sahip olan resimlerle kitap basımı gerçekleştirilmektedir. Son kırk yıldır elektronik görüntüler, son on yıldır ise sayısal tabanlı bilgisayar görüntüleri hayatın her alanında yerini almıştır.[36] Nitekim bu teknolojik veriler doğrultusunda, yeni bir tarihçilik anlayışı ile farklı araştırmalar yapılabilir.

Tarih, tarih ekolleri, tarihçilik, tarihte yöntem-araştırma teknikleri, tarihin materyalleri ve görsel kaynakları açıkladıktan sonra, çalışmanın asıl malzemesi olan fotoğrafı anlam olarak ve tarihi gelişimi açısından açıklamak gereklidir. Fotoğraf, Eski Yunanca'da *photos(ışık), graphien (çizmek ve yazmak)* sözcüklerinin biraraya getirilmesi sonucunda kullanılan bir kavramdır. Bu noktadan hareketle fotoğraf, optik metodlar ile ışığa duyarlı gümüş tuzların kimyevi işlemlerden geçmesi sonucu kalıcı hale getirilen görüntünün adıdır.[37] Fotoğraf için kimya, optik ve doğanın insan etkisinden bağımsız bir şekilde bütün ayrıntıların kopyalanabileceği bir görüntünün sabitlenmesi şeklinde bir tanım yapılmıştır. Zaman geçtikçe teknik gelişmelerle beraber fotoğrafın gelişimi de desteklenmiştir.[38] Fotoğraf ilk defa 1820-

---

[33] Kyvig- Marty, **a.g.e.,** s. 7.
[34] Mihaly Hoppal, **Şamanlar ve Semboller**, Çev. Fatih Sel, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2014, s.77.
[35] Vilem Flusser, **Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru,** Çev. İhsan Derman, Med-Campus 126 Proje Yayınları, Ankara, 1994, s. 15.
[36] Alev Fatoş Parsa, *"Fotoğraf ve Göstergebilim Üzerine",* **Kontrast Fotoğraf Dergisi**, Mart 2016, Sayı 50.
[37] Güler Ertan-Bülent Erutku, **Açıklamalı Fotoğraf Terimleri Sözlüğü**, Say Yayınları, İstanbul, 2004, s. 113.
[38] Kemal Gök, *"Fotoğrafın Bulunuşu ve Sonrasında Oluşan Teknik Gelişmeler",* **Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi**, 2016, Cilt 3, Sayı 1, s. 44-45.

1830 yılları arasında bir görüntüyü kaydetmeyi, sabitlemeyi ve yeniden üretmeyi mümkün kılan, *camera obscura*[39] ile elde edilmiştir.[40]

Camera obscura, bir insanın sığabileceği genişlikte, sadece bir duvarında dışarıdaki ışığın geçmesini sağlayan deliği olan ve duvara yansımış bir görüntünün çizildiği karanlık bir odadır. Rönesans Döneminde ressamlar tarafından çizim yapmak için uzun yıllar boyunca kullanılmış, sonraki yıllarda sandık boyutuna dönüştürülmüş ve Sanayi Devrimiyle birlikte yerini fotoğraf makinasına bırakmıştır. Diğer yandan fotoğraf ilk olarak, *Joseph Nicephore Niepce* tarafından 1824 yılında Fransa'nın Gras şehrinde ışık, maden ve taş üzerinde yapılan çalışmalar ve güneşle yazmak anlamında kullanılan *heliography* yöntemi sonucunda elde edilmiştir.[41] Niepce, 8 Aralık 1827 tarihinde güneş ışığı *(heliography)* ile hazırladığı ilk fotoğrafını, *Royal Society*[42] adlı kurula bildirmiştir.[43] 1833 yılında *Herculer Florence,* fotoğraf teknikleri üzerine çeşitli denemeler yaparak, görüntüyü sabit hale getirmiş ve fotoğrafın *negatif-pozitif* metodunu ortaya çıkarmıştır.[44] Öte yandan Niepce'nin ortağı *Louis Jacquer Mande Daguerre* ise metal levha üzerinde, görüntü sabitleme tekniğini bulmuştur. Bunun sonucunda 19 Ağustos 1839'da *Fransız Bilimler Akademisi*'nde *Francois Arago* tarafından Daguerre'nin fotoğraf yöntemi *daguerreotype,*[45] kamuoyuna ilan edilmiştir. Bu teknoloji, artık resim yazılarının ve gravürlerin yerini alan fotoğrafı ortaya çıkarmıştır.[46]

Fotoğraf sanatını ortaya çıkaran Niepce ile Dauguerre, ortalama beş yıl boyunca verilen uğraş sonucunda amaçlarına ulaşmış ve fotoğrafı kamuoyuna kazandırmıştır.[47] Ayrıca, *fotoğraf, negatif, pozitif, snapshot* kavramları ilk defa *John Herschel* tarafından literatüre kazandırılmıştır.[48] Bu sırada İngiliz asıllı *William Henry Fox Talbot* aynı görüntüden çok sayıda baskı elde edilmesini sağlayarak, *Calotype* adı verilen yöntem sayesinde görüntüyü

[39] Camera Obscura sistemi, karanlık bir odanın duvarına açılan bir delikten ışık aracılığı ile dışarıdaki görüntünün içerdeki duvara ters biçimde oluşmasıdır. Bu bilginin Sümerlerde kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gök, *a.g.m,* s. 43-66.

[40] Emma Lewis, **İzmler-Fotoğrafı Anlamak**, Çev. Meltem Aydemir, Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2018, s. 12**.**

[41] Quentin Bajac, **Karanlık Odanın Sırları Fotoğrafın İcadı**, Çev. Ali Berktay, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.

[42] Bilimsel çalışmaları teşvik etmeye adanmış dünyanın en eski bağımsız bilim akademisi olan Royal Society, 1662 yılında İngiliz Kralı II. Charles tarafından açılışı yapılan bilimsel bir kurumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://royalsociety.org/ Erişim Tarihi 10/12/2018.

[43] Güler Ertan, *"Dünden Bugüne Fotoğraf",* **Sanat Dergisi,** 2005, Sayı 7, s. 57.

[44] Bajac, **a.g.e.**, s.19- 20.

[45] İlk fotoğrafik baskı yöntemi olan *daguerreotype* gümüş ile kaplanmış bakır bir levhanın iyot buharına daha sonra sıcak cıva buharına tutulduktan sonra pozlandırılma ve negatif-pozitif işlemlerinin yapılmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ertan-Bülent, **a.g.e.,** s. 48.

[46] Engin Özendes, **Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık 1839-1923**, Yem Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 13-14.

[47] Walter Benjamin, **Fotoğrafın Kısa Tarihi**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012, s.3-4.

[48] Gök, *a.g.m,* s. 46.

sabitleştirmiştir. 1839'da fotoğraf resmi olarak, Talbot tarafından ilk baskısıyla kamuoyuna sunulmuştur.[49]

Kamuoyuyla tanışan fotoğraf asıl olarak, insanı düşündürmeye sevk eden, aktarım sahası genişledikçe anlam kazanan dinamik ve ilginç bir unsurdur.[50] Fotoğraf işlevsel olarak gerçek olan bir şeyin yorumu, izi, ölümü veya ölümsüzlüğü olabilmenin yanı sıra, gerçekleri dolaysız olarak da çoğaltabilir.[51] Dünya tarihinin seyrini değiştirmiş olan fotoğraf, bir olayın tanıklığını zamana dayalı bir şekilde yapmaktadır. Fotoğrafın kanıtlayıcılığı, temsil gücünden daha yüksek olduğu düşünülmektedir.[52] Dolayısıyla fotoğraf bir duyguyu, düşünceyi, olayı ve öyküyü anlatmak için kullanılan çok yönlü bir belgedir.

Öte yandan fotoğrafın insanları yanıltan bir yönü de mevcut olduğu için salt bir gerçeklik barındırmadığını da, düşünmek gereklidir. Bu bağlamda savaş ortamında çekilmiş fotoğraflar gerçekleri yansıtıyor olsa dahi, başka çevreler tarafından bu fotoğraların altına yazılan yazılar değiştirilip, bu görüntüler propaganda yapmak amacıyla da kullanılabilmektedir.[53] Bu bağlamda *savaş fotoğrafçılığı*, Britanya Hükümeti tarafından 1853-1856 yıllarında gerçekleşen *Kırım Savaşına*[54] resmi fotoğrafçı olarak gönderilen *Roger Fenton* ile başlamıştır. Roger Fenton fotoğraf çekimini, İngiliz siyasetine ve bu siyasetin kamuoyunun zihninde oluşturmak istediği algıya göre şekillendirmiştir.[55] Fenton savaşın yıkıcı etkisini görüntülemekten yana çaba sergilemeyerek, gerçekleri olduğu gibi yansıtmamıştır. Ancak çok sayıda savaş gören fotoğrafçı olarak adlandırılan İngiliz asıllı *Felice Beato*,[56] Kırım Savaşı'na katılarak savaşın yıkıcı etkisini yansıtan birçok fotoğraf çekmiştir.[57] Nitekim bu görüntülerin yayılmasıyla İngiliz asıllı hemşire *Florence Nightingale* ve diğer hastabakıcılar, İngiltere'den İstanbula'a geçerek hemşirelik mesleğinin zamanla kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.[58]

---

[49] Bajac, **a.g.e**., s. 18-20.
[50] Selmin Başak, *"Fotoğraf Sanatının Toplumsal İşlevi"*, **Yeni Fotoğraf Dergisi,** Mayıs 1978, Sayı 19, s.31-32.
[51] Susan Sontag, **Fotoğraf Üzerine**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011, s. 181.
[52] Barthes, **a.g.e.,** s. 105.
[53] Susan Sontag, **Başkasının Acısına Bakmak**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, s. 9.
[54] 1853-1856 Kırım Savaşı, Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Sardunya Devletlerinin Rusya'nın Balkanlar ve Boğazlar üzerindeki taleplerini ve denizlerdeki varlığını yok etmek amacıyla ile Rusya'ya karşı vermiş olduğu mücadeledir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı**, Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Ankara, 2006.
[55] Özcan Yurdalan, **Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007, s. 56.
[56] Felice A. Beato 1833 – 1909 yılları arasında yaşamış İngiliz asıllı bir fotoğrafçıydı. Kırım Savaşı'nda savaş fotoğrafçısı olarak yer almıştı. Kırım Savaşı'nda İngiliz askerinin fotoğraflarını çekmiş ve albümler oluşturmuştu. Bkz. Alona C. Wilson, *"Felice Beato's Japan: People"*, **Visualizing Cultures at the Massachusetts Institute of Technology**, 2010.
[57] Sontag, **Başkasının...,** s. 50.
[58] Modern hemşireliğin kurucusu olarak bilinen Florence Nightingale, Kırım Savaşı'nda yaralanan İngiliz askerlerini Üsküdar- Selimiye kışlasında tedavi etmişti. Florence Nightingale, tarihe Kırım Savaşı'nda yaralıların arasında gezinen, Lambalı Kadın olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevgi Hatipoğlu, *"Selimiye'den*

Dolayısıyla, herhangi bir şey hakkında duyulan ya da anlatılan bir bilgiye şüpheyle yaklaşıldığında, konuyla ilgili bir fotoğraf gözler önüne serildiği zaman bilgiler kanıtlanmış olur. Bir olayın gerçeklikle olan ilişkisi, fotoğraf makinesi tarafından kayda geçirilmesiyle gerçekleşmektedir.[59] Susan Sontag'ın, "*gerçekliğin gizli olduğu görüşü yaygın olduğu için fotoğrafa gerçekleri saklayan örtüyü kaldırılması konusunda ihtiyaç duyulduğu"*[60] şeklindeki açıklaması, fotoğrafın önemini vurgulamaktadır.

Diğer yandan 19. yüzyılda ABD'de fotoğraf, toplumsal amaca hizmet etmesi yönünde kullanılmıştır. 1889 yılında gazeteci *Jacob Riis* New York'un sefalet, yoksulluk ve hastalık dolu gecekondu mahallerinde yaşayan insanları ziyaret ederken, çektiği fotoğrafları gazete haberi yapmıştır. Böylece bu haber ABD'de geniş bir yankı uyandırmış, sağlık örgütleri üzerinde büyük bir tesir bırakmıştır. Jacob Riis burada *içerden bakış* gözlem metoduna göre fotoğraf çekmiş, haber ve tarih alanında gerekli görülen fotoğraf-metin ilişkisini teknik anlamda desteklemiştir. Öte yandan toplumbilimci *Lewis W. Hine*, sözlü ve yazılı aktarımı kısıtlayıcı, fotoğrafı ise daha etkileyici bulmuştur. Lewis W. Hine, ABD'de altı yaşındaki çocukların fabrikalarda on iki saat boyunca zor şartlar altında çalıştırılmasını fotoğraflamış, böylece ülke gündemi oldukça sarsılmıştır. Nitekim bu fotoğrafların ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik gerçek, ABD'de *Çalışan Çocukları Koruma Ulusal Komisyonu* tarafından *Çocuk Hakları Yasası'*nın çıkarılmasına zemin hazırlamıştır.[61]

Öte yandan fotoğrafın Türk Tarihindeki yeri ve önemi hakkında, bilgi vermek gereklidir. Osmanlı Devleti'nde, *Sultan II. Abdülhamit* döneminde fotoğrafçılık alanında gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamit, yaptığı yenilikleri ve hizmetleri fotoğraflar aracılığıyla dünyanın birçok yerine duyurmuştur. Nitekim fotoğraf, bu sırada yapılan reformların ve modernleşmenin yaygınlaştığını kanıtlamak için güçlü bir belge olmuştur. Sultan Abdülhamit bu fırsattan tam anlamıyla faydalanarak, 1880'lerde imparatorluğun bazı yeni başarılarının fotoğraflarını çekmek için başta *Abdullah Frères* olmak üzere, birçok fotoğrafçıya çalışma imkânı sunmuştur.[62] Görüldüğü üzere fotoğraf, gerçekleri iddia etmek için kolaylıkla kullanılabilen görsel bir belgedir.[63]

Geleceğe Notlar", **Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi**, Ankara, 2011, s.s. 103-111; Ayrıca bkz. Pam Brown, **Florence Nightingale,** İlk Kaynak Kültür ve Sanat Ürünleri, Ankara, 1996.
[59] Sontag, **Fotoğraf...,** s. 5.
[60] **a.g.e.,** s. 144.
[61] Başak, *a.g.m.,* s. 33-34.
[62] Sarah Graham-Brown, **The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950 Images of Women,** Columbia University Press, New York, 1988, s. 56.
[63] Graham-Brown, **a.g.e**., s. 242.

Diğer yandan *Milli Mücadele* ve *Atatürk* dönemine ait sivil ve askeri şahısların halk ile beraber çekilmiş fotoğrafları, döneme tanıklık yapan önemli görsel bir veridir. Bu dönemlere ait oldukça fazla fotoğraf mevcut olsa da, tarih araştırmalarında bu fotoğraflar nadiren kullanıldığı gibi bilgi üretmek yerine, genellikle metinleri desteklemek için tercih edilmektedir.[64] Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte nüfus cüzdanı, pasaport ve resmi evraklara zorunlu olarak fotoğraf ekleme kuralı, geniş halk kitlelerini fotoğraf ile tanıştırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uluslaşma gayretleri sonucu fotoğraf, stüdyodan basın fotografçılığına doğru bir değişim yaşamıştır. Belge ve haber işlevi taşıyan fotoğrafın zaman içerisinde, estetik değeri ile sanatsal yönü de geliştirilmiştir.[65] Öte yandan Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminin fotoğrafçıları *Naciye Suman, Esat Nedim Tengizman* ve *Etem Tem,*[66] öncü isimler olarak bilinirler.

Fotoğafın tarihçesi ve önemi hakkında açıklama yaptıktan sonra görsel materyallerin nasıl çözümlendiği, fotoğraf okuma yöntemi ve fotoğrafın tarih bilimi ile ilişkisi hakkında bilgi vermek gereklidir. Görsel materyaller, *niceliksel* ve *niteliksel* olmak üzere iki şekilde değerlendirilmektedir. Görsel kaynaklar sınıfına giren resim, tablo, minyatür, ephemera, fotoğraf, harita ve çizimler niceliksel olarak incelenmekte ve bu yönteme *muhteva analizi* denilmekte ve bu metod altı aşamada gerçekleşmektedir. Söz konusu yöntem şöyledir:

1. *"Konunun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi,*
2. *Görsel verilerin seçilmesi*
3. *Analiz için kategorilerin oluşturulması*
4. *Belirlenen kategorilerin verileri kodlamak üzere kullanımı için kurallar belirlemek*
5. *Belirlenen kategorilerin verilerde geçme sıklıklarının sayılması*
6. *Oluşturulan kategorilerin verilerdeki sıklıklarının tespit edilmesi"*[67]

Niceliksel tahlil sırasında üç teknik daha kullanılmaktadır. Bu teknikler, *tesadüfi örnekleme, düzenli örnekleme ve kategorileştirilmiş örnekleme*'dir.[68] Bu tez çalışmasında kullanılan fotoğraflar, kategorileştirilmiş örnekleme kapsamına uygun bir şekilde yerleştirilmiştir.

---

64 Fatma Acun, **Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017, s. 81.
65 Acun, *"Görsellik..."* , s. 99.
66 Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Özendes, **Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık 1839-1923**, Yem Yayıncılık, İstanbul, 2013.
67 Fatma Acun, *"Görsel Malzemeler"*, **Tarih İçin Metodoloji**, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Yayınevi, Ankara, 2015, s. 274-275.
68 *a.g.m.*, s. 276.

Zira muhteva analizi, verilerin sosyal ve kültürel açıdan değerlendirilmesi konusunda eksik kalmaktadır. Bu nedenle muhteva analizi ile birlikte *sembolist (semiotik) analiz*[69] kullanılmaktadır. Semboller, başka şeylerin yerine kullanılan ve onları temsil eden unsurlardır. Dolayısıyla sembolist analiz, bireysel olduğu kadar kolektif anlamlar da taşımaktadır. Bu analiz *niteliksel tahlilin* konusu olup, Fatma Acun söz konusu analizi şöyle ayırmaktadır:

> 1. *"Kullanıcıların sembole yüklediği gerçek anlam; bu özellikle antropolojide görülmektedir,*
> 2. *Araştırmacının gözlem sonucunda yüklediği işlevsel anlam,*
> 3. *Sembolün diğer sembollerle ilişkisinden meydana gelen bağlamsal yani konumsal anlam'*dı*r."*[70]

Diğer yandan, *fotoğraf okuması* kavramını açıklamak gereklidir. Fotoğrafı anlamlandırmak için yapılan *fotoğrafa bakmak* ve *fotoğrafı okumak* eylemleri, birbirinden farklıdır. Fotoğrafa bakmak, yüzeysel ve anlık bir hareket olurken, fotoğraf okuması fotoğrafa sözcüklerin eklenmesi ile gerçekleşmektedir.[71] Fotoğrafın niceliksel ve niteliksel tahlili sonucunda yapılan analizler, öyküyü ortaya çıkarır.

Fotoğraf okuması, fotoğrafta yer alan *kişiler, giysiler, davranışlar, doğa, şehir, mekan, kültür* hakkında bilgilerin tarihin havuzunda belli birikimler sonucunda yorumlanması, bir gerçeği anlama ve anlatma metodudur.[72] Bir fotoğraf temsil ettiği anlamların dışında, başka anlamlar da taşıyabilmekte ve bu yorumlar çeşitli sorular sorularak elde edilmektedir. Bu işlem, *anlam ve içerik* tutarlılığının sağlanması anlamına gelmektedir. Fotoğrafın vermek istediği mesajı ortaya çıkarmak, yorumlama işlemi sırasında gerçekleşmektedir.[73] Zira fotoğraf yorumlarını değerlendirebilmek için iki kriter olan *uygunluk* ve *tutarlılık* önem taşımaktadır. Uygunluk kriterine göre, bir fotoğrafta yer alan unsurlara ve kişilere yani fotoğrafta bulunan her şeye değinilmelidir. Aksi yönde fotoğraf üzerine yapılan yorumlar, eksik kalabilir. İkinci

---

[69] *Semiyotik*, Yunanca Symptom kelimesinden gelmektedir. Semiyotik, eski Yunancada *semion* kelimesinin izlerini taşıyan işaret ve gösterge anlamına gelmektedir. Yunanlı hekim Galenos hastalıkların belirtilerinin incelenmesi anlamında *semeiotike* terimini kullanmıştır. *Semiyotik analiz* işaret uygulamalarını ortaya çıkarmak için kullanılabilen birçok teknikten sadece bir tanesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Çulha*, "Gösterge Bilim (Semiyotik) Tekniği Kullanılarak Kanada Fotoğraflarının İncelenmesi"*, **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt 7, Sayı 13, 2011, ss. 409–424.

[70] Acun**,** *"Görsel...",* s. 278-279.

[71] Kyvig- Marty, **a.g.e**. s. 84.

[72] Yurdalan, **a.g.e.,** s. 187.

[73] Levent Duranlı'nın "*Reklam Fotoğrafçılığı*" adlı ders notlarında fotoğraf okuma yöntemi belirtilmiştir. Bkz. https://www.academia.edu/11618201/FOTO%C4%9ERAF_OKUMA?auto=download Erişim Tarihi 25/11/2018.

kriter olan tutarlılığa göre fotoğraf yorumları, tutarsız ve çelişkili olmamalıdır. Bunun nedeni ise fotoğraf üzerinden yapılan açıklamalar, daha çok bulgularla desteklenmiş hipotezlerdir.[74]

Ayrıca fotoğraf ve imaj okuması hakkında bilgi verecek olursak, ikisi biribirinden farklı yöntemlerdir. Tarihe yardımcı olan bilim dalları olan antropoloji, sosyoloji, psikoloji, film çalışmaları ve edebiyat üzerine eleştiriler gibi başka alanlardan edinilen kavramlar vasıtasıyla okuma işlemi gerçekleştirilir. İmaj analizi ve tarihin görsel kaynakları üzerine yapılan incelemeler, *eşit zıtlıklar, bağlam, tür, teşhis, hikayeleştirme, okuma, işaret eden-edilen ve konum rolü* faktörleri üzerinden yapılmaktadır. *Eşit zıtlıklar,* birbirleriyle hem eşleşmiş hem zıt olarak tanımlanan kavramların birarada olmasıdır. İkinci faktör olan *bağlam*, fotoğrafların sunulduğu ortamın algılanma biçimini etkilemesidir. Bir dergi, gazete veya kitapta yayınlanan aynı fotoğrafın anlamı değişebilir. Özellikle kitaplarda alt yazılar veya bağlamsal metinler eşliğinde sunulan fotoğraflar, okuyucular tarafından anlamlandırılır. Üçüncü faktör olarak *tür,* fotoğrafların anlamlarına göre oluşturulan sınıflandırmalar aracılığıyla içeriği hakkında bilgi vermektedir. Dördüncü olarak *özdeşleştirme,* fotoğraf kişileri ve izleyici arasında bir bağlantının kurulmasıdır.[75] Beşinci faktör *hikayeleştirme* ise kelimeler yerine, bir konu bünyesinde birden fazla fotoğrafın sıralanmasıyla öykü oluşturmaktır. Fotoğrafları tematik veya kronolojik olarak sınıflandırıldıktan sonra fotoğraflar ile bütünsel bir hikaye hazırlanır.[76]

Altıncı faktör *okuma*, fotoğraflarda yer alan imajların tahlili ve betimlenmesidir. Fotoğraf okuması yapılmadan önce kültürel, sosyal, ideolojik ve dinsel gibi yaşamsal konulara hakim olmak gerekir. Öte yandan fotoğraf okuması, *tanımlama* ve *analiz etme* yöntemleri kullanılarak da yapılmaktadır. Bu bağlamda *tanımlama yöntemi* fotoğrafa konu olan imajların ve detayların gözlemlenmesi ile fotoğrafın yüzeysel tenkidinin gerçekleşmesidir. *Analiz etme* yöntemi ise görüntüyü anlamlandırılması, içerik tenkidinin (muhteva analizi) yapılmasıdır. Fotoğrafta yer alan eşyalar, kişiler, dekorlar gibi unsurların tanımlanması, kişilerin giysileri, saç modelleri üzerinden sosyal statü ve eğitim seviyelerinin ortaya çıkarılması analiz etme yöntemine girmektedir. Yedinci faktör olan *işaret eden-edilen*, sembol ve sembole yüklenen tesadüfi ve kültürel anlamlardır. Son olarak *konum rolü* faktörü, fotoğraftaki imajların fotoğrafın yansıtmış olduğu konumlara göre değişkenlik göstermesidir. İmajların konumu fotoğrafta anlam çözümlemesinin yapılabilmesi için belirleyici olmaktadır. Hem görünen hem

---

[74] Terry Barret, **Fotoğrafı Eleştirmek İmgeleri Anlamaya Giriş**, Çev. Yeşim Harcanoğlu, Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2017, s. 86-87.
[75] Michael Emmison-Philip Smith, **Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry**, Sage Publications, London, 2000, s. 66-69; Acun, **a.g.e.,** s. 279-280.
[76] Elizabeth Chaplin, **Sociology and Visual Representation**, London, 1994, s. 210.

de görünmeyen unsurlar üzerinden yapılan analiz içerikli okumalar, *güvenilirlik* kavramını daha güçlü kılmaktadır.[77]

Diğer yandan izleyicilerin bir fotoğrafı anlamlandırma şekli, kültürel önyargılara, kişisel bilgilere ve fotoğrafın ilgili olduğu temaya bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Ancak genel olarak, fotoğraf değerlendirmesinin yapılabilmesi için *orjinallik, güvenilirlik, temsil edebilirlik ve anlamlılık* kavramlarına ihtiyaç duyulmaktadır.[78] Fotoğrafın içerdiği konuyu tam olarak temsil edip etmediği *gerçekliğini*, arkasına yazılan yazıların doğru bir yönlendirmeye sahip olup olmadığı *güvenilirliğini*, olayı ve kişileri yansıtması *temsil edebilirliğini* ve bütün bunları içinde barındırması *anlamlılığını* gösterir. Ayrıca fotoğrafların *sistemli bir şekilde dizimi* kullanım metodu açısından, oldukça gereklidir.[79]

Diğer taraftan fotoğraf okuma yeteneğine, *görsel okuryazarlık* da denilmektedir. Zira fotoğraf çekmek ve yorumlamak, sosyo-kültür unsurlardan etkilenen bir süreçtir. Bu bağlamda insanların daha önce edindiği tüm bilgi birikimleri ve deneyimleri, fotoğrafların yorumlanmasını etkilemektedir.[80]

Araştırmacı fotoğrafı yorumlarken, fotoğrafın konusu, manası, tonu ve ruh hali hakkında konuşabilir. Eleştirmenler bir sanat eserini yorumladıkları zaman, bir imgede mühim kabul ettikleri şeyi, parçaların birbirini nasıl tamamladığını ve biçimin konu üzerinde nasıl bir tesir bıraktığını anlatmaya çalışırlar.[81] Fransız düşünür Roland Barthes'a göre fotoğraf, *düz anlamlar* (denotations) ve *yan anlamlar* (connotations) şeklinde iki metodla okunur.[82] Düz anlam, *gösteren (işitsel veya görsel unsur)* ve *gösterilen (kavram)* arasında nesnel bir iletişimin olması sonucu gerçekte varolan şeyin zihine yansıması ve anlam kazanmasıdır. Yan anlam ise *göstergenin (temsili olan) kişilerin duyguları* ve *değerleri ile örtüşmesi* sonucu gelişen öznel bir etkileşimdir.[83] Bu metodlar, fotoğrafın kişisel yargılarla veya daha bilimsel bakış açılarıyla okunabildiğini göstermektedir.

---

77 Emmison-Smith, **a.g.e.,** s. 66-69; Acun, **a.g.e.,** s. 280-281.
78 Scott, **a.g.e.,** s. 19-20.
79 Kyvig-Marty, **a.g.e**. s. 89.
80 Malla Alatalo, Reading Pictures, Constructing Narratives: A Study upon Pictorial Narrativity and a Narrative Analysis of Work Photography, **University of Lapland Faculty of Art and Design, Pro Gradu Thesis**, EMACIM / Audiovisual Media Culture, 2015, s. 41.
81 Barret, **a.g.e.,** s. 68-71.
82 Roland Barthes, **Göstergebilimsel Serüven**, Çev. Mehmet-Sema Fırat, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 84-85.
83 Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthes, **Göstergebilimsel…**,s. 84-85; Serhan Koyuncu- Burak Medin, *"Haber Fotoğraflarında 2003 Irak Savaşı Karşıtlarının Temsili"*, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, Cilt 5, Sayı 2, s. 143; John Fiske, **İletişim Çalışmalarına Giriş**, Çev. Süleyman İrvan, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 115-118.

Bu bağlamda fotoğrafın *içerden (öznel) ve dışardan (nesnel) bakmak* adlı yöntemlerinden de bahsetmek gerekir. İçeriden bakmak, bir fotoğrafçının veya izleyicinin fotoğrafın konusu ile kişisel bir bağ kurmasıdır. Dışarıdan bakış ise fotoğrafın öyküsünü anlatan kişileri ve olayları içselleştirmeden, fotoğrafı yorumlamaktadır.[84]

Zira fotoğraf okuması kapsamında kullanılan kavramlar ve yöntemler açıklandıktan sonra, fotoğrafa sorulan sorular hakkında bilgi vermek gereklidir. Bir fotoğrafı değerlendirmek için öncelikle onun hangi dönemi yansıttığını öğrenmek, temsil ettiği toplumun kültürel, politik ve sosyal normlarını yorumlamak gerekir. Böylece, fotoğraftaki imgelerin tutarlılığı sağlanır. Bu nedenle fotoğraf okuması, titiz ve güç bir çalışmayı gerektirir.[85] Tarihi fotoğraflar üzerinde ise *gözlem, tahmin* ve *sorgulama* eylemleri uygulanarak, okuma yapılmaktadır. Özellikle sorgulama eyleminde, şu sorular sorulmaktadır:

1. *"Fotoğrafta eksik olan nedir?*
2. *Bir dakika önce ne olmuş olabilir?*
3. *Bir an sonra ne olmuş olabilir?*
4. *Görüntü görüldükten sonra merak edilen şey nedir?"*[86]

Fotoğrafın verdiği mesajı ortaya çıkarmak, fotoğraf üzerinde eleştiri yapmak ve fotoğrafı dün ve bugün içinde değerlendirmek için fotoğraf okumasını kolaylaştıran bazı işlevsel sorular sorulur. Zira fotoğraf yazarları arasında okuma yöntemleri çeşitlilik göstermektedir. İlk olarak, *Vedat Konyalı*'nın fotoğraftaki bağlamı ortaya çıkarmak için sorduğu sorulara yer verilmiştir. Bu sorular şöyledir:

1. *"Baktığım fotoğraf hangi tarihte çekilmiş?*
2. *Fotoğrafta yer alan binaların ve insanların yaşı nedir?*
3. *Fotoğrafın çekildiği tarihte dünyada neler olmaktaydı?*
4. *Bu fotoğrafa hangi tarihte bakıyorum?"*[87]

Terry Barret ise bir fotoğrafı yorumlamak için şu soruları sormaktadır:

1. *"Gördüğüm bu fotoğraf ne hakkındadır?*
2. *Neyi temsil veya ifade eder?*
3. *Kültür, onun yapısını nasıl etkilemiştir?*
4. *Onu yapan kişi için ne ifade etmektedir?*
5. *Neye cevap vermektedir?*
6. *Hangi önyargıları ve peşin hükümleri pekiştirir veya yıkar?*
7. *Hedef kitlesi nedir?*

[84] Sebla Selin Ok, **Fotoğraf Belleğinde Acının Tasviri,** Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2016, s. 23-24.
[85] Ok, **a.g.e.,** s. 13-14.
[86] George Barnum, *"Reading Historical Photographs: What Can We See, What Can We Learn?",* **GPO History Talk**, April, 2013.
[87] https://vedatkonyali.wordpress.com/2009/11/29/fotografin-analizi/ Erişim Tarihi 30/09/2018.

8. *Hangi ihtiyaçları uyandırır veya giderir?*
9. *Benim için neyi ifade eder?*
10. *Dünyaya bakışımı değiştirir mi?"* [88]

Diğer yandan, Robert Stradling'in fotoğraf okumasına dair soruları ise şu şekildedir:

1. *"Fotoğraf hangi döneme ait?*
2. *Günün hangi saati?*
3. *Yılın hangi mevsimi?*
4. *Burası neresi?"* [89]

Görüldüğü üzere her bilim insanı ve fotoğraf uzmanının fotoğraf okumasına dair soruları, değişmektedir. Kimisi biçim ve öz kavramlarını dikkate alarak sorular sorarken, kimisi fotoğrafta yer alan unsurlar ve mesajı ile ilgilenmektedir.

Bu soruların sorulması ve yanıtlanması sonucunda, fotoğrafın kimlik bilgileri elde edilmektedir. Bu bilgiler *foto-röportajın* yapılmasında temel unsurlar olarak yer almaktadır. Fotoğraf okumasında *iç ve dış tenkit* metodları uygulanmaktadır. Kişi sayısı, cinsiyetler, dekor, açı ve kontrast analizi dış tenkittir. İç tenkitte ise fotoğraftaki kişilerin giysileri, statüleri, eylemleri ve yüz ifadeleri değerlendirilir. Nitekim fotoğrafta bulunan *işaretler, figürler, nesneler,* kişilerin bulunduğu bölge ve kültür hakkında bilgi vermektedir.

Fotoğrafın arka planında yer alan *konum* ve *nesneler* de, karakterin ifadesi sayılmaktadır.[90] Bu bağlamda fotoğrafta yer alan kişiler ve nesneler, söz konusu dönemin koşullarını yansıtmak ve tanımlamak açısından güçlü ipuçlardır.[91]

Fotoğraf okumasına yardımcı olan unsurlardan, *imge* kavramını da açıklamak gerekmektedir. İmge, insan yapısının tasviri, bir kişinin başka birisini veya nesneyi nasıl gördüğü ile ilgilidir. Görülmeyen şeylerin imgesi, fotoğraflar aracılığıyla tasvir edilir.[92] Peter Burke imgeleri, metinlerin veya raporların değinmediği pek çok önemli ayrıntıyı açığa çıkarması, izleyiciye değişik dönemlere ait savaş tecrübeleri hakkında bir izlenim vermesi, aynı

---

[88] Soruların detaylı kısmı için bkz. Barret, **a.g.e.,** s. 67-68.
[89] Stradling, **a.g.e**., s. 93.
[90] Jale N. Erzen, **Fotoğraf Notları,** Say Yayınları, İstanbul, 2015, s. 59.
[91] Geolf Dyer, **John Berger Bir Fotoğrafı Anlamak**, Çev. Beril Eyüboğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s. 121.
[92] John Berger, **Görme Biçimleri**, Çev. Yurdanur Salman, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 10-11.

zamanda savaşa yönelik değişen tavırlara da tanıklık etmesi nedeniyle önemli görmüş ve bu açıklamaya temsil olarak *Bayeux Halısını*[93] örnek vermiştir.[94]

Nitekim görüntülerde varolan imgeleri, düşünceleri ve kavramları açıklamak için metinlere ihtiyaç duyulur. Bu bağlamda Vilem Flusser, metinleri görüntünün *meta kodları* olarak tanımlar, metin ve görüntü ilişkisinden yola çıkarak metinlerin daha görüntüsel, görüntülerin ise daha kavramsal olduğunu belirtmektedir. Vilem Flusser, M.Ö. 2000'de yazının bulunmasından beri süregelen zamanı metinperestlik olarak tanımlayarak, bu süreçte tarihin etkinliğini yitirdiğini vurgulamıştır. Teknik görüntüler yani fotoğraflar sayesinde, metinlerin görselleştirildiğini ve tarihin yeniden etkin bir nitelik kazandığını ifade etmiştir.[95] Zira fotoğrafın kitleler tarafından anlaşılabilmesi için bilgi vermek amacıyla yazılan *fotoğraf yazısı* olarak tanımlanan *fotoğraf retoriğine* ihtiyaç duyulur.[96] Bu bağlamda fotoğrafı besleyen ve ona nasıl bakılması gerektiği hakkında bilgi veren metinler, fotoğraf ile birbirini desteklediği zaman daha zengin tarihsel bir veriye dönüşürler.[97]

Sonuç olarak fotoğraf ve metin ilişkisi, araştırmacıları daha zengin bir sonuca ulaştırdığı vurgulanmıştır. Şüphesiz ki bir polilog olarak fotoğraf, çok sesli bir konuşmayı temsil eder ve yaşanılanları dillendirir.[98] Fotoğraf kimi zaman, yazının kanıtlayamadığı gerçekleri gözler önüne serebilmektedir. Kısacası fotoğraf geçmişi kağıda aktarırken, çoğu zaman yazıya göre daha somut davranan bir onaylama ve doğrulama unsuru olabilmektedir.[99] Bu bağlamda yazı dilinin fotoğraf dili kadar yeterli bir anlatıma sahip olmadığını belirten Feldmareşal Helmuth Von Moltke, 1839 Nizip Savaşı sırasında yazdığı bir mektupta *"burada Daguerre'in camera obscura'sından bir tanesinin elimde olmayışı ne yazık"*[100] ifadesiyle savaş meydanındaa yaşanılanların görselleştirilmesiyle kanıtsal bir nitelik taşıyacağını vurgulamıştır.

Öte yandan, fotoğrafın güvenirliği hakkında da bilgi vermek gereklidir. Fotoğrafa konu olan olay, kişiler ve dekor tamamen kurgusal ya da gerçek de olabilir. Dolayısıyla görüntünün

---

93 *Bayeux Duvar Halısının* yaklaşık olarak *1073-1083* yılları civarında yapıldığı belirtilmiştir. Halı, Fransa'nın Bayeux kentindeki Bayeux Halı Müzesi'nde sergilenmektedir. İngiltere'nin Normandiya'lı Fatih William tarafından istilaya uğramasını betimlediği için tarihçiler olayın nedenlerini araştırmak için bu halının tanıklığına başvurmaktadırlar. Bkz. http://www.alnurceyhan.com/detay.php?id=70 Erişim Tarihi 23/12/2018; Andrew Bridgeford, **1066: The Hidden History in the Bayeux Tapestry**, Walker Publishing, New York, 2005.
94 Burke, **Afişten Heykele...**, s. 169.
95 Flusser, **a.g.e.**, s. 13-14.
96 Ok, **a.g.e.**, s. 52.
97 Flusser, **a.g.e.**, s. 39.
98 Sontag, **Fotoğraf...**, s. 206-207.
99 Barthes, **Göstergebilimsel...**, s. 103-104.
100 Helmuth Von Moltke, **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839**), Çev. Hayrullah Örs, TTK Yayınları, Ankara, 1960, s. 295.

çekilmesinde fotoğrafçının konuya ne kadar hakim olduğu önemlidir. Fotoğrafın anlamsal olarak değerlendirilmesi, çekim ve kullanım amacına göre belirlenmektedir. Fotoğrafın kimi ve neyi anlattığına bağlı olarak, temsil faktörü değişebilmektedir. Belgesel fotoğraf çalışmasında görüntünün yazı ile kullanılmasına ve farklı karelerin biraraya getirilmesiyle oluşturulan bütünlüğe, *foto-röportaj* denilmektedir.[101] Gazeteciler gibi tarihçilerinde kullanabileceği bir metod olan foto-röportaj, öykü anlatmanın ötesinde görgü tanıklığı da yapmaktadır.[102] Bu bağlamda tek tek biraya gelen fotoğraflar, bir olaya veya döneme tanıklık edebilmektedir.

Fotoğrafın bir başka yönünü açıklamak gerekirse, fotoğraf bir araç olarak, kaybolma tehlikesi olan geçmişi geri getiren, kişisel hatırayı ve kolektif hafızayı alıntılayan işlevlere sahiptir.[103] Bu bağlamda belgesel fotoğraf, tarihe tanıklık ve güvenilirlik teşkil ettiği için önemli görülmektedir.[104] Nitekim 1945 yılında *Bergen-Belsen*, *Buchenwald*, *Auschwitz-Birkenau* ve *Dachau*'da bulunan toplama kamplarının[105] boşaltılmasına dair fotoğraflar ve *Yosuke Yamahata*[106] tarafından çekilen, *Hiroşima-Nagazaki* şehirlerine atom bombası ile saldırı anı fotoğrafları, tarihe tanıklık etmektedir.[107] Ayrıca 1971'de ABD'nin Vietnam'a *napalm* bombaları ile saldırması sırasında acı içinde kaçan köylü çocukların *Huynh Cong (Nick) Ut*[108] tarafından fotoğraflanması, *Vietnam Savaşı'*nın gerçek yüzünü ortaya çıkarmıştır. Öte yandan 1992'de Bosna'nın kuzeyinde kurulmuş olan Sırp ölüm kampı *Omarska'da*[109] bulunan esirlerin fotoğrafları da, bir gerçeğe şahitlik yapmaktadır.[110] Dolayısıyla fotoğraf gerçekçi bir tasvire sahip olduğu için empati duygusunu, acıma ve üzülme tepkilerini dolaysız bir şekilde meydana

---

[101] Yurdalan, **a.g.e.,** s. 149.
[102] Dyer**, a.g.e.,** s.117-118.
[103] Sağlamtimur, *a.g.m.*, s. 247.
[104] Yurdalan, **a.g.e.,** s. 51.
[105] 1939-1945 yılları arasında Nazi Almanya'sı tarafından Yahudilerin tutsak edildiği kamplardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/en/liberation-camps Erişim Tarihi 24/11/2018.
[106] Yosuke Yamahata bir fotoğrafçı olarak 1945'te Nagazaki'de atom bombasının yarattığı hasarı araştırmıştı. Olaydan bir gün sonra on iki saat içinde yüzlerce fotoğraf çekmiş ve en yakın fotoğrafı en kapsamlı fotoğrafik belge olmuştu. Bkz. http://www.noorderlicht.com/en/archive/yosuke-yamahata/ Erişim Tarihi 24/11/2018.
[107] Sontag, **Başkasının...,** s. 23-24.
[108] 1966 yılında Associated Press'te savaş muhabiri olarak çalışan Nick Ut, 1971'de Vietnam Savaşına katılmıştı. 8 Haziran 1972 tarihinde ABD ve Güney Vietnam uçakları tarafından Napalm bombaları saldırısı sırasında Kim Phuc adlı köylü bir kız çocuğunun koşarak çığlık atması Ut tarafından fotoğraflanmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.worldpressphoto.org/people/nick-ut Erişim Tarihi 26/11/2018.
[109] Omarska, nüfusu ağırlıklı olarak Sırp kökenli olan kuzeybatı Bosna'ya ait bir köydür. Hırvatistan'daki savaş başladığı zaman burası yakalanan Hırvat askerleri ve sivilleri için toplama kampı olarak kullanılmıştır. Bosna-Hersek'te savaş başladığı zaman da bu kamp kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Goran Basic, *"Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees",* **Lund University**, Humanity&Society, 2017, Vol. 41(1), s. 75.
[110] Sontag, **Başkasının...,** s. 85.

çıkaran bir vasıta olmaktadır.[111] Geçmişin taşıyıcısı olan fotoğrafın tarihi veya güncel olayların anlatımında kullanılmasının bir nedeni de, budur.

Diğer yandan fotoğraf çekme eylemi, anı geçmişe mühürlediği gibi şimdiki zamanı da her saniye ölümsüzleştirmeye devam eder.[112] Fotoğrafik görüntü, değerleri ve inançları yansıtan bir işaret olduğu gibi kültürün birer öğesidir.[113] Fotoğraf sadece görsel olarak değil, aynı zamanda onu okumak, yani öykülemek açısından değerlendirilen bir materyaldir.

Fotoğraf okuma metodları ve fotoğrafın işlevsel yönüne değindikten sonra, tarih ve tarihçi üzerindeki etkisini belirtmek gereklidir. Fotoğraf tarihsel olarak değerlendirildiğinde, toplumsal statüleri, kimlikleri, kelimeleri ve bedenlerin biçimini anlatan bir araçtır. Tarihçi fotoğrafı kullanarak, gerçeğin ifşa edilmesini sağlamaktadır.[114] Bir anlığına meydana gelen bir olay geçmişin kapsamına girerek, fotoğraf aracılığıyla tarihsel anlamda dillendirilerek bir belge haline dönüşür. Fotoğrafı çekilen nesne, olay veya kişiler tarihin akışında anlam kazanırken, belirli bir kültürün temsili de olurlar. Fotoğraf, geçmişi gösterdiği için tarih hakkında konuşacak kadar güçlü bir potansiyele sahiptir.[115] Bu bağlamda Susan Sontag, fotoğrafı herkesin yapabileceği ya da edinebileceği *hakikatin minyatürleri* olarak tanımlamıştır.[116] Fotoğraf gerçeğin varolduğu zamana ve mekana tanık olma görevi üstlenir. Bu tanıklığı yaparken, aslında topluma bir mesaj vermektedir.[117] Diğer yandan fotoğraf sadece ait olduğu dönem hakkında bilgi vermeyerek, kullanılan teknik, malzeme ve görüntünün açısı ile ilgili fikirler de sunar.[118] Yaşanılan her anın ve olayın kopyası olan fotoğraf, sahip olduğu teknikler aracılığıyla tarihin objektif olarak yeniden incelenmesini sağlar. Bu nedenle fotoğraf, tarihi anların kopyasını üreten bir araç olarak görülmektedir. Fotoğraf üzerinde parçalardan bütüne doğru giden bir metod kullanılarak, tarihi olaylara yönelik çıkarımlar yapılabilir.[119] Dolayısıyla tarihçiler, fotoğrafı kullanırken hem fotoğrafçı hem de yorumcu olurlar.

Nitekim her fotoğrafın salt bir gerçeklik taşıdığına dair bir yargı belirtmek, mümkün değildir. Tarihin fotoğrafa başvurmasının temelinde, yazınsal tarihin daha çok kuşku

[111] Güney Dinç, **Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı 1912-1913,** Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.167.
[112] Graham Clarke, **The Photograph,** , Oxford University Press, New York, 1997, s. 11-12.
[113] **a.g.e**., s. 27-28.
[114] Barthes, **a.g.e**., s. 97.
[115] Sağlamtimur, *a.g.m,* s. 242-243.
[116] Sontag, **Fotoğraf...**, s. 3.
[117] Barthes, **a.g.e.,** s. 93.
[118] Çerkes Karadağ, **Fotoğrafta Anlam ve Anlamlandırma,** Öteki Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 28.
[119] Sağlamtimur, *a.g.m.*, s. 237.

barındırmasıdır. Ancak tarihsel bilgiler metinleri destekleyen fotoğraflarla elde edildiğinde, tarihsel gerçekliğin ortaya çıkması ve kabul edilmesi kaçınılmazdır.

Fotoğraf, gerçekliğin birebir yansıması ve izi kaybolmuş bir tarihin hayatta kalan şahidi olması nedeniyle görsel kaynaklar arasında önemli bir konuma sahiptir. Ancak fotoğraf, tarihe ve tarihçiye salt bir gerçeklik sunmasına rağmen, geçmişe tanıklık yapma süreci kimi zaman geçici olmaktadır.[120] Bu bağlamda Alman tarihçi *Klaus Tenfelde*, fotoğrafın yanıltıcı olma özelliğinin olması nedeniyle nesnel bir aktarım verisi olmadığını, tarihçilerin bu vesikayı kullandığı zaman çok titiz ve dikkatli olması gerektiğini vurgulamıştır.[121]

Fotoğraf, insanın geçmişi hatırlama, kurgulama ve algılama konusunda değişimler yaşamasına etki ederken, gerçeğin tanıklığını yapıyormuş gibi kişi de yanılgı duygusunu da yaratabilmektedir. Tarihçilerin değerleri, inançları ve yaşam tarzları fotoğraf yorumunu etkileyebildiği için tarihçiler bakış açılarını, fotoğrafa konu olmuş insanlar, mekanlar ve toplumlar sayesinde edindiği bilgiler yoluyla yontmalıdır. Öte yandan tarihçi, fotoğrafa sığmayan görüntüleri ve öyküleri tamamlayarak, ustalığını da sergileyebilir. Fotoğraf yaşamdan bir kesit sunarken, tarihçi fotoğraftaki bu zaman dilimini anlamlandırır.[122] Bu bağlamda Roland Barthes'e göre, *"tarih, sayısal formüllerle üretilen bir hafıza ve mitsel zamanı bozan salt düşünsel bir eylem, fotoğraf ise kesin ama geçici bir tanıklıktır."*[123] Görmeyi sağlayan, dilsiz bir belge olan fotoğrafı konuşturmak, tarihçinin kabiliyeti kapsamındadır.

Öte yandan fotoğrafın geçmişten geleceğe yönelik bir haber ve tanık olabilmesi, ölümsüzlüğünün sağlanmasına bağlıdır. Fotoğrafın her dönem tarih bilimine katkıda bulunabilmesi için onu rutubet ve ışıktan korumak gereklidir. Zira fotoğraf, giderek sararan ve temsil niteliğini kaybeden bir belgeye dönüşerek, işlevini kaybedecektir. Diğer yandan, fotoğrafa ait kimlik bilgilerinin doğru bir şekilde yazılması gerekmektedir. Bu bağlamda, arşivlerde en çok karşılaşılan sorunlardan biri olan fotoğrafın altına temsil ettiği anın tarihçesi ve kısa bir içeriğinin yazılmaması, pek çok hatalı araştırmanın yapılmasına zemin hazırlamaktadır.

Tez çalışmasının başlığında yer alan bir diğer kavram olan *Milli Mücadele*'yi açıklamak gereklidir. Bu dönem, *İstiklal Savaşı* ya da *Kurtuluş Savaşı* olarak tanımlanmaktadır.[124] Ancak

[120] E. Semih Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 347-348.
[121] H. Volkan Arıkan, *"Fotoğrafın Tarihsel Belge Olarak Anlamı",* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Mayıs 2001, Cilt 15, Sayı 89, s. 58.
[122] Danacıoğlu, **a.g.e.,** s. 95-96.
[123] Barthes, **a.g.e.,** s. 111.
[124] **Türkçe Sözlük**, Cilt II, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, s. 1564.

dönemin yapısı ve mücadelenin amacını tanımlaması açısından, *İstiklal Savaşı* veya daha geniş anlamda *Milli Mücadele* ifadesinin kullanılmasının Türk Devrim Tarihi terminolojisi açısından daha doğru olduğu vurgulanmıştır. 1918-1923 yılları arasında Türk halkı, bağımsızlığını tamamen kaybetmediği için halk esarete düşmemek amacıyla bir mücadele vermiştir.[125] İşgallere karşı Türk halkının yürütmüş olduğu Milli Mücadele, merkezi Ankara olmak üzere Anadolu coğrafyasında şekillenmiştir. Milli Mücadele döneminde nüfus ve ekonominin yetersiz olmasına rağmen, işgal güçlerinin esareti altına girmemek için topyekûn seferber olan bir Anadolu realitesi vardır. Bu nedenle Milli Mücadele ifadesi, dönemi her açıdan daha iyi temsil etmektedir.

Çalışmanın son kavramı olan *kadın*, dişi cinsten erişkin insan, annelik veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri olan kişi olarak tanımlanır.[126] Anadolu kadını yaşamın her döneminde, *yurttaş*, *hayırsever*, *koruyucu*, *yaratıcı*, *yönetici*, *sanatçı, iş kadını*, *öğretmen*, *yazar*, *eş* ve *anne* rollerini yerine getirerek, değişik imgelerle tarih sahnesine çıkmıştır.[127] 14. ve 15. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden oryantalistler, çizdikleri tablolarda Osmanlı kadınını, Avrupa'ya geleneksel ve harem kurumunda sıkışıp kalan imgelerle tanıtmıştır. 1839 yılında fotoğraf makinasının icat edilmesiyle 19. yüzyılın ortasından itibaren fotoğraflar, tabloların yerini almaya başlamıştır. Ancak Avrupalılar, tek yönlü bir imaj üzerinden Türk kadınını değerlendirmeye devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Türk kadınının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birbirinden farklı roller üstlenmesi, Batı dünyasında Türk kadınına biçilen *stereo-tip kadın imajında* bir değişim meydana getirmiştir.[128]

Zira fotoğraflar *İkinci Meşrutiyet*, *Birinci Dünya Savaşı* ve *Milli Mücadele* yıllarına doğru Türk kadınını sosyal, siyasal ve ekonomik alanda aktif bir birey olarak göstererek, dönemin tarihini görsel olarak değerlendirmeyi elverişli kıldığı gibi görsel tarihe de farklı bir boyut kazandırmıştır.

Öte yandan 1919-1922 yılları arasında yaşanılan siyasi ve askeri her gelişmede, kadınların varlığı etkili olmuştur. Milli Mücadele döneminden devrimlerin yapıldığı döneme

---

[125] Nuri Köstüklü, *"Atatürk ve Milli Mücadele'yi Anlamak veya Türk İnkılap Tarihinde Terminoloji Meselesi"*, **AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Cilt 16, Kasım 2000, Sayı 48, s. 902.

[126] **Türkçe Sözlük**, Cilt II, 1998, s. 1148.

[127] Gürsel Renda, **Çağlar Boyunca Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1993, s. 6.

[128] Zachary Lockman, **Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism**, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 70; Fatma Acun, *"Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)"*, **SDÜ FEF Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2007, Sayı 16, s. 96; Ruth M. Roded, *"Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması"*, **Osmanlı**, Cilt V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 418.

kadar yaşanılan her gelişmede, kadınlar öne çıkmıştır. Milli Mücadele döneminde Türk kadını basın hayatında, sağlık hizmetleri, askeri alanda ve savaş malzemeleri üretim alanında oldukça aktif bir rol oynarken aynı zamanda toplumsal ve geleneksel rollerini de yerine getirmeye çalışmıştır. Kadınların hem ulusal mücadele döneminde hem de devrimlerin yapıldığı zaman diliminde ön planda olması, özellikle görsel materyallere konu olmuştur. Şüphesiz ki bunlardan birisi de, fotoğraftır. Milli Mücadele döneminde önce basın, daha sonra cemiyetler yoluyla döneme katkı sağlayan, birçok misyona sahip olan Türk kadınının kişisel ve toplumsal rolleri, fotoğraflara da yansımıştır. Zira tarih biliminde Milli Mücadele sırasında birden fazla rolü olan Türk kadınının dönemin fotoğrafları üzerinden incelenmesi, yaygınlık kazanmamıştır.

Dolayısıyla fotoğrafların döneme tanıklık yapması ve gerçekleştirilen analizler doğrultusunda, Türk kadının imgesi zenginleşecektir. Bu tez çalışmasında, 1919-1922 yıllarına ait fotoğrafları incelemek ve bu etkilerin daha açık bir şekilde ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Bütün bunlara ek olarak, Milli Mücadele'nin görsellik boyutu, metinleri destekler nitelikte olduğu için bu döneme ait bilgileri daha da somutlaştırmaktadır. Bütün sanat dallarıyla anlatılan Milli Mücadele döneminde Türk kadınının fotoğraflarla anlatılmasının tercih edilmesinin nedeni, fotoğrafın gerçekliğe ve ayrıntıya dair daha somut bilgiler içermesinin yanı sıra, gerçeğin bir kopyası olmasıdır.

2. Araştırma Yöntemi ve Temel Kaynaklar

Bu çalışma, 1919'dan 1922'ye kadar hem savaşların hem de devrimlerin konu olduğu kadın temalı fotoğrafların değerlendirilmesiyle hazırlanmıştır. Bu tezin amacı Milli Mücadele döneminde kadınların faaliyetlerini ve katkılarını arşivlerdeki fotoğraflar üzerinden yorumlamak ve aktarmaktır. Milli Mücadele döneminde yer alan kadınlar hakkında, sayfalarca anlatılan bilgiler ve yorumlamalar söz konusudur. Birçok paragraf ile anlatılan bir olay, sadece bir fotoğrafla da anlatılabilir. Görsel malzemeler, tarih disiplininde yer alan her olayın ve olgunun daha anlaşılır olması konusunda fayda sağlamaktadır. Ancak, tarihin öğretimi ve araştırılması konusunun görsel malzemeler ile desteklenmesi yeterince metot haline getirilmemiştir. Savaşlar, zaferler ve toplumsal gelişmeler görsel tarihçilik yapılarak araştırılırsa daha kalıcı sonuçlar elde edilebilir.

Ayrıca bu tezin amacı sadece Milli Mücadele döneminde kadınların rollerini ve misyonlarını fotoğraf üzerinden anlatmak değil, aynı zamanda görsel tarihçiliği ve fotoğraf-tarih ilişkisini ön plana çıkaran çalışmaların yapılmasına da yardımcı olmaktır.

Diğer yandan tezin araştırma safhasında tarih metodolojisi ile ilgili kitaplardan yola çıkarak, görsel malzemelerin neler olduğu, nasıl kullanıldığı ve tarih bilimine olan katkısı hakkında bilgi edinilmiştir. Mevcut kütüphane ve arşivlerde, görsel tarih ile ilgili kaynakların kısıtlı olması nedeniyle fotoğraf felsefesi üzerine yazılan eserlerden de yararlanılmıştır. Konuyla ilgili olarak ilk önce tarih metodolojisine, fotoğraf tarihi ve fotoğraf okuma tekniklerine dair eserler incelenmiştir.

Türkiye'de *fotoğraf ve tarih, kadın ve savaş* ya da *savaş döneminde kadın imajı veya rolleri, fotoğraf okuma yöntemleri* başlıklı araştırmaların veya eserlerin geniş bir alana sahip olmaması, araştırma sürecinde pek çok zorluğu beraberinde getirmiştir. Fotoğraf okuma metoduyla ilgili bilgi edinmek için genellikle *Visual History, Anthropology and Photography, Visual Research Method, Reading of Photography* başlıklı ingilizce yayınlardan ve çeviri eserlerden yararlanılmıştır.

Öte yandan *Women and History, Women's Position During Great War, Women and Military, Women Movement During European Revolutions, Images of Women in Peace and War, Arms and Women, Philanthropy and Women, History of Nursing, History of Gender, The Changing Position of Women at War, Women's Role in Society During War* gibi başlıklar ile dijital ortamda yapılan taramalarda, geniş bir veri alanına ulaşılmıştır. Bu veriler doğrultusunda, çalışmanın giriş ve birinci bölümü yazılmıştır. Diğer yandan *Kadın, Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Milli Mücadele Döneminde Kadın Algısı* konuları hakkında yazılmış resmi belgelerden, kitaplardan, süreli yayınlardan, makalelerden, tezlerden ve internet kaynaklarından faydanılmıştır.

Bu çalışma için şüphesiz ki temel araştırma eserleri, detaylıca incelenmiştir. Walter Benjamin'in fotoğraf ile ilgili kitapları, Peter Burke'in *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa*, Susan Sontag'ın *Fotoğraf Üzerine* ve *Başkasının Acısına Bakmak*, Roland Barthes'in *Camera Lucida* ve *Göstergebilimsel Serüven*, Quentin Bajac'ın *Karanlık Odanın Sırları*, Güler Ertan-Bülent Erutku adlı yazarların *Açıklamalı Fotoğraf Terimleri Sözlüğü*, Sarah, Graham-Brown'ın *The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950 Images of Women*, Güney Dinç'in *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı,* Engin Özendes'in *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık*, Esra Danacıoğlu'nun *Geçmişin İzleri*, David E Kyvig-Myron A. Marty adlı yazarların *Yanıbaşımızdaki Tarih*, Robert Stradling'in *20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli* isimli eserleri, Fatma Acun'un görsel tarihle ilgili kitap ve makaleleri bu çalışmanın yazılmasında oldukça faydalı olmuştur.

Ayrıca Pera Müzesi'nin hazırladığı *Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü*, Christine Peltre'nin *Osmanlı'dan*

Cumhuriyet'e Kadınlar Bir Kartpostal Koleksiyonu (1880-1930) ve Murat Uğurluer'in *Kartpostallarla Kurtuluş Savaşı* adlı eserleri, bu çalışmada fotoğrafların dizimi ve öyküsü konusunda yol gösterici olmuştur. Zira kartpostallar, bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Öte taraftan Georges Duby-Michelle Perrot adlı yazarların editörlüğünü yaptığı *Kadınların Tarihi* adlı beş ciltlik eser, Zafer Toprak'ın Osmanlı Modernleşme döneminden Milli Mücadele'ye kadar Osmanlı'nın *Türk ve Gayrimüslim kadınları* üzerine yazdığı kitap ve makaleleri, Zeki Sarıhan'ın *Kurtuluş Savaşı Kadınları* ve Ferhat Uyanıker'in *Milli Mücadele'de Türk Kadını* isimli eserleri de bu çalışmaya yol gösterici olmuştur. Bu çalışmanın ana konusu olan Milli Mücadele'de Türk kadınının cephede ve cephe gerisindeki faaliyetleri, rolleri ve misyonları, dönemin komutanları ve yazarları tarafından yazılan anılar ve romanlar ışığında hazırlanmıştır.

Diğer yandan araştırma safhasında, fotoğraf okuma yöntemleri ve analizleri üzerine yazılan eserlerde birbirinden farklı metodlarla karşılaşılmıştır. Dolayısıyla bütün bu sorulardan yola çıkılarak, Milli Mücadele döneminde Türk kadınına ait fotoğraflar, temel dört soru üzerinden okunmuştur. Bu sorular şöyledir:

1. *"Fotoğrafta neler var?*
2. *Fotoğrafta ne anlatılmış?*
3. *Genel içerik kadrajın içine yerleşmiş mi?*
4. *Bu fotoğraf konuyu anlatmak açısından başarılı mı?"*

Öte yandan Milli Mücadele dönemi araştırılırken, zengin bir literatür taraması sonucu temel eserlerden ve bu dönemi anlatan hatıralardan faydalanılmıştır. Milli Mücadele döneminde kadın, kadının yeri, kadının faaliyetleri, siyasi ve sosyal anlamda kadının bu döneme katkıları konusunda Türkiye'de pek çok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmanın her bölümü, çoğunlukla temel kaynaklar üzerinden yazılmıştır. Milli Mücadele döneminde yayınlanan çeşitli süreli yayınlar, kadınlar üzerine yazılan yazılar da, bu araştırmanın destekleyici kaynağı olmuştur.

Bu tez çalışmasında ağırlıklı olarak Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinde bulunan fotoğraflar kullanılmak üzere, ATASE, TRT ve KIZILAY Arşivlerinden temin edilen fotoğraflar üzerinden kadın imgesi incelenmiştir. Bu fotoğrafların yanı sıra, dönemin gazetelerinde, dergilerinde ve bazı ana kitaplarda yer alan fotoğraflar da kullanılmıştır. Söz konusu arşivlerden toplamda 39, süreli yayınlardan ve kitaplardan ise 22 fotoğrafa ulaşılmıştır. Elbette döneme ait fotoğraflar, bu kadarıyla sınırlı degildir. Diğer bir önemli nokta ise arşivlere ait fotoğrafların görüntü kalitesi yüksek iken, süreli yayınlar ve kitaplardan alınanların bir kısmı için aynı şey söylenemez. Doğal olarak da Milli Mücadele yıllarındaki kadınların durumunu tümüyle açıklamak, bu tezin bir amacı değildir.

Döneme ait fotoğraflar, kronoloji ve tema göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Böylece söz konusu fotoğraflar aracılığıyla fotoğrafa konu olan kadınların ait olduğu dönemin etkisi hakkında, genel bir değerlendirme yapılmıştır. Milli Mücadele döneminde öncelikle İstanbul ve Anadolu'da yapılan mitinglerde, kurulan cemiyetlerde, cephede ve cephe gerisinde Milli Mücadele'ye katkıda bulunmuş olan Türk kadınına dair fotoğraflar yazılı kaynaklarla da desteklenerek, konu bütünsel olarak incelenmiştir.

Zira Türk kadınının Milli Mücadele üzerindeki etkisi, tartışılan bir konudur. Bu tez, gölgede kalmış görsel malzemeler üzerinden kadının Milli Mücadele'deki rolünü ve katkılarını ortaya koymuş olması bakımından, önem taşımaktadır. Bu çalışmada döneme ait kadınların sahip olduğu imaj, toplum ve devlet tarafından kadına yüklenen roller fotoğraflar üzerinden analiz edilmiş ve bilgi verilmiştir. Ayrıca bu çalışma ile sadece arşivlerde bulunan ve gün yüzüne çıkmamış fotoğraflar literatüre kazandırılmamış, bu fotoğrafların tarihsel metodoloji çerçevesinde gerçek hikayeleri de aktarılmıştır.

Bu tez, üç bölüm halinde yazılmıştır. İlk bölümde ABD ile Avrupa kıtalarında ve Osmanlı Devleti'nde, Yeni ve Yakın Çağ'larda başlayan kadın hareketinin Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan başlangıç ve gelişme safhası anlatılmıştır. İkinci bölüm, Milli Mücadele döneminde cephe gerisinde faaliyet gösteren Türk kadınına ayrılarak, söz konusu çalışmalar fotoğraf üzerinden değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise Türk kadınının cephede gösterdiği hizmetler, fotoğraf üzerinden anlatılmıştır. Giriş bölümünde fotoğraf okumasına dair açıklanan yöntemler sayesinde, ikinci ve üçüncü bölüm yazılmıştır.

Öte yandan kadınlar toplumların oluşumu, değişimi, modernleşmesi, savaş dönemlerinde ülkelerinin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yapılarını korumak açısından önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda *Nira Yuval-Davis* ve *Floya Anthias,* kadınların etnik, ulusal projelere ve devletleşme süreçlerine katılmalarıyla ilgili beş ana rolünü tanımlamıştır. Bu roller şöyledir:

- *"Toplumun oluşmasını sağlayan, ırkın devamını sürdüren biyolojik üreticiler olmak*
- *Etnik veya ulusal grupların sınırlarının belirleyicisi olmak*
- *Toplumsal ideolojinin ve kültürün aktarıcısı olmak*
- *Etnik ya da ulusal farklılıkların göstergesi ve ulusların inşasında, çoğaltılmasında ve dönüştürülmesinde sembol olmak*
- *Ulusal, ekonomik, politik ve askeri mücadelelere katılmak"*[129]

[129] **Women-Nation-State**, *"Introduction",* Ed. Nira Yuval-Davis and Floya Anthias, Palvarage Macmillan, London, 1998, s. 7.

Her kadının yaptığı gibi Türk kadını da, bu ana rolleri olağanüstü dönemlerde dahi sergilemeye devam etmiştir. Bu rolleri özellikle fotoğraflar üzerinden görmek ve değerlendirmek, tarihsel dönemlerin realitesini somutlaştırmaktadır. Milli Mücadele döneminde çekilen fotoğraflar, Türk kadınının cephede ve cephe gerisinde üstlendiği birbirinden farklı rollerin görsel olarak birer temsilcisidir.

Bu çalışma sınırlı bir zaman diliminde, ancak geniş bir araştırma sonucunda hazırlanmıştır. Fotoğraflar, Türk kadınının Milli Mücadele'ye sağladığı katkıları, dönemin koşullarında nasıl yaşadığı ve ne tür güçlüklerle mücadele ettiği konusunda yazılan bilimsel kaynakları daha çok beslemiştir. Şüphesiz ki fotoğrafta yer alan öykü ve detaylar aracılığıyla yazılı kaynaklarda bulunmayan pek çok bilgi de, ortaya çıkarılmıştır. Nitekim, fotoğraf ve metinler birbirini tamamlamıştır.

Döneme ait pek çok yazılı eser incelenmiş, ancak bu eserlerin çoğunun bilimsel nitelik taşımadığı da tespit edilmiştir. Birçok yazılı kaynakta, Milli Mücadele'ye katılan kadınlarla ilgili yanıltıcı bilgiler ve hatta fotoğraflar da kullanılmıştır. Bu çalışmada ortaya çıkan zorluklardan en önemlisi de, Türkiye'de Milli Mücadele'de kadının faaliyetlerini temsil eden, tasnif edilmiş çok sayıda fotoğrafı kapsayan arşivlerin olmayışıdır. Şüphesiz ki bu çalışmayı en çok besleyen, TİTE Arşivinden edinilen fotoğraflardır.

Çalışmanın veri toplama safhasında karşılaşılan bir diğer eksiklik ise bazı arşivlerde, Birinci Dünya Savaşı'ndan Milli Mücadele dönemine kadar kadınların konu olduğu fotoğrafların tasnif edilmemesinin yanı sıra, söz konusu arşivlerin fotoğrafların araştırmacılara hangi kurallar çerçevesinde verilmesine dair herhangi bir prosedüre sahip olmamasıdır.

Öte yandan bir diğer zorluk ise özellikle fotoğraf okuma yöntemlerini, fotoğraf felsefesini, tarihsel süreçlerde kadınların rollerini ve faaliyetlerini kapsayan yabancı literatürün kütüphanelerde yeterli derecede bulunmamasıdır. Söz konusu konular hakkında bilgiler, digital arşiv ve kütüphaneler kullanılarak, elde edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, klasik ve digital araştırma alanlarında, ulaşılan veriler dahilinde hazırlanmıştır.

Belirtilmesi gereken son nokta ise bu çalışmada kullanılan anlatım yoludur. Milli Mücadele döneminde kadınların cephede ve cephe gerisindeki faaliyetleri, kostümleri, yüz ifadeleri, vücut pozisyonları, eylemleri, konaklama biçimleri, etnografik çalışmalarda fotoğrafın görsel dilinin çözülmesini sağlayan kavramlar[130] aracılığıyla analiz edilmiştir. Fotoğraf okumaları, dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısı doğrultusunda

[130] Robert H. Lavenda-Emily A. Schultz, **Kültürel Antropoloji Temel Kavramlar**, Çev. Dilek İşler ve Onur Hayırlı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, s. 333-334.

gerçekleştirilmiştir. Böylece kadınların rolleri ve imajları fotoğraf üzerinden incelenerek, Milli Mücadele dönemindeki konumu vurgulanmıştır.

Ayrıca çalışmanın bütün bölümlerinde kişilerin, mekanların, rollerin, imajların, konumların ve olayların isimleri farkındalık sağlaması için italik yazılmıştır. Son olarak belirtmek gerekir ki, bu çalışma konu başlığı açısından feminizm veya antifeminizm konusuna dayalı herhangi bir amaç içermemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ÇAĞDA KADIN HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Batı'da Düşünsel Anlamda Kadın Hareketleri

15. yüzyılda coğrafi keşiflerle dünyanın tanınması, Avrupa ülkelerinde iktisadi, siyasi ve düşünsel alanda birçok gelişme meydana gelmiştir. Özellikle üretim alanındaki gelişmeler ulusların billurlaşmasını sağlayarak, doğanın incelenmesi hakkında ilgileri de kamçılamıştır.[131] Bu bağlamda 15. yüzyılda *yeniden doğuş*u temsil eden, edebiyat ve sanatın yeni bir yöne çevrildiği, her konuda insanın merkeze alındığı Rönesans Dönemi başlamıştır.[132] Asıl olarak İtalya'da başlayan Rönesans, insanın kendisini, çevresini yeniden algılama ve kavrama biçimidir.[133] Rönesans Dönemi'nde İlkçağ edebiyatı ve sanatını yeniden kamuoyu ile buluşturmak isteyen kitleler, dinden bağımsız bir kültür kurmak, insan ve dünya ile ilgili bir felsefe yaratmak istemiştir. Böylece hümanizm bu dönemin öğretisi olarak, filolojik bir araştırmanın ötesinde, modern insanın yeni yaşam anlayışını ve duygusunu dile getiren bir akım olmuştur.[134]

Bununla birlikte 15. yüzyılda Mainzli *Gutenberg* tarafından matbaanın keşfedilmesiyle ilk kitaplar basılmış ve Latince ön plana çıkmıştır.[135] 16. yüzyılın başında yayınlanan Latince ve Eski Yunanca metinler, dinsel edebiyat alanını doldurduğu gibi hümanizm öğretisine de hizmet etmiştir.[136] Dolayısıyla Rönesans'ın sanatsal devriminden sonra, Avrupa toplumunda inanç noktasında yeni bir değişim dönemi olan Reform başlamıştır. 16. yüzyılda Hristiyanlık dünyası için birbirinden farklı mezheplerin ortaya çıktığı bu dönemde, kutsal kitapların tercüme edilmesiyle düşünsel anlamda yeni bir bakış açısı doğmuştur. Eski öğretilerin yerini alan bu aydınlanma süreci, kadınların da yaşamsal ve düşünsel faaliyetlerini değişikliğe uğratmıştır. Uzun süredir yaşam alanı sadece ev işleriyle ile sınırlı kalan kadınlar, iyi bir anne ve eş olma rollerini sergileyerek, toplumda yer bulmuştur. Kadınlar ilerleyen yüzyıllarda, Ortaçağ'dan süregelen kısıtlayıcı normlardan özgürlükler çağına geçiş yaparak, toplumun geleneksel bakış

---

[131] Zubritski-Mitropolski- Kerov, **İlkel, Köleci ve Feodal Toplum**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1979, s. 228-232.
[132] Server Tanilli, **Uygarlık Tarihi,** Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 81-82.
[133] Oral Sander, **İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 94.
[134] Tanilli, **a.g.e.,** s. 83-84.
[135] Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 361; Albert Labarre, **Kitabın Tarihi**, Çev. Galip Üstün, Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, İstanbul, t.y., s.66-68.
[136] Braudel, **a.g.e.,** s. 364.

açısını sonlandırmıştır. Bireyin değer kazandığı bu dönemde Avrupalı kadınlar, aile kurumunda ve toplum nezdinde Ortaçağ'dan farklı olarak sosyal bir birey imajına sahip olmuştur.[137]

Bu dönemde gündelik yaşamın yanı sıra, edebiyat ve sanat alanında da kadınların konumuna yönelik bakış açısının değişime uğradığı görülmüştür. Rönesans Dönemi'ne kadar rolleri ve imajları geleneksel normların etrafında şekillenen kadınlar, tasvirlere, fresklere ve gravürlere, konu olmuştur. Kadınların doğurganlığı ve aile kurumundaki misyonu, mistik bir anlayışla tasvir edilmiştir. Zira 16. yüzyıldan itibaren kadın temasının ağırlıklı olduğu resimlerde, aydınlanmanın etkisiyle de kadınlar daha farklı resmedilmiş, onların toplumsal rollerinin değişime uğradığını anlatan tablolar çizilmiştir.[138] Rönesans'ın başlangıcında edebiyatın İtalya, Fransa, İspanya'da ve kısa süre içerisinde Avrupa'nın birçok ülkesinde yaygınlaşması, kitapların basılması, resimlerin yeniden üretilmesi, kadınların düşüncelerini duyurması açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla Ortaçağ'dan beri kadın haklarına ait tartışmalar, hümanizmin ve Reform' un etkisiyle daha fazla hareketlilik kazanmıştır.[139]

Rönesans ve Reform gelişmelerinden etkilenen Katolik dünyasındaki kadınlar, hayırseverlik dernekleri açarak toplumsal yaşama entegre olurken, 17. yüzyılda başlayan Aydınlanma Çağı'nda[140] ise matbaanın yaşama girmesiyle okuryazarlık ve okullaşma oranında, bir artış yaşanmıştır. Bu bağlamda Avrupa kıtasında aile kurumunun yeni bir biçim alması, siyasal ve ekonomik değişimlerin meydana gelmesi gibi yaşamın her alanında yeni bir düzenin ortaya çıktığı görülmüştür.[141] Söz konusu çağda ekonomik, siyasal, kültürel ve dinsel alanlarda yaşanılan değişimler, Katolik ve Protestan mezhebine mensup kadınların toplumsal statüsünü değiştirerek, onların dünya ile bağlantılarını tekrar tanımlamıştır. Kadınlar bundan sonra, yaşamın ağır koşullarını içeren savaş, açlık ve salgın hastalıklar ile mücadele ederek, kamusal

---

[137] Ney Bendason, **Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları**, Çev. Şirin Tekeli, Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, İstanbul, t.y, s. 31-33.

[138] Rönesans Dönemi'nden Fransız Devrimine doğru, Avrupa kıtasında sanatsal alanda çizilen kadın tasvirleri, değişime uğramıştır. Bu konunun detaylı bir şekilde analiz edildiği makale için bkz. Françoise Borin, *"Tasvirlerle Yargıya Varmak"*, **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 179-246.

[139] Gisela Bock, **Avrupa Tarihinde Kadınlar**, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 5-6.

[140] Aydınlanma Çağı, 17. ve 18. yüzyılda bütün Avrupa ülkelerini olduğu kadar Amerika'yı da derinden etkileyen bir entelektüel değişim hareketi sürecidir. Aydınlanma, eğitimde, ekonomide, sosyal ilişkilerde ve siyasette, sorgulayan reformcu eyleme geçişi ortaya çıkarmıştır. Mutlak monarşinin yapısını sarsarak, Kuzey Amerika ve Fransa'da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır. Bkz. Ulrich Im Hof, **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev. Şebnem Sunar, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 17.

[141] Natalie Zemon Davis ve Arlette Farge, *"İşler ve Günler"*, **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22-23.

alanda görünür hale gelmiştir.[142] 15. ve 16. yüzyılda Avrupa'da kadınlar, kendilerini ancak manastırlarda ifade edebilirken, 17. yüzyılda dinsel ortamların dışına çıkarak oluşturdukları sosyal ortamlarda, edebiyat ve basın alanında bir dayanışma içerisinde yeni bir görünüm kazanmışlardır.[143] 17. yüzyılın sonundan itibaren kadınlar, erkeklerle birlikte sosyal toplantıların yapıldığı salonlara girmeye başlamıştır. Özellikle Paris salonları entelektüel mekânlar olup, kadınlar burada din dışında düşünsel ve sosyal bütün konulara ilgi göstermiştir.[144] Dolayısıyla bu aktiviteler, kadınların var olan potansiyellerinin açığa çıkmaya başladığının bir göstergesi olmuştur.

Diğer yandan coğrafi keşifler sonucunda ekonomik değeri yüksek olan tarım ürünleri ve teknolojiyle tanışmak, 16. ve 17. yüzyıllarda pozitif bilimlerin gelişimi, bilimsel buluşlar ve düşünsel hareketler,[145] deniz taşımacılığındaki yaygınlaşma, iç ve dış pazardaki yüksek gelir ve kentleşme, 1760 yılında İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır.[146] Nüfusun hızla artması, kentleşme, sömürgecilik, sermaye birikimi[147] ve *James Watt*'ın icat ettiği buhar makineleri, fabrikalarda giderek yaygınlaşmıştır. Bu gelişme sanayi alanında yeni üretim alanları yaratarak, insanlığın üretimde hız kazanmasına bir temel olmuştur. Kömür ve buhar çağı olarak nitelendirilen bu dönemde, tahta teknelerin yerini artık çelik gemiler almış, demiryollarında ise koşulları iyileştirilmiş bir ulaşım ağı yaratılmıştır.[148]

Dolayısıyla daha elverişli ulaşım olanaklarına ve ekonomik değeri yüksek olan tarım ürünlerine kavuşan Avrupa toplumu, üretim teknolojisiyle tanışınca daha zengin bir yaşam sürmeye başlamıştır. Özellikle yiyecek üretiminde büyük bir artış sağlanması sonucunda, çok sayıda insanın işçi olarak çiftliklerde veya sanayi sektöründe çalışmaya başladığı görülmüştür. İlk olarak İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi'nin tekstil ve madencilik sektöründe gelişme göstermesi sonucunda, fabrikalarda pamuk ipliği üretiminde ve köylerde bulunan maden

---

[142] Natalie Zemon Davis ve Arlette Farge, *"Tarihsel Aktör Olarak Kadınlar"*, **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s.15.
[143] Fatmagül Berktay, **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 89.
[144] J.M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 311.
[145] Avrupa'da tüm nüfusu beseleyen patates, ipeğin yerini alan pamuk ve ilaç sektöründeki ilerleme, nüfus artışında büyük bir etkisi göstermiştir. Roberts, **a.g.e.,** s. 403-404.
[146] Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 47.
[147] Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 40; İlk sanayi dalgası, Richard Arkwright'ın pamuk eğirme makinasını yapması ve geliştirmesi, Edward Cartwright'ın mekanik dokuma tezgâhını icat etmesi ve 1769 yılında ise James Watt'ın buhar makinası icadı ile başlamıştır. Hatta bu dönemde kullanılan *"buhar pamukla evlendi"* deyimi, Sanayi Devrimi dönemini özetlemektedir. Hans Freyer, **Sanayi Çağı**, Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, s. 40.
[148] William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 650; Roberts, **a.g.e.**, s. 445.

ocaklarında işgücü açığı ortaya çıkmıştır. Bu boşluğu tamamlamak için söz konusu sektörlerde kadın ve çocuklar istihdam edilmiştir.[149] Nitekim aydınlanmanın uzun vadede yarattığı etkiye bağlı olarak oluşan Sanayi Devrimi, ekonomide liberalizmi, toplumsal alanda ise burjuva ve proletarya sınıflarını doğurmuştur.

Bu çerçevede sanayileşmeyle birlikte değişen koşullar, hayatı sadece fiziki olarak değil, düşünsel anlamda da etkilemiştir. Ekonomik gelişmeler düşünsel yapıyı biçimlendirerek, sınıflar arasında etkileşimi de yoğunlaştırmıştır.[150] Dolayısıyla bu etkileşim, sosyal yapıyı da derinden etkilemiştir. Ekonomiye, kadın imajına ve aile kurumuna farklı bir yön veren Sanayi Devrimi'nin ilk dalgasında kadınlar ağır koşullar altında çalışmış olsalar da, daha sonraki yıllarda ekonomik olarak bağımsız bir yaşam sürmeye başlamış,[151] nitekim bu kazanım onların üretim alanındaki varlığını görünür kılmıştır.

18. yüzyıldan itibaren Batı dünyası için ilk defa ABD'de ortaya çıkan kadınlara ait yeni imaj, hem kurtuluşu hem de toplumsal uyumu simgeleyen bir modeldir.[152] 1775-1783 yılarında Kuzey Amerika'daki koloniler ile Britanya ordusu arasında gerçekleşen Bağımsızlık Savaşı'nda, birçok Amerikan kadını yer almıştır. Orduya yiyecek ve giysi desteğinin sağlanması dışında, bizzat taburlarda askeri görevi yürütenler de varlık göstermiştir. Bu bağlamda *Deborah Sampson*'ın 1782-1783 yıllarında, henüz kadınların orduda savaşmadığı sırada askeri üniforma giyerek, *Robert Shurtleff* ismiyle orduya katılması,[153] oldukça dikkat çekicidir.

Diğer yandan 18. yüzyılda Fransa'daki gelişmelere bakıldığında, *14. Louis*'nin iktidarından itibaren, 1733 ve 1783 yılları arasında devam eden masraflı savaşlar, iç borçlanma, kraliyet ailesinin giderek artan harcamaları, Fransa'nın ekonomisini sarsmıştır.[154] 18. yüzyıla kadar Fransa'da ve birçok Avrupa ülkesinde, ruhban, aristokrasi, burjuvazi ve köylüler olmak üzere, dört ayrı sınıfın varlığı söz konusudur. Burjuva sınıfı, monarşi karşısında güçlendiği halde toplumsal statüsü kabul görmemiş ve ayrıcalık elde edememiştir. Öte yandan köylüler,

---

[149] Chris Harman, **Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 314-315.
[150] Alaeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 279-280.
[151] Harman, **a.g.e.,** s. 316-317; Sanayi Çağında ve savaş yıllarında bazı iş alanlarında kadınlar ve çocukların erkek işçilere tercih edilmesinin nedeni, kadın ve çocukların sanayi sektöründe çalıştırılmasının toplumsal ve siyasi alanda yasak olmamasıdır. Bkz. Freyer, **a.g.e.,** s. 54.
[152] **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27.
[153] Karen Zeinert, **Those Remarkable Women of the American Revolution**, The Millbrook Press, USA, 1996, s. 5-14.
[154] Murray Bookchin, **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine**, Çev. Sezgin Ata, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s.337-338.

Fransız Devrimi'ne kadar kentleri besleyen ve onların büyümesini sağlayan kitle olmuştur. Böylece köylüler uzun süre yoksulluk içinde feodal kurallara itaat ederek ve aşırı vergilere tabi tutularak, yaşamıştır. Burjuva sınıfının feodal zemini devre dışı bırakacak olan köylü sınıfı ile birlikte soylulara karşı giriştiği mücadele, devrimin başlangıcını oluşturmuştur.[155] Mutlak monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması, vergilerin düzene konulması ve azaltılması, iç gümrük duvarlarının indirilmesi, basın özgürlüğü gibi istekler, 1789 isyanının burjuva sınıfı tarafından çıkarıldığının bir göstergesidir. Devrimin ilk adımı olan 13-14 Temmuz 1789 tarihinde halk tarafından başlatılan ayaklanmada, *despotizmin simgesi* haline gelen *Bastille hapishanesinde* mahkûmlar serbest bırakılmış ve ardından burası yakılmıştır.[156]

Bu gelişme yaşandıktan sonra, mutlak monarşi tarafından ekonomiye dair bazı yeni uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Ancak yetersiz ekonomik revizyon, beraberinde kıtlık ve çatışmaları da getirerek, tarım ve hayvancılık yapan kitlenin şikâyetlerinin artışına neden olmuştur. 1789 yılında Fransa Kralı *16. Louis*, Fransız halkına şikâyetlerini açıkça dile getirme çağrısında bulununca, halk ilk kez düzenlenen bu toplantıya katılmıştır. Şikâyet defterlerine halk tarafından açlık, enflasyon ve özgürlük konularında yaşanılan sorunların eklenmesiyle Fransa için siyasi düzlemde bir reformun gerekliliği anlaşılmıştır. Bu gerçeğin farkında olan Fransız kadınları, anayasayla ilgili reformun sağlanması ve ekonomik sorunların giderilmesi için devrime giden süreçte daha çok ön planda olmaya başlamıştır. Gün geçtikçe artan ekonomik sorunlar yüzünden Fransız kadınları yeniden ayaklanarak, 5-6 Ekim 1789 tarihinde Versay Sarayı'na yürümüştür. Sonuç olarak, anayasal düzenin ve özgürlüklerin monarşiye kabul ettirilmesinde kadınlar önemli rol oynamıştır.[157]

Diğer yandan Kral 16. Louis tarafından birtakım ekonomik, siyasal ve sosyal gelişmeler gerçekleştirilmiş olsa da, bu formüller 1780'li yıllarda başta Paris olmak üzere Fransa'nın birçok kentinde yaşanılan ekonomik sorunlara çözüm bulmamıştır. Bu nedenle pek çok kadın, ailelerini beslemek için gıda ve giysi hırsızlığı yapmıştır. Dolayısıyla bu dönemde özellikle hırsızlık olaylarının kadınlar arasında yaygınlaştığı ve bu suçu işleyen kadınların oranında niceliksel bir artışın olduğu görülmüştür.[158]

---

[155] George Rude, **Fransız Devrimi**, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 12; Tanilli, **a.g.e.,** s. 111-114; Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uğur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 194.

[156] Sander, **a.g.e.,** s. 206-207.

[157] Özellikle Kraliçe Marie Antoinette'nin *"ekmekleri yoksa pasta yesinler"* sözü, Fransız kadınlarının ekmek kıtlığını protesto etmek için Versay Sarayı'na yürümesine etki etmiştir. Bock, **a.g.e.**, s. 42-47; Harman, **a.g.e.,** s. 276-277; Bookchin, **Köylü İsyanlarından…,** s. 365-368; Norman Hampson, **A Social History of the French Revolution,** Routledge and Kegan Paul Publishers, London, 1963, s.88-89.

[158] Nicole Castan, *"Suçlular",* **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 458.

Öte yandan 1789 yılında toplanan *Ulusal Meclis*, Amerika çizgisinde ilerleyerek,[159] *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*'ni 16. Louis'e imzalattırmıştır. Bu yasa herkesin kanunlar önünde eşit olması, memur olabilmesi, ifade ve basın özgürlüğü, özel mülkiyetin dokunulmazlığı ve vergilerin toplumda dengeli bir biçimde toplanması gibi temel haklar içermiştir. Bu anayasa 1791 yılında yürürlüğe girmiş, ancak meclis kendisini fesh etmiştir. Fransız kadınlarının 1789 Devriminde bu denli rol oynaması karşılığında, *Yasama Meclisi* yerine kurulan *Konvansiyon Meclisi* tarafından 20 Eylül 1792 tarihinde kadınlara boşanma hakkı verilmiştir. Diğer yandan bu dönemde kadınlar, azalan erkek nüfusunun yerine 30 Nisan 1793'e kadar orduya asker olarak da alınmıştır.[160] Devrim savunmasında çok sayıda Fransız kadın silahlarıyla meydanlara yönelmenin yanı sıra, gönüllü taburlar da kurmuştur. 1792 yılında Fransa ile Avusturya arasında gerçekleşen savaşta yer alan kadınlar, *Vendee* ayaklanmasında da hayati rol oynamıştır. Bu ayaklanma sırasında birçok kadın, habercilik ve hemşirelik alanında görev almış, ayrıca mühimmat da taşımıştır. Kadınlar, 1793 yılında ayaklanmanın etkisiyle gerçekleşen *Cholet Savaşı*'nda taburlarda görev almıştır. Asker üniformaları giyen kadınlar, her ne kadar birliklerde kabul görmekte zorlanmış olsalar da, atları ve silahlarıyla bu savaşa katılmıştır.[161]

Zira 1789 Devrimi ve mutlak monarşinin tasfiyesi, Fransız halkının ekonomik sorunlarına kesin bir çözüm getirememiştir. Bu noktadan hareketle 1792 yılında Fransa'daki şeker kıtlığının birçok şehirde yaşanması sonucunda, Beaubourg bölgesinde pazarcı bir kadının isyanıyla birlikte bir dizi olaylar başlamıştır. Diğer yandan sabun ve mum fiyatlarında yaşanılan artış, çamaşırcı kadınların şikâyetlerinin artmasına ve isyanların başlamasına neden teşkil etmiştir. Ancak meclis tarafından bu sorunların çözülmesi, olayları kısa sürede durdurmuştur.[162]

Bu gelişmelerin yanı sıra, Fransız kadınlarının Kraliçe *Marie Antoinette*' e karşı örgütlenmeleri, dikkat çeken gelişmeler arasındadır. Fransa'da ekonominin çöküşünü Kral 16. Louis'nin eşi Marie Antoinette'e bağlayan halk, basının yürüttüğü kampanyayı da arkasına alarak, Kraliçe'yi 1793'te idam ettirmiştir.[163] Geniş kapsamda bir olaylar dizisi olarak kabul

---

[159] 4 Temmuz 1776 tarihinde on üç Amerikan kolonisi, yayınladıkları Bağımsızlık Bildirgesi ile Britanya Krallığına karşı bağımsız olduklarını ilan etmiştir. Böylece kolonilerin her biri, bağımsız devletlerin sahip olabileceği bütün yetkilere sahip olmuştur. Yasama gücü, yargının sistematikliği, kişi hakları ve özgürlükleri, ayrıca eşitlik konusunda *Magna Carta* ile benzerlik taşıyan bir anayasa düzenlenmiştir. 1787 ve 1791 yıllarında yasada, hak ve özgürlük alanında bazı değişiklikler yapılmıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler,** Beta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 506-536.

[160] Bendason, **a.g.e.,** s. 34-36; Sander, **a.g.e.,** s. 206-207.

[161] Thomas Streissguth, **Women of the French Revolution**, Lucent Books, USA, 2005, s. 93-100.

[162] Rude, **a.g.e.**, s. 133-134; Hampson, **a.g.e.,** s. 163.

[163] Bock, **a.g.e.,** s. 45. Fransa'da ekonomik ve siyasi sorunların ana karakteri olarak görülen Kraliçe Marie Antoinette, 1789 Fransız Devrimi'nden sonra bir süre Paris'te hapsedilmiş ve 1793 yılında giyotine mahkum

edilen, dünyada tarihsel sonuçlar doğuran 1789 Fransız Devrimi, Avrupa kıtasında ve hatta kıtanın daha da ötesinde bulunan topraklarda, dramatik olduğu kadar görkemli bir değişim ve dönüşüm meydana getirmiştir.[164] Fransız Devrimi, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını değiştiren, aynı zamanda bazı kadınların iktidarını kaybetmesine, bazılarının ise ön plana çıkmasına etki eden önemli bir dönemdir.[165]

Ayrıca bu dönemde, farklı sınıflara ait kadınların Şubat 1793'te kurduğu *Devrimci Cumhuriyetçi Kadınlar Cemiyeti (Society of Revolutionary Republican Women)* dikkat çekmektedir. Zira söz konusu cemiyetin asıl faaliyet alanı, siyasi konular ve kadın hakları ile sınırlı kalmıştır.[166] 1793 yılına kadar varlık gösteren bu cemiyetin kurucuları olan Pauline Leon ve Claire Lacombe, Fransa'da devrimin yaşanmasında önemli bir rol oynamıştır. Claire Lacombe, Versay'daki yürüyüşü ve Paris'i yıllarca etkileyen yiyecek kıtlığı protestolarını organize etmiştir.[167] Bu gelişmelerle birlikte Fransız kadınları, 1789-1795 devrim yıllarında cemiyetler ve feminist hareketler[168] aracılığıyla siyasette aktif rol oynamaya başlayarak, ABD'deki ve Avrupa'daki kadınlara rol-model olmuştur. Ancak Fransa'da, kadınların sosyal duruşlarına ve sınıflarına bağlı olarak devrime katılımı ve bakış açısı oldukça çeşitlilik göstermiştir. Aristokrat kadınlar krallık sistemi devrilince giyotinden kurtulmak için ülkeyi terk ederken, işçi ve yoksul kadınlar devriminin arkasında durmuştur.[169] Bu bilgiler Fransa'daki bütün kadınların ortak bir düzlemde, aynı faaliyetleri paylaşmadığını kanıtlamaktadır.

---

edilmiştir. Kraliçe ile ilgili psikolojik tahlillerle yazılan biyografi çalışması için bkz. Stefan Zweig, **Marie Antoinette Vasat Bir Karakterin Portresi**, Çev. Tevfik Turan, Can Yayınları, İstanbul, 2017.

164 Eric J. Hobsbawm, **Fransız Devrimi'ne Bakış**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s. 6-7.

165 **Fransız Devriminde Kadının Çoklu Rolü** https://www.thoughtco.com/women-and-the-french-revolution-3529110 Erişim Tarihi 08/06/2019.

166 Bu cemiyet, devrim sırasında bir yıl boyunca Fransa'yı yöneten Jakoben Kulübü tarafından ilk başta desteklenmiş olsa da, kısa süre içinde kapatılmıştır. Cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Streissguth, **a.g.e.**, s. 46-54.

167 Bookchin, **Köylü İsyanlarından…,** s. 408-409; Fransız Devriminde etkili olan çeşitli zümrelerden kadınlara ait biyografileri içeren, kadınların dikkat çeken yönlerinin anlatıldığı eser için bkz. Galina Serebryakova, **Fransız Devriminde Kadınlar**, Çev. Ahmet Açan, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1998.

168 Fransa'da 1787 yılında radikal bir feminizm hareketi görülmeye başlandığı, kadınların broşürler yoluyla ekonomik, eğitim ve siyasi gibi alanlarda haklarının erkekler ile eşit olması talepleriyle sık sık toplantılar düzenlediği bilgisine ulaşılmıştır. Devrime giden süreçte kadınlar, şehirde ve taşrada olmak üzere farklı kulüplerde söz konusu ihtiyaçlar üzerine tartışmalar yapmış olsa da, bu hareketlilik çok uzun ömürlü ve destek toplayan bir görünüm almamıştır. Bkz. Jane Abray, *"Feminism in the French Revolution"*, **The American Historical Review**, February 1975, Vol. 80, No.1, ss. 43-62; Feminist hareketlere ve bu bağlamda yazılan metinlere, 19. yüzyıldan önce de rastlanabilir. 1789'un devrimci pratiğinde kısmen ortaya çıkan feminizm, 1830'dan sonra tamamen ön plana çıkmıştır. Bkz. Genevieve Fraisse ve Michelle Perrot, *"Düzen ve Özgürlükler"*, **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı,** Cilt IV, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15.

169 1789 Fransız Devriminde kadınların ön plana çıkmasında etkili olan İngiliz şair *Helen Maria Williams* ve *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı kitabın yazarı *Mary Wollstonecraft* gibi İngiliz uyruklu kadınlar, 1793 yılında İngiltere ile Fransa arasında gerçekleşen savaş sırasında, Paris'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. Marisa Linton, *"Women as Spectators and Participants in the French Revolution"*, ***Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift,*** (197), Ocak 2014, s. 411; https://tr.scribd.com/doc/24930481/The-Role-of-Women-in-the-French-Revolution

1795 yılında Fransız Hükümetinin sağladığı ekmek dağıtımının başarısız olması, kadınları 1789'daki gibi harekete geçirmiştir. İlk etapta ekmek fırınlarına saldıran kadınlar, ardından bir halk kitlesi ile birlikte meclise doğru yürümüştür. Ancak kadınlar, destek alamadıkları için kısa süre içinde dağılmış ve 1795 devrimi bu şekilde son bulmuştur.[170] Görüldüğü üzere 1789, 1793 ve 1795 yıllarında gerçekleşen devrimler, pazarcı, balıkçı, zanaatkâr, esnaf grubu, hizmetçiler ve günlük işlerde çalışanlar gibi alt sınıfı oluşturan *sans-culottes*[171] adı verilen grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu sınıfa ait kadınların öncülük ettiği bir devrim şemasından yola çıkarak, kadınların Fransa'da toplumsal ve siyasal çözülmede oynadığı rolün önemini belirtmek mümkündür.

Öte yandan *Napoleon Bonaparte*'ın iktidar olduğu 1804-1815 yılları, Fransa'nın kara Avrupa'sında sınırlarını genişletmek için gerçekleştirdiği bir dizi savaşlar dönemi olarak tarihe geçmiştir. İktidarının ilk yıllarında zafer elde eden Napoleon Bonaparte, 18 Haziran 1815 tarihinde *Waterloo Savaşı*'nda İngiltere ve Prusya orduları karşısında yenilgiye uğrayınca Rusya, Avusturya, İngiltere ve Prusya devletlerinin oluşturduğu *Dörtlü İttifak*, 1815 yılında *Viyana Kongresi*'ni düzenlemiştir. Bu konferansta Avusturya Başbakanı *Clemens Von Metternich*, Avrupa için yeni bir düzen oluşturmaya çalışmıştır. Söz konusu devletler tarafından kongrede Fransa'nın eski sınırlarına geri dönmesi, Avrupa'da aristokrasinin hakim olduğu bir siyasal yapının ve restorasyon döneminin başlangıcına karar verilmiştir.[172] Rusya bu kongrede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Balkanlardaki Hıristiyan tebaanın devletten ayrılmasını, bu bağlamda Türklerin bu coğrafyadaki topraklarını paylaşmayı amaçlayan bir anlaşma teklif etmiştir. Dolayısıyla 1815 Viyana Kongresinde Osmanlı Devleti'ne karşı izlenecek dış politika çerçevesinin oluşturulması[173] ve bunun *Doğu Sorunu (Şark Meselesi)*[174]

Erişim Tarihi 09/06/2019; Anne K. Mellor, *"English Women Writers and the French Revolution",* **Rebel Daughters: Women and the French Revolution,** Ed. Sara E. Melzer ve Leslie W. Rabine, Oxford University Press, New York, 1992, s. 255-272.

[170] Rude, **a.g.e.,** s. 166-167.

[171] Küçük zanaatkâr ve işçi sınıfına ait erkekler, soylular ve burjuvalardan farklı olarak, normal pantolon giydikleri için kendilerine *sans-culottes* adı verilmiştir. Bkz. *"Modern Sosyalizmin Doğuşu",* **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 1848-1871**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 25.

[172] Rude, **a.g.e.,** s. 217, 231; McNeill, **a.g.e.,** s. 664.

[173] Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 42-49.

[174] Şark meselesi ile ilgili başlıca iki tanım yapılmıştır: Birincisi, Avrupalı Hıristiyanların Müslüman milletleri ekonomik ve siyasi olarak nüfuzu altına almak amacından oluşan, tarihi meselelerin tümüdür. İkincisi ise Avrupalıların Osmanlı Devleti'ni bahaneler ortaya koyarak parçalamak, zapt etmek, Osmanlı idaresi altında bulunan farklı milletlerin bağımsızlıklarını sağlamak istemelerinden meydana gelen tarihi meselelerin kapsamıdır. Bkz. Şayan Ulusan, *"Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye"* **ÇTTAD**, 2009 Bahar-Güz, VIII/18-19, s. 230; Eric Hobsbawm *Doğu Sorunu'* nu, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve Osmanlı padişahı arasında ortaya çıkan bunalımlar olarak tanımlamıştır. Bkz. Hobsbawm, **Devrim…,** s. 119; *Doğu Sorunu*, asıl olarak Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar, Gayrimüslim tebaayı hoşnut edebilmek için söz konusu ülkelerin müdahalesiyle reformlar gerçekleştirmesinin bir başlangıcı olmuştur. Bkz. Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 106-109.

olarak adlandırılması, 19. yüzyılda meydana gelecek etnik ve dini çözülmenin alt yapısını da hazırlamıştır. Nitekim Avrupa'da topluma yeniden dayatılan sistemler ve hızlı toplumsal değişiklerin yaşanması, devletlerin siyasal ve ekonomik alanda yetersiz kalması, birtakım memnuniyetsizlikleri de beraberinde getirmiştir.[175]

Viyana Kongresinde karar verilen yeni düzenin yanı sıra 1830'lu yıllarda ekonomik alanda yaşanılan değişimle birlikte imalat, iş ve ticaretle uğraşanların sayısında artış görülmüştür.[176] Bu noktadan hareketle burjuva sınıfının etkinlik alanı genişleyerek, giderek güç kazanmıştır. Sanayi sektöründe, fazla ücret istemeyen kadın ve çocuk işçilere ihtiyaç duyan burjuvazi, bu kitleyi kötü koşullarda ve örgütsüz bir şekilde çalıştırmaya devam edince, Avrupa'da işverenler ve işçiler arasında ortaya çıkan bu memnuniyetsizlik, 1839 devrimine yol açmıştır. Fransa özelinde ise işçilerin fazla iş saati, az ücret, fabrikalardaki kötü koşullar, kadın ve çocukların çalıştırılması gibi toplumsal ve ekonomik sorunlar nedeniyle halk yönetime karşı ayaklanmıştır. 1848 yılında ise Paris'te 1830 devriminde olduğu gibi, da kanlı çatışmalar meydana gelmiştir.[177] 1848'de meydana gelen devrim, önceki yılların getirdiği bunalımların bir ürünüdür. Eric J. Hobsbawm, 1848 İhtilalini Avrupa kıtası için *halkların baharı* olarak nitelendirmiştir.[178] Diğer yandan ihtilaller sayesinde güçlenen liberallerin Avrupa'da kurmak istediği düzen, eşitlik ilkesinden ziyade özgürlük kavramını ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda ekonomi, siyaset ve din alanlarında özgürlüğün sağlanması liberallerin temel hedefi olmuş ve mutlak monarşiden parlamenter sisteme geçiş isteği 1789, 1830 ve 1848 İhtilallerinin temelini oluşturmuştur.[179]

Aslında 1848 devriminde özelde işçi ve işsiz kadınların hareketi çok önemli bir rol oynamış, bundan sonra kadınlar cinsiyet eşitliği sloganı ile toplumun karşısına çıkmıştır. Avrupa'nın birçok ülkesinde kadınlar, devrimci, feminist, cumhuriyetçi ve sosyalist hareketlere katılmaya başlamıştır. Fransa'da politik açıdan eylem hakkına dair kısıtlamaların sona ermesi, kadınların siyasete katılım sağlaması için bir uyanış olmuştur. Bu dönemde kadınların karşılaştıkları toplumsal zorluklarla birlikte, kadınların kurduğu cemiyetlerin sayısında da artış

---

[175] Hem 1789 Devrimi hem de 1830-1848 İhtilalleri etkisiyle çok sayıda fikir akımı Avrupa kıtasında doğmuş ve bu durum yeni siyasi olaylara, özellikle imparatorlukları parçalamaya doğru bir yol almıştır. Milliyetçilik, liberalizm, demokrasi ve sosyalizm kavramlarının Avrupa'dan Osmanlı Devletine doğru yayılması sonucunda, Balkan ve Anadolu coğrafyasında bulunan etnik gruplar çözülme yaşamıştır. Dolayısıyla bu kavramların yarattığı sarsıntı ilk önce Balkan Savaşlarında kendisini göstererek, daha sonra 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nı doğurmuştur. Kodaman, **a.g.e.,** s. 110; Uçarol, **a.g.e.,** s. 113-128; Hobsbawm, **Devrim…,** s. 126.

[176] Sander, **a.g.e.,** s. 184.

[177] **a.g.e.,** s. 234-237.

[178] Hobsbawm, **Devrim…,** s. 126.

[179] Avrupa'da ihtilallerin yaşanmasının temelinde ekonomik, sosyal ve düşünsel sebeplerin varlığı kadar, 1763 yılında başlayan Amerikan İhtilali'nin de etkisi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 33-36; Sander, **a.g.e.,** s. 185.

meydana gelmiştir.[180] Dolayısıyla Fransız Devrimi kıtalar arasında liberalizm ve milliyetçilik fikirlerini yaymakla beraber, Avrupa kadınının yaşamında yarattığı değişim de sonraki yıllarda kadınların eğitim almasıyla güçlü bir dalga halinde başka milletlere ait kadınları da etkilemiştir.

19. yüzyılda Avrupa'da kadınların faaliyetleri sadece siyasal ve ekonomik ihtilalleri desteklemekle sınırlı kalmamış, kadınlar *hayırseverlik* nosyonuyla da ön plana çıkmıştır. Hayırseverliğin Hıristiyanlık ve Protestanlık anlayışında kutsal bir görev olarak görülmesi, kadınların ev hayatından dışarıdaki faaliyetlere doğru eğilim sağlamları için teşvik edici olmuştur. Bu yüzyılda Avrupa'da sosyal sorunların artışı, kadınların yardımseverlik faaliyetlerini rutin bir aktiviteye dönüştürmüştür. Kadınlar, yoksulları, hastaları ve mahkûmları daha sık ziyaret etmiş ve onlara maddi destek vermiştir. Kadınların bu *sevgi emeğinin* zamanla sosyal hizmete dönüştüğü, bu amaçla çeşitli cemiyetlerin kurulmasıyla kurumsallaştığı görülmüştür.[181]

Bu noktadan hareketle 18. yüzyılda Rusya'da saray kadınlarının girişimleriyle başlayan sosyal yardımlaşma faaliyetleri, 20. yüzyıla doğru orta sınıf kadınların Ortodoks anlayışının etkisiyle kurmuş olduğu hayırseverlik cemiyetleriyle devam etmiştir. Böylece Rusya'da kadınlar, bu aktiviteler ile geleneksel normların dışına çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda varlıklı kadın, hayır kurumlarına bağışta bulunmuştur. Bu bağlamda *Alexandra Strekalova*, kronik ve epilepsi hastalığı olan kadınlar için Moskova'da bir hastanenin yanı sıra, *Çalışmayı Teşvik Edici Dernek (Society to Encourage Industriousness)* ve *Yararlı Kitapların Yayılması Derneği* (*Society for the Spread of Useful Books*) adlı teşkilatları da kurarak, yoksul ve hasta kadınlarla ilgilenmiştir.[182]

Diğer yandan 1832 yılında Almanya'nın Hamburg şehrinde, Alman insani yardım kuruluşlarında görevli olan *Amalie Sieveking* ve bir grup kadın tarafından *Yoksul ve Hasta Bakımında Kadın Derneği (Female Association for the Care of the Poor and Sick)* kurulmuştur. Sosyal yardımlaşma için zaman ayıran bu kadınlar yoksul aileleri ziyaret etmeyi, onlara her türlü maddi ve manevi desteği sunmayı amaçlamışlardır.[183] Bu faaliyetlerin bir benzerinin görüldüğü ABD'de ise 1834 yılında, New Yorklu kadınlar tarafından toplumda ahlaki çöküntüyü engellemek için *New York Kadın Ahlaki Reform Topluluğu (New York Female*

---

[180] https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/ Erişim Tarihi 08/06/2019.

[181] Michelle Perrot, *"Dışarıya Adım Atmak"*, **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı,** Cilt IV, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 420-421.

[182] Adele Lindenmeyr, *"Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity 1762-1914"*, **Signs,** Spring 1993, Vol. 18, No. 3, ss. 562-591.

[183] Catherine M. Prelinger, *"Prelude to Consciousness: Amalie Sieveking and the Female Association for the Care of the Poor and the Sick"*, **German Women in the Nineteenth Century: A Social History**, Ed. John C. Fout, Holmes&Meier Publishers, New York, 1984, s. 118.

Moral Reform Society) kurulmuştur. Protestanlığın aşırı kanadını temsil eden bu cemiyet, kimsesiz ve yoksul insanları ziyaret edip, onlara gıda ve giysi yardımında bulunmuştur. Ayrıca yoksul kadınların çalışıp, para kazanmasını sağlamak için onlara iş temin etmiştir.[184] Görüldüğü üzere söz konusu yüzyıllarda Katolik, Ortodoks ve Protestan kadınlar, bağlı bulundukları mezheplerin de etkisiyle hayırseverlik faaliyetleri yürüterek, *adanmışlık* rolüyle toplumsal bir görünürlük kazanmıştır.

Öte yandan Avrupa'da kadınlar, evlilik dışında yaşamlarını sürdürebilecekleri yeni çalışma alanları ile buluşmuştur. Katolik mezhebinde görülen yeni öğretim anlayışı ve yaygınlaşan Protestan okulları, kadınların öğretmen olmasına olanak sağlamıştır.[185] 1848'den itibaren İngiltere'de *Queen's College*'da eğitimci olarak yetiştirilen kadınlar, bu dönemde en geniş çalışma alanı olan öğretmenlik mesleğini yapmaya başlamıştır.[186] Zira 19. yüzyıl, kadınlar için hastabakıcılık/hemşirelik mesleğinin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda 1853-1856 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda cephelerde sağlık personeli ihtiyacının artması, ağır yaralı çok sayıda askerin olması, ilaç ve tıbbi malzemelerde var olan eksiklik, *kolera, tifo* ve *tifüs* gibi salgın hastalıklar, cephede ve cephe gerisindeki sorunlar arasında yerini almıştır.[187] Nitekim bu nedenler, birçok kadını gönüllü olarak hemşirelik yapmaya teşvik etmiştir. Bu bağlamda savaş sırasında Avrupalı ve Amerikalı çok sayıda kadın cephelerde bulunarak, yaralı Türk ve İngiliz askerlerini tedavi etmiştir. Cephede insanlık tarihine örnek teşkil eden hizmetler sunan hemşirelerden Amerikalı *Miss Clara Barton,*[188] kadınlara yardımlaşma ve merhamet duygusunu kazandırmıştır.[189] Kırım Savaşı sırasında modern hemşirelik mesleğinin başlangıcına öncülük eden *Florence Nightingale,*[190] *Miss Clara Barton* ve *Mary Seacole*[191] tedavi ettikleri askerlere göstermiş oldukları evrensel etik anlayışları ve merhametleri ile hatırlanmaktadırlar.

---

[184] Caroll Smith Rosenberg, **Religion and the Rise of the American City: The New York City Mission Movement** 1812-1870, Ithaca Cornell University Press, 1971, London, s. 97.

[185] Davis ve Farge, *"İşler ve Günler",* s. 22.

[186] Bonnie S. Anderson-Judith P. Zinsser, **A History of Their Own**, Volume II, Harper & Row Publishers, New York, 1988, s. 194.

[187] **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 162.

[188] Oxford'da dünyaya gelen Miss Clara Barton, 1861-1865 yıllarında gerçekleşen *Amerikan İç Savaşı* sırasında *efsanevi hemşire* olarak tarihe geçmiştir. Bu savaş sırasında askerlere tıbbi malzeme ve yiyecek ulaştırmak, ayrıca yaralı askerleri tedavi etmek için yoğun bir şekilde çalışmıştır. Bunun yanı sıra *Amerikan Kızılhaç Birliği'*ni kuran Barton, cesaretiyle savaş tarihine isim yazdıran hemşirelerdendir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Percy H. Epler, **The Life of Clara Barton**, The Macmillan Company, New York, 1915.

[189] Zehra Celasun, **Tarih Boyunca Kadın**, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul, 1946, s. 93-94.

[190] Tezimizin giriş bölümünde, *Florence Nightingale* hakkında ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir.

[191] Mary Jane Seacole, Kırım Savaşı'nda *İngiliz Hemşire Grubu*'nun üyesi olarak cephede askerleri tedavi eden Jamaikalı bir iş kadınıdır. Savaş sırasında *Florence Nightingale* gibi İngiltere'den finans desteği almayı talep etmiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. Seacole, kendi bütçesinden ve cephede bulunan İngiliz subaylarından aldığı paralarla askerlerin tıbbi masraflarını karşılamıştır. Bu sırada kendi imkânlarıyla açtığı *British Hotel*'de *kolera*

19. yüzyılda Avrupa ve Amerika kıtasında kadınların bir kısmı eğitim alarak mesleki becerilerini geliştirirken, diğer kısmı ise sosyal hizmetler alanında aktif kalmaya devam etmiştir. Bu noktadan hareketle İngiltere'de ilk hayırseverlik çalışmalarını yürüten, dönemin en varlıklı kadını olan *Angela Burdett-Coutts*, işsiz kadınlara iş bulmak ve yoksul kadınlara yardım etmek gibi faaliyetlerle ön plana çıkmıştır. Ayrıca 1848-1849 yıllarında İrlanda'da yaşanılan patates kıtlığı sırasında, halkın mısır, un, şeker ve çay gibi gıda malzemelerini temin etmesine yardımcı olmanın yanı sıra balıkçılık endüstrisini kurarak, teşvik için tekneleri ve gerekli ihtiyaçları finanse etmiştir. Öte yandan Angela Burdett-Coutts, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında *Florance Nightingale*'in askerlerin tedavisinde ihtiyaç duyacağı ekipmanları tedarik ederek, bunları cepheye göndermiştir. Bu savaşa katılan asker ailelerine maddi yardımlarda bulunmak, Britanya'daki pek çok yoksul aileye konut temin etmek gibi çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Diğer bir önemli faaliyeti ise işçi çocuklara mesleki akşam kurslarının verilmesini sağlayarak, onların eğitim hayatlarını sürdürebilmesine destek olmasıdır.[192]

Diğer yandan Angela Burdett-Coutts'un eşi *William Bartlett-Coutts, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi* sırasında Balkanlardan İstanbul'a göç etmek zorunda kalan mültecilerin yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için *Sermaye-i Şevkat-i Osmaniyye Cemiyeti*'nde görev almıştır. William Bartlett-Coutts bu görevi sırasında, İstanbul'un önde gelen İngiliz kadınlarından *Arthur Hanson*'ın sağladığı fon kaynağıyla mülteci kadınların nakışlı örtü üretimine dair bir endüstri kurmuştur. Bu bağlamda Arthur Hanson, kadınların ürettiği ürünlerden daha fazla gelir elde etmesi için Batı Avrupa'nın önemli kentlerinde pazarlama alanı da yaratmıştır.[193] Nitekim Arthur Hanson ve William Bartlett-Coutts sayesinde, Balkanlardan gelen yoksul kadınların İstanbul'da maddi ve manevi anlamda yaşamlarını idame etmeleri kolaylaşmıştır.

Diğer yandan 19. yüzyılda Avrupa'da bilim ve tıp alanında birçok buluşun ortaya çıkması, kadınların bu gelişmelerle aydınlanması ve eğitim alması, kadınlara yönelik Ortaçağ'dan beri devam eden geleneksel düşünce sistemini altüst etmiştir. Bu gelişmelerin yarattığı tesir kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğine dair bir kadın hareketini başlatmış, dolayısıyla aydın erkekler ile kadınlar hukuki ve fiili engelleri geçersiz saymıştır.[194] Nitekim 20. yüzyılın başında siyasi anlamda örgütleşen Avrupalı kadınlar,

---

hastalarını tedavi ederek, İngiliz Ordusuna önemli bir hizmette bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi almak için bkz. Madeleine Masson, **A Pictorial History of Nursing**, Hamlyn Publishing, UK, 1985, s. 58-59; Alan Palmer, *"Mary Jane Seacole"*, **Oxford Dictionary of National Biography**, Oxford, 2004.

192 Joan Marlow, **The Great Women**, A&W Publishers, New York, 1979, s. 58-63.

193 Baroness Burdett-Coutts, *"Women the Missionary of Industry"*, **Women's Mission Philanthropic Work of Women**, Ed. Eminent Writers, Sampson Low, Marston & Company, London, 1893, s. 295-297.

194 Bendason, **a.g.e.,** s. 41.

kendilerine oy hakkı verilmesi için bazı çalışmalar yürütmüştür. Bu bağlamda 1903 yılında İngiltere'de harekete geçen *Emmeline Pankhurst*[195] ve kızı *Christabel Pankhurst,* Manchester'da *Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği'*ni *(Women's Social and Political Union)* kurarak, kadınların oy kullanma hakkına sahip olması için bir kampanya başlatmıştır. Ancak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Pankhurst ailesi bu kampanyayı savaş sırasında askıya alarak, *WSPU*'yu savaş hizmetlerine destek vermeye yönlendirmiştir.[196] İngiliz kadınlarının savaş sırasında ülkesini müdafaa etmek için oy hakkı taleplerini bir süre ertelemeleri, fedakâr bir davranış olarak nitelendirilebilir.

Öte taraftan Sanayi ve Fransız Devrimlerinin etkisiyle yaygınlaşan ekonomik sorunların ve milliyetçilik fikrinin körüklediği, ağır yaşamsal koşullar yaratan 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Birinci Dünya Savaşı, bütün ülkelerde demografik değişimler yaratmıştır. Nitekim cephelerde savaşan erkeklerden boşalan iş sektöründe hızla yer almaya başlayan kadınlar, daha önce üstlenmedikleri sorumluluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda birçok Avrupalı tarihçi tarafından savaşların, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın, erkek-kadın ilişkilerini değişime uğrattığı yönünde tespitler yapılmaktadır. Oysa kadın hareketlerini başlatan ve genellikle üst ile orta sınıfa ait Avrupalı kadınların toplumsal uğraşları, savaşlardan önce başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı, Avrupa toplumlarını kötü bir şekilde etkileyerek üst sınıfa ait kadınları cephedeki askerlere çorap örmenin ötesinde, farklı uğraşlarla meşgul olmaya mecbur bırakmıştır. Savaş ve devrim olgusu hakkında tecrübe kazanan kadınlar savaş esnasında geleneksel rollerinden sıyrılarak, ülkelerine hizmet etmeyi gerekli görmüştür.[197]

Zira cephe gerisinde hayatın devam etmesi ve savaş ekonomisi çarkının dönmesi savaşa giren ülkeler açısından oldukça önemlidir. Savaş sırasında üretimdeki devamlılık ihtiyacı, çok sayıda meslek grubunu ve kadınlar için nitelikli bir istihdam alanı yaratmıştır. Öte yandan cephelerde çok sayıda insanın yaralanması ve ortaya çıkan salgın hastalıklardan ötürü sağlık personeline olan gereksinimin artması, Avrupa'da hemşirelik mesleğini bir kez daha ön plana

---

195 Emmeline Pankhurst, 1858 yılında Manchester'da siyasette aktif olan bir ailede dünyaya gelmiştir. Kendisi de genç yaşta siyasete atılmış, henüz on dört yaşındayken kadınların oy hakkı kazanması konusuyla ilgilenmeye başlamıştır. Paris'te eğitim hayatına devam eden Pankhurst, kıdemli bir avukat olan Richard Pankhurst ile evlenmiştir. Emmeline Pankhurst'un, siyasete karşı ilgisi ve oy kullanma hareketine katılımı giderek artmıştır. 1903'te, kadınlara oy hakkı verilmesi konusunda ilerleme kaydedilmemesi nedeniyle Pankhurst ve bazı meslektaşları radikal bir kadın örgütü olan, *Kadınların Sosyal ve Siyasi Birliği*'ni (*WSPU*) kurmuştur. Derneğin faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile sona ermiş olsa da, 1918'de İngiliz Hükümeti otuz yaş üstü kadınlara oy hakkı vermiştir. Emmeline Pankhurst, İngiltere'de Haziran 1928'de bütün kadınlara erkeklerle eşit oy hakkı tanındıktan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emmeline Pankhurst, **My Own Story**, Vintage Books, London, 2015.

196 Fiona Macdonald, **Women in Peace and War (1900-1945)**, Peter Bedrick Books, Chicago, 2001, s. 8; https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war,Erişim Tarihi 21/04/2019.

197 Süheyla Kadıoğlu, **Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri**, Gri Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 16-17.

çıkarmıştır. *Hayırseverlik* kavramını doğa gereği içselleştiren kadınlar savaş sırasında hemşire olarak görev yaparak, *anaç, merhametli* ve *duyarlı* olmak nosyonunu bir kez daha vurgulamışlardır. Kadınlara ait bu nitelikler, onları cephede veya cephe gerisinde yaralıları ve hastaları tedavi etmeye teşvik etmektedir. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında hemşirelik, orduda çalışmak isteyen kadınlara açık bir meslek haline gelmiştir. Bu sırada kurulan gönüllü topluluklara üye çoğu kadın, hemşirelik mesleğini savaş hizmetinin bir gereği olarak görmüştür. Bu bağlamda cemiyetlerin orta-üst sınıftan gönüllü üyeleri, sosyal yardım projeleri konusunda tecrübeli olan ve bu işlere zamanını, parasını ayıran kadınlardan oluşmuştur. Bu girişimleri destekleyen kadınların çoğu, ilk yardım konusunda temel bir eğitim aldıktan sonra cephede çalışmıştır. Dolayısıyla kadınlar, cephede ve cephe gerisinde yaralıları daha iyi tedavi etmek için çabalayarak, savaşın nitelikli gurubunu oluşturmuştur.[198]

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de *Kraliçe Mary* ve Kadın Sendikalar Birliği sekreteri *Mary Macarthur* tarafından ortak bir girişim ile *Kadınlar Fonu için Kraliçe'nin Girişimi (Queen's Work for Women Fund)* adlı teşkilat kurulmuştur. Bu organizasyon, yoksul kadınların atölyelerde ya da benzeri işlerde istihdam edilmesini sağlayarak, geçinmelerine yardımcı olmuştur.[199] Benzer şekilde Almanyalı ve Britanyalı kadınlar da, cemiyetler ve fonlar yoluyla hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Paris'te, yaralılara yardım hizmetleri sunan teşkilatlarda çalışan hemşirelerin yanı sıra, eşlerinin yerine tarımsal alanda çalışan köylü kadınlar ve dükkân işletenler de vardır. İşverenler asker ailelerinin maddi olarak zor durumda kalmaması için, cepheye giden her askerin yerine ailesinden bir kadını işe almıştır. Böylece cephede savaşan asker, ailesinin güvence altına alındığından emin bir halde vatanına hizmet etmeye devam etmiştir.[200] Diğer yandan Rusya'da ise kadın ve erkek birlikte işgücüne katılarak, bütüncül bir imaj sergilemiştir. Kadınlar, kendisini vatan hizmetine adadığı gibi kendi ulusunun kalkınmasına destek veren teşkilatlarda da çalışmıştır.[201] Savaşa katılan ülkeler, cephelerde başarılı sonuçlar almak için cephe gerisinde bulunan asker ailelerini ekonomik olarak destekleyerek, savaş sırasında üretim sirkülasyonunu hızlandırmıştır.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da kadınlar, birbirinden farklı rollerle toplumun karşısına çıkmıştır. Bu bağlamda Fransız kadınların bir kısmı, doktor ve

---

[198] Elisabeth Shipton, **Female Tommies**, The History Press, UK, 2014, s. 27; Hemşirelik hizmetine olan ihtiyacın her savaş dönemde artması, şüphesiz ki bu mesleği evrensel kılmıştır. Hemşirelik, millet, ırk, renk, inanç, yaş, cinsiyet gibi politik ve sosyal statüler ile sınırlandırılmamaktadır. Masson, **a.g.e.**, s. 160.

[199] Edith Abbott, *"The War and Women's Work in England"*, **The Journal of Political Economy**, July 1917, Vol. 25, No. 7, s. 647-648.

[200] Françoise Thebaud, *"Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi"*, **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 35-38.

[201] **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, s. 27.

hemşire olarak cephelerin ön saflarında, tehlikenin içinde çalışmıştır. Avrupa'da *Marie Curie*[202] ve *Elsie Ingliss*[203] gibi kadınlar, cephede yaralı askerleri tedavi etmek için kendi olanaklarıyla hastane açmıştır. Savaşlar sırasında bu tarz hizmetler, Avrupa coğrafyasında oldukça yaygın bir şekilde görülmüştür.[204] Kadınların doğasında yerleşik nitelikler arasında bulunan ve merhametin bir uzantısı olarak kabul edilen hastabakıcılık/hemşirelik mesleği, savaş sırasında oldukça yaygınlık göstermiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle İngiltere'de, hemşirelik alanında önemli bir isim dikkat çekmektedir. İngiltere'de hemşirelik eğitimi alan *Edith Cavell* (1865-1915), 1907 yılında Belçika'da görevine başlamış, aynı zamanda burada hemşirelik okulu açmıştır. Alman Ordusu 1915 yılında Hollanda ve Belçika'yı işgal edince, Edith Cavell okulunu Kızılhaç hastanesine dönüştürmüştür. Brüksel'de hastane yöneticisi olan Cavell, bütün Kızılhaç çalışanları gibi etnik kökeni ne olursa olsun yaralı ve hasta olan her askeri tedavi etmiştir. Edith Cavell, Britanyalı ve Fransalı birliklerin hastanesine sığınmasından dolayı Alman Ordusu tarafından tutuklanmış, casus olduğu gerekçesiyle 11 Ekim 1915 tarihinde idam edilmiştir.[205] Nitekim Edith Cavell, Avrupa'da hem merhametli bir hemşire hem de vatansever bir kadın olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın sembol isimleri arasında yerini almıştır.

Savaş sırasında kadınların faaliyetleri, elbette yukarıda belirtilen faaliyetlerle sınırlı kalmamıştır. Avrupa ülkelerinin çoğunda erkekler cepheye gönderilince, kadınlar erkelerden kalan işleri üstlenmeye başlamıştır. Dükkân açmak, ofislerde ve çiftliklerde çalışmak, posta

---

[202] 7 Kasım 1867 tarihinde Varşova'da dünyaya gelen Marie Curie Sklodowska, Birinci Dünya Savaşı öncesinde fizik, kimya ve matematik alanlarında eğitim alarak kendisini bilimsel anlamda yetiştirmiştir. Daha sonra Paris'in Sorbonne Üniversitesinde akademik eğitim alan Curie, fizik ve kimya alanında çeşitli deneyler yaparak radyoaktif X ışınını bulmuştur. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaş'ının uzun süreceğine ve çok sayıda yaralı olacağına dair tahmin yürüterek, X ışınının askeri ve sivil hastanelerde kullanılması için harekete geçmiştir. X ışınının yaralı askerlerin vücudundaki kurşun, şarapnel gibi yabancı cisimlerin ve kırık kemiklerin yerini belirlediği için önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu sırada Kızılhaç Radyoloji Bölümüne müdür olarak görevlendirilen Curie, hastanelere malzeme tedarikinin hızla sağlanması için yetki almıştır. Ayrıca sürücü belgesi alarak araba kullanmayı öğrenen Curie, varlıklı ailelerden aldığı araçları cephede ve cephe gerisinde hizmet veren ambulanslara dönüştürmüştür. X ışını istasyonu olarak da kullandığı bu araçları kendi başına tamir edebilmek için, teknik bilgiler de öğrenmiştir. Ayrıca Curie, kızı Irene dâhil olma üzere çok sayıda teknisyeni yetiştirerek, bu istasyonlarda çalıştırmıştır. Diğer yandan Curie, savaş sırasında kendi bütçesinden Fransa'nın ekonomisine bağışlarda bulunmuştur. Bütün bu üstün hizmetlerinden dolayı, Fransız Hükümeti tarafından kendisine askeri madalya verilmiştir. Bkz. Naomi Pasachoff, **Marie Curie Radyoaktivitenin Keşfi**, Çev. Zeynep Gürsoy, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2002, s. 90-98.

[203] Nitelikli bir cerrah olan Elsie Inglis, kadınların oy hakkı için düzenlenen kampanyanın destekçisi olmuştur. Elsie Inglis 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Kraliyet Ordusu Tıbbi Birlikleri'nde çalışmak istemiş, ancak kendisine evine gidip oturması söylenmiştir. Elsie Inglis, Sırbistan ve Rusya'da askerleri tedavi etmek için İskoç Kadın Hastanelerini kurmuştur. Bu savaştan sonra, Sırbistan yönetimi tarafından kendisine en büyük onur simgesi *Beyaz Kartal Nişanı* verilmiştir. Bkz. https://www.iwm.org.uk/history/5-inspirational-stories-of-women-in-the-first-world-war Erişim Tarihi 21/04/2019.

[204] Anderson-Zinsser, **a.g.e.,** s. 197-199.

[205] Macdonald, **a.g.e.,** s. 13; Thebaud, *a.g.m.*, s. 61; *"Edith Cavell"* **The Hospital News**, 24 May 1919, s. 177-187.

işlerini yerine getirmek, otobüs kullanmak, marangozluk, araç tamiri ve mühendislik alanlarında faal olmak, kadınların mesleki becer edinmesi açısından önemli bir kazanım olmuştur.[206] Diğer yandan savaş boyunca sosyal yardım kuruluşları, kadın faaliyetlerinin odağı olmaya devam etmiştir. Gönüllü kadınlar, cephedeki askerler için giysi ve çorap örmek, ilkyardım paketleri hazırlamak gibi çalışmalar yapmıştır.[207]

Öte yandan 1915 yılında savaşı sürdürmek için asker, silah ve cephane ihtiyacı hisseden İngiltere, savaş için mühimmat üretimini yeni fabrikalar açarak ve çok sayıda kadını burada işe alarak gerçekleştirmiştir. Mart 1916'da erkekler için zorunlu askerlik hizmetinin başlatılmasının ardından, kadınların fabrikalarda çalışma oranında artış meydana gelmiştir. 1918'de yaklaşık bir milyon kadının mühendislik ve mühimmat endüstrisinde bu denli yoğun çalışması, posterlere ve fotoğraflara da sık sık konu olmuştur.[208]

Almanya'da ise firmalarda ve fabrikalarda kadın işçi sayısı artmış, kadınlar gaz maskeleri ve askeri üniformalar dikmeye başlamıştır. Kadınların giysi fabrikalarında daha fazla üretim yapabilmesi amacıyla yetkililer tarafından, sık sık performansı arttıran toplantı ve konuşmalar düzenlenmiştir. Benzer şekilde Fransa'da kadınlar fabrikalarda çalışarak, savaş süresince ülkede üretimin devam etmesini sağlamıştır.[209] Nitekim kadınların iş gücü potansiyelinde gün geçtikçe bir artışın meydana gelmesi için savaşa giren devletler tarafından etkili bir propagandaya ihtiyaç duyulduğu, savaş ekonomisi üzerinden sistemli bir şekilde hareket edildiği görülmüştür.

Savaş esnasında Orta Avrupa'da kıtlığın kendisini hissettirmesi sonucunda, en fazla problem yaşayan kesim aile geçindiren işçi kadınlar olmuştur.[210] Binlerce genç-yaşlı, zengin-fakir, eğitimli-eğitimsiz kadın, gönüllü olarak vazifede bulunmuştur. Kadınlar, endüstride, mühimmat fabrikalarında ve devlet dairelerinde tam ve yarı zamanlı olarak çalışmıştır. Bu işler dışında, kadınlardan oluşan ordu için her ay çok sayıda kadın istihdam edilmiştir.[211] Bazı kadınlar ülkeleri adına savaşmak için erkek üniforması giyerek cepheye katılmış, bazı kadınlar ise ülkenin kalkınması için cephe gerisinde çalışmıştır. Savaşa giden erkek sayısının oldukça fazla olması nedeniyle kadınlar, boş kalan güvenlik, fabrika, demiryolu ve mühimmat alanlarına yerleşmiştir. Üst sınıflara mensup kadınlar ise askerlere üniforma dikmek, 1873 yılında kurulan Kızılhaç gibi hayır kurumlarına katkı sağlamak, para toplamak ve cephedeki askerlere moral

---

[206] Macdonald, **a.g.e.,** s. 14; Bonnie G. Smith, **Changing Lives: Women in European History Since 1700**, D.C. Heath and Company, Canada, 1989, s. 368-372.
[207] Thebaud, *a.g.m.*, s. 53.
[208] http://downloads.bbc.co.uk/england/ww1/bbc-world-war-one-at-home.pdf Erişim Tarihi 26/06/2019.
[209] Kadıoğlu, **a.g.e.,** s. 72-74.
[210] Thebaud, *a.g.m.*, s. 51.
[211] Helen Fraser, **Women and War Work**, G. Arnold Shaw, New York, 1918, s. 20-21.

mektupları yazmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur.[212] Avrupa'da kadınlar tarafından yapılan bu hayır işleri ve cephe gerisinde yürütülen faaliyetler, savaşın ağırlığı karşısında söz konusu ülkelerin ekonomisine katkı sağlamıştır.

1915 yılında savaşa dâhil olan İtalya'da ise kadınlar, diğer ülkelerde olduğu gibi savaş ekonomisi için fabrikalarda çalışmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında İtalyan kadınların üretime katılması sonucunda, Akdeniz ülkelerine ait geleneksel aile ve Katolik mezhebi normları, sarsılma yaşamıştır.[213] Avrupa'da kadın işgücü potansiyelinde görülen artış, yaşam biçimini evden dışarıya doğru değişime uğratmıştır. Nitekim savaş süresince geleneksel toplumların yapısında çözülme meydana gelmesi, savaş sonrasında toplumsal yapıyı yeniden şekillendirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa kıtasında kadınların yürüttüğü bu denli yoğun çalışmalar, ABD'de de kendini göstermiştir. ABD'de erkekler Avrupa'ya asker olarak gönderilince beyaz kadınlar büro ve ihracat işlerinde, siyah kadınlar ise tarım işlerinde çalışmaya başlamıştır.[214] Amerikan kadınları tarafından çok sayıda hastanede yaralılar tedavi edilerek, yaralılara *sevgi, kahramanlık, sabır* ve *teselli* gibi olumlu telkinlerde bulunulmuştur. Diğer yandan demiryolu, fabrika, atölye, bankalarda, ofislerde, mühimmat işlerinde, tersanelerde, mühendislik işleri, uçak tamiri ve ambulans görevlisi gibi riskli işlerde çalışan Amerikan kadınları, bu esnada annelik görevlerini de ihmal etmemiştir.[215] Savaş döneminde cephede ve cephe gerisinde bu tarz ağır işlerde çalışan kadınlar, evdeki rollerini de sürdürmeye devam ederek, *çok yönlü* bir kadın imajı sergilemiştir.

Zira Birinci Dünya Savaşı'na katılan her ülkede kadınlar savaş ekonomisinde yer alırken, Rus kadınlar ülkelerinde tarihsel bir değişimin meydana gelmesine yardımcı olmuştur. Rus kadınları Fransız kadınlarının 1789 devriminde yaptığı gibi ekmek sloganı ile meydanlara doğru koşarak, 1917 devrimini tetiklemiştir.[216] Böylece kadınlar, Rusya'da uzun süre devam eden ekmek isyanlarında ve açlık grevlerinde ön plana çıkmıştır. 23 Şubat 1917 tarihinde kadınların çocuklarını da yanına alarak Petrograd sokaklarında eylem yapması, Rusya'da geçici bir hükümet kurulmasına zemin yaratmıştır. Rusya'da kadınların devrimde ve rejimde bu denli etkili olması sonucunda, meclis tarafından 20 Temmuz 1917 tarihinde kadınlara seçme ve

[212] https://www.thehistorypress.co.uk/women-s-history/women-and-war/ Erişim Tarihi 29/07/2019.
[213] Kadıoğlu, **a.g.e.,** s. 82.
[214] **a.g.e.,** s. 85-86.
[215] Fraser, **a.g.e.,** s. 29-30.
[216] Anderson-Zinsser, **a.g.e.,** s. 297.

seçilme hakkı verilmiştir.[217] Dolayısıyla Rusya'da Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen bu devrim, hem çarlık sisteminin yıkılmasına hem de ülkenin savaştan çekilmesine neden olmuştur. Rusya'da Sovyet yönetiminin kurulması siyasal yapıdan çok ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. Yeni üretim biçimine yönelen Sovyetlerde, kadının da konumu bu yeni üretim ilişkilerine göre yeniden tanımlanmıştır. Bu aşamada sosyalist rejimle yönetilen bir Rusya inşa edilirken, devrimde etkili olan Rus kadınlarının siyasi, sosyal ve hukuki hakları göz önünde bulundurulmuştur. Sonuç olarak Rus kadınları, birçok Avrupa kadınından ve Türk kadınlarından daha önce devlet ve toplum nezdinde haklarına kavuşmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'da bu gelişmeler yaşanırken, savaşa devam eden ülkelerde ağır sanayide ve cephelerde çeşitli görevlerde bulunan kadınların daha rahat çalışabilmesi için, geleneksel kıyafetlerinde ve imajlarında değişikliğe gidilmiştir. Yardımcı hizmetlerde, imalatta, nakliyede ve karada çalışan kadınlar bazen pantolonlu üniformalar giymiştir. Her ne kadar kadınlar için *moda* 1914 yılından önce gelişmeye başlamış gibi görünse de, savaş ekonomisinde çalışan kadınların daha pratik giysileri tercih etmesiyle modern bir giyim-kuşam stili ortaya çıkmıştır. Bu dönemde birçok genç kadın diz altında biten etek ve gevşek belli kıyafetler giymiş, dolayısıyla iş kıyafetleri 20. yüzyıl kadın modasını oldukça etkilemiştir.[218] Nitekim Birinci Dünya Savaşı dönemi toplumları siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda revizyona uğratması ve toplumsal yapılarda büyük bir çözülme yaratması açısından önemlidir.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nda kadınlar, cephe gerisinde Kızılhaç gibi organizasyonlarda ve cephede gösterdikleri her hizmet sırasında, *cesur*, *alçakgönüllü*, *merhametli* ve *jingoistik* bir imaj sergilemiştir.

---

[217] Fronçois Navailh, *"Sovyet Modeli"*, **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 211.

[218] Çok sayıda kadının birlikte çalışması, aynı zamanda eğlence olanakları da yaratmıştır. Sağlık ve ahlaki refahlarına iyi etki edeceği düşünülerek, kadın işçiler spora teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, mühimmat fabrikalarında çalışan kadınlar arasında futbol takımları oluşturulmuştur. Kadınlar, mühimmat ve giysi üretiminden kalan zamanlarını bu aktivitelerle doldurmuştur. https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war, Erişim Tarihi 21/04/2019.

1.2. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Avrupa'da ve ABD'de Kadınların Cephedeki Çalışmaları

Tarih araştırmalarında, dünya genelinde kadınların savaşlar sırasında orduya asker ve paramiliter güç olarak katıldığı şeklinde bilgiler mevcuttur. Özellikle 20. yüzyılda, kadınların askeri rolleri çarpıcı bir şekilde artmıştır. Kadınlar savaş ve ikmal uçaklarını uçurmak, mühimmat nakliyesini yapmak, savaş gemilerinde çalışmak, asker ve mühimmat taşıyan nakil araçlarını kullanmak gibi ağır hizmetler gerçekleştirmiştir. Bu işlerin yanı sıra kadınlar, teknik ve tıbbi alanlarda güvenliği de sağlamıştır. Dolayısıyla cephede görev yapan her kadının buluştuğu ortak payda, ödev ve vatandaşlık görevini yerine getirme isteğidir. Savaşlar sırasında kadınlar, cephe gerisinde olduğu gibi cephede de bulunarak, toplumsal statülerinin değişime uğramasını olanaklı hale getirmiştir.[219]

Birinci Dünya Savaşı hakkında araştırmalar yapan bazı tarihçiler, kadınların savaş sırasındaki rollerine dikkat çekmiş olsalar da, genel olarak cephedeki faaliyetlerini ve deneyimlerini göstermekte eksik kalmışlardır. Tarihçilerin cinsiyetler, sınıflar, ırklar, uluslar ve kuşaklar arası ilişkiler gibi konuları çözümlemesi gereklidir. Bu ilişkiler zamana ve toplumsal koşullara göre yeniden değişebilmektedir. Bu açıdan savaş sırasında, milliyetçilik kavramının cephede bulunan kadınların ailedeki ve toplumdaki konumunu nasıl etkilediği, dönem ile ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır.[220] Elde edilen bilgiler doğrultusunda, kadınların cephede de önemli işlerde yoğun bir şekilde çalıştıkları göze çarpmaktadır. Oysa tarihçiler ve döneme ait kaynaklar tarafından, kadınların daha çok cephe gerisindeki misyonları öne çıkarılmaktadır.

Seferberlik ve olağanüstü dönemlerde bütün vatandaşların milli savunma hizmetlerinde çalışması zorunlu olduğu için birçok ülkenin kadın ve erkek vatandaşları, ülkelerine ait ordularda önemli görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa kıtasında kadınların hizmetleri sadece cephe gerisi faaliyetlerle sınırlı kalmamış, kadınlar askeri, teknik ve tıbbi alanlarda personel olarak cephe hattında da yer almıştır.[221] Savaş sırasında Avrupa'da daha fazla askere ihtiyaç duyulunca, kadınlar orduda da istihdam edilmiştir. Bu bağlamda 25 binden fazla kadın cephelerde çalışmış, kadınlar ABD, Avrupa ve

---

[219] John P. Dever-Maria C. Dever, **Women and the Military: Over 100 Notable Contributors, Historic to Contemporary**, Jefferson, N.C.: McFarland, London, 1995, s. 19; Matteo Ermacora, *"Women Behind the Lines: The Friuli Region as a Case Study of Total Mobilization 1915-1917"*, **Gender and the First World War,** Ed. Christa Hammerle, Oswald Überegger and Birgitta Bader Zaar, Macmillan Press, UK, 2014, s. 18.

[220] Susan R. Grayzel, *"Introduction",* **Women and the First World War**, Routledge Press, New York, 2013, s. 5-6; Françoise Thebaud, *"Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları",* **Kadınların Tarihi Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru,** Cilt V, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, , s. 15-16.

[221] Seyfi Kurtbek, **Milli Savunma Hizmetinde Kadın**, Genelkurmay Milli Seferberlik Yayınları, K.K.K. İstanbul Basımevi, 1951, s. 23-24.

Afrika olmak üzere üç ayrı kıtada yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Kadınlar, yaralıları tedavi etmek, ambulans kullanmak, hızlı çorba servisi yapmak, askerler için müzikli eğlenceler ve gösteriler düzenlemek gibi faaliyetlerin yanı sıra ordu üstlerinde memur, aşçı ve istihbarat servislerinde de çalışmışlardır.[222]

Savaş sırasında birçok Avrupa ülkesinde kadınların cephelere malzeme taşırken çekilen fotoğrafları, savaşın *alegorisini*[223] açıkça göstermektedir. Özellikle İtalya'da, 11-60 yaş aralığında, kız çocukları ve kadınlar, cephelere sırtlarında mühimmat ve gıda taşımışlardır. İtalyan Ordusu için çalışan bu kadınların anlatıldığı fotoğraflar, oldukça dikkat çekicidir. Cepheye sevkiyat yaptıkları sırada uçaklarla bombalara maruz kalıp, hayatını kaybeden kadınlar da olmuştur.[224]

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı döneminde genel olarak orduda görevli olan kadınların 20 bini, *Ordu ve Deniz Kuvvetleri Hemşire Kolordusu'nda (Army and Navy Nurse Corps)* çalışmıştır.[225] Savaş sırasında cephelerdeki faaliyetlerin yürütülmesi için büyük bir kadın kitlesinin seferber edilmesi, savaşın şiddetinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir. Diğer yandan 1917 yılının baharında İngiltere, *Kadın Destek Kolordusu'* nu *(Women's Army Auxiliary Corps)* kurarak, bu tür örgütlenmeyi oluşturan ilk ülke olarak tarihe geçmiştir. İngiliz Hükümeti orduda İngiliz kadınlarını görevlendirmenin yanı sıra, Kasım 1918'de Sırp ve Rus kadınlarını da silahaltına almış ve bu kadınlar taburlarda asker olarak hizmet vermeye başlamıştır. Orduda ağır sayılabilecek birçok işin kadınlar tarafından yapıldığını gösteren *WAAC,* Fransa'da ise Aralık 1916'da kurulmuştur. Ancak Fransa, orduda veya Savaş Bakanlığı'na bağlı birçok birimde kadınların çalıştırılması konusunda diğer ülkelere göre daha yavaş davranmıştır. Savaşın ilk yıllarında, kadınların sadece orduyla bağlantılı hizmetlerde bulunmalarına izin verilmiş ve onların erkeklerden farklı zaman dilimlerinde taburlara girip çıkmaları istenmiştir. Fransız Hükümeti, bu koşulun ihlalinin önlenmesi ve orduda denetimin sağlanması için özel bir kolordu oluşturmuştur.[226]

---

[222] Gill Thomas, **Life On All Fronts**, Cambridge University Press, New York, 1989, s. 30.

[223] Bir görüntünün, bir nesnenin, bir kavram veya bir davranışın daha iyi anlaşılmasını sağlamak için göz önünde canlandırılıp, dile getirilmesidir. Bkz. **Türkçe Sözlük,** Cilt I, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, s. 77.

[224] İtalyan kadınların sevkiyat sırasında bir yandan çorap örmeleri, zamanın her anını birden fazla iş yaparak geçirdiklerini göstermektedir. İtalyan ordusu için mühimmat, gıda ve giyecek taşıyan kadınların fotoğraflarındaki imajlar ve roller, Milli Mücadele dönemindeki Türk kadınlarıyla benzerlik gösterir. Bkz. Ermacora, *a.g.m.,* s. 23-27.

[225] Margaret C. Harrell-Laura L. Miller, *"Introduction",* **New Opportunities for Military Women**, RAND Press, US, 1997, s. 1.

[226] Bu ordu sadece Birinci Dünya Savaşı'nda değil İkinci Dünya Savaşı'nda da faaliyet göstermiş, asker kadınlar çeşitli görevlerde bulunmaları için İngiltere tarafından Fransa ve Almanya'ya gönderilmiştir. *J'ai vu* dergisinin 16 Haziran 1917 tarihli sayısında gülümseyen bir işçi kadının sol koluyla büyük bir top mermisi, sağ elinde bir tüfek tutarak gülümsediği bir resim yer almış, resmin altına ise şöyle bir yazı yazılmıştır: *"Tehlikeye düşen anayurdun*

İngiltere'de 1918 yılına kadar yaklaşık 200 bin kadın, çeşitli şekillerde orduda aktif hizmet görmüştür. Aynı yıl içerisinde *Kadın Kraliyet Hava Kuvvetleri (Women's Royal Air Force)* adlı birlikte 57 binden fazla kadın, *Kadın Kraliyet Donanma Hizmeti'*nde *(Women's Royal Naval Service)* ise 5 bin dört yüz elli kadın çalışmıştır. Savaş süresince 70 bin ile 100 bin arasında kadın gönüllü, 19 binden fazla kadın ise askeri hemşire olarak orduda yer almıştır. Savaşın son zamanlarında Rusya'da, kadınlardan oluşan birkaç birliğin meydana getirilmesi, cephedeki kadın faktörünü güçlendirmiştir. ABD'de ise ülke dışındaki birliklerde 16 bin beş yüzden fazla kadın görev almış, bunların 233'ü *Sinyal Kolordusunda (Army Signal Corps)* varlık göstermiştir.[227] Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD'den bir grup kadın, Fransa'da bulunan Amerikan ordusunda faaliyet göstermiştir.[228] ABD'de ülke dışına gönderilen kadınların yanı sıra, deniz subaylığı için orduya alınan, donanma terminolojisi ve uygulamaları öğrenmek üzere eğitilen kadın grubu da mevcuttur. Savaş bitmeden önce, yaklaşık 11 bin kadın, deniz subayı (*yeomen*) olarak Amerikan donanmasına katılmıştır.[229]

Zira savaşa katılan her ülke ile ilgili elde edilen sonuç, çok sayıda kadının sağlık, sevkiyat hizmetlerinde çalışması ve üniforma giyerek bizzat cephede savaşa dâhil olmasıdır. Savaşın toplumsal algıda ve kadının var olan imgesinde bir değişim meydana getirdiği yazılı ve görsel belgelere de yansımıştır. Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da, Rusya'da ve ABD'de kadınların sevkiyat, sağlık ve askeri gibi çeşitli alanlarda birbirinden farklı pozisyonlarda yer alması, bu ülkelerin demografik yapısında meydana gelen değişimlere bağlıdır.

çağrısına uyan Büyük Savaş'ın kadınları, her şeylerini verdiler. Onları fabrikalarda erkeklerin işçi tulumlarını giyerken, makinelerde top mermisi üretirken, top çeliği yaparken ve patlayıcı imal ederken görürsünüz. Yine de bu ölüm atmosferinde, sadece erkeklere uygun işleri yaparken narin kol ve bacaklarına bu kadar ağır yük yüklerken, inceliklerinden hiçbir şey feda etmeden kadın kalmayı becerdiler." Bkz. Françoise Thebaud, *"Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi",* **Kadınların Tarihi Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 41-44; https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war,_Erişim Tarihi 21/04/2019; https://wn.com/women's_army_auxiliary_corps_(britain)/news Erişim Tarihi 30/07/2019.

[227] Elisabeth Shipton, **Female Tommies**, The History Press, UK, 2014, s. 9.

[228] Kurtbek, **a.g.e.,** s. 5.

[229] Amerikan donanmasında görev yapan *Ann Dunn*, Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra, donanmada görevli olarak çalışmaya devam eden kadınlardandır. Daha sonra deniz subayları tarafından yazılan mektup, anı ve günlük raporların saklandığı Washington Donanma Merkezinde bulunan arşive bekçi olarak atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lettie Gavin, **They Also Served: American Women in World War I**, University Press of Colorado, Colorado, 1997, s. 2-7.

1.3. Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketleri

Avrupa'da doğan, büyüyen ve gelişen hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik gibi imparatorlukların çözülmesine neden olan fikirler, Osmanlı aydınları, sivil ve askeri bürokrasi arasında da hızla yayılmıştır. Özellikle İstanbul'da yaşayan Gayrimüslim kadınlar,[230] Fransız, Alman ve Amerikan kadınları gibi eşitlik ve hürriyet fikirleriyle ilgilenmiştir.[231] Dolayısıyla İstanbul konum olarak birçok kültüre ve medeniyete ev sahipliği yaptığı için burada yaşayan Gayrimüslim kadınların dünyadaki gelişmeleri takip etmesi, bilinçlenmesi ve aydınlanması olağan bir durumdur.[232]

Öte yandan 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin toprak sisteminin bozulması sonucunda mali ve askeri düzen sarsılarak, ülkede kronik sorunların doğmasına neden olmuştur. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de milyonlarca köylü, feodal ve zor şartlar altında yaşamıştır. Vergilerin giderek artması ve savaşlarda alınan yenilgiler, ekonomiyi zayıflatmıştır. Arazi ve vergi meseleleri dışında, Gayrimüslim tebaanın eşitlik ve dini hürriyet söylemleri etrafında hareket etmesi de dönemin başlıca sorunlarındandır. Bu bağlamda 1804-1830 yılları arasında Sırp ve Yunan toplulukların, başka devletlerin desteğini alarak Balkanlar'da başlattığı isyanlar sonucunda bağımsız olmaları, Osmanlı Devleti'nin toplumsal düzeni sağlamaya yönelik reformların yapmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, 3 Kasım 1839 tarihinde *Padişah Abdülmecit* tarafından bütün konularda ve uygulamalarda her tebaanın eşitliğinin değişmez bir esas olarak kabul edildiğinin ve devlette yeni bir düzen oluşturulduğunun belgesi olan *Tanzimat Fermanı* imzalanmıştır. Bu ferman Hariciye Nazırı *Mustafa Reşit Paşa* tarafından, Topkapı Sarayı'nın Gülhane parkında ilan edilmiştir. Nitekim insan hakları, askerlik, eğitim ve idare alanlarında yeni bir düzen oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı saltanatı, Avrupai bir devlet niteliğine sahip ve kanun önünde bütün tebaasının eşit olduğunu dünyaya duyurmuştur.[233] Zira Osmanlı Devleti'nde

[230] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856),** Cilt V, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 101.

[231] Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922,** Çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 111.

[232] Çağla Derya Tağmat, *"Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu"*, **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 356.

[233] Halil İnalcık, *"Tanzimat Nedir?"*, **Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları**, 1941, s. 241-255; 1830 İhtilalinin sonucunda Fransa'nın mutlak devlet rejiminden meşrutiyet rejimine geçmesi sırasında Avrupa'da bulunan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde *Tanzimat Fermanı*'nın hazırlanmasında oldukça etkili olmuştur. Karal, **a.g.e.,** Cilt V, s. 169-172.

1839'dan sonra reformlar devam ederken, siyasi yapı mutlak monarşiden uzaklaşan bir görünüm almaya başlamıştır.[234]

Nitekim bu yeni düzen, kısa süre içerisinde her kitleye mensup Osmanlı kadınının uyanışına da zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nde modernleşme öncesi kadının konumunda var olan durağan ve pasif durum, Sanayi ve Fransız Devrimlerinin de etkisine bağlı olarak Tanzimat Dönemi'nden itibaren değişmeye başlamıştır. Ayrıca Avrupa'da yaygınlaşan iletişim ve ulaşım araçlarının Osmanlı Devleti'nde de kullanılması, basın ve edebiyat alanlarında Osmanlı kadınlarını görünür bir konuma getirmiştir. Kadınlar kendileri için bir milat olan 19. yüzyılda, toplumsal kalıpların dışına çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda reformların etkisiyle Osmanlı aile kurumunda, bazı değişiklikler meydana gelmiştir.[235]

İmparatorluğun batılılaşma çerçevesinde nüfuzunu sürdürmeye devam etmek için toplumsal alanda uyguladığı bazı değişiklikler, bunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde sınırlı da olsa kadınlara, eğitimden yararlanma fırsatı tanınmıştır. Daha önceki yıllarda seçkin aile kızları konak eğitimi[236] alarak, azınlıkta olan eğitimli kadın kitlesini temsil etmiştir. Zira eğitim alanında bazı yeniliklerin yapılmasıyla kadınlar, kısmen de olsa örgün eğitime dâhil olmaya başlamıştır. 1842'de Avrupa'dan getirilen ebe kadınlar tarafından *Tıbbiye Okulu'*nda[237] kadınlara mesleki kursların verilmesiyle başlayan süreç, 1858'de ilk *Kız Rüştiyeleri'*nin, 1869'da *Kız Sanayi Okulları*'nın ve 1870'te *Kız Öğretmen Okulları'*nın açılmasıyla devam etmiştir.[238] Ancak eğitim alanında gerçekleştirilen bu önemli adımlar, İstanbul ve Selanik gibi büyük şehirlerde sadece küçük bir kitleyi kapsayan, entelektüel aile kızlarını etkilemiştir. Diğer

---

[234] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 42; 1789-1791 yılları arasında Fransa'da, devrimle birlikte *ulusun kralın ortağı olduğu* anayasal bir düzene geçilmiştir. Bkz. Jean-Yves Guiomar, *"Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı",* **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Ed. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 144; Osmanlı Devleti tarafından 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Fransız Devrimi'nin odak noktası olan *ulus, kral* ve *yasa* düzleminin bir uzantısıdır.

[235] Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *"Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül",* **Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat, Cilt I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 655; Ümüt Akagündüz, **II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 13-14.

[236] Osmanlı toplumunun üst tabakasına ait aileler, kızlarına konak eğitimi, evde özel eğitim alma imkânı sağlayarak çağdaş kadın imgesini yaratmıştır. Konak eğitimi geleneksel dönemin tam tersi olarak, kadını birey olarak yetiştirmek ve eğitim konularının çeşitliliğini sağlamak açısından değişik bir sistemdir. Bkz. Nevin Meriç, *"Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit",* **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü**, Ed. Yıldız Ramazanoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 61.

[237] Osmanlı Devleti'nde kadınların ebe olarak yetiştirilmesi faaliyetlerine, ancak 1842'de başlanmıştır. Tıbbiye mektebinde ebelik dersi ve kurslarının verilmesi için hekimler girişimlerde bulunmuştur. 1843 yılında *Mektebi Tıbbiye*' de ebelik dersleri verilmeye başlanarak, 1845'te ise eğitimlerini tamamlayan on Müslüman ve yirmi altı Hıristiyan kadına diploma verilmiştir. Bkz. Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 540-542.

[238] Ergin, **a.g.e.,** s. 668; Kadınların teknik eğitimi için ilk kız rüştiyesi *Cevri Kalfa Okulu'*ndan sonra, 1864 yılında Mithat Paşa tarafından Rusçuk'ta ıslahhane de açılmıştır. Burada yetim kızlar, ordunun giysi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bir dikim atölyesi olarak hizmet veren bu okulunun devamı olan *Kız Sanayi Okulu*, Yedikule'de orduya giysi üretmiştir. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 172-177.

yandan 19. yüzyılın sonunda kadınların eğitim seviyesinin liseye kadar ilerlemesi sonucunda, kadınlar için yeni bir meslek alanı olan öğretmenlik ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kadın öğretmenlerin iş alanında görülmesi, Osmanlı Devleti'nde kadının çalışma hayatına adım attığının bir göstergesi olmuştur.[239] Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kadınlarının da öğretmenlik mesleğinde kamusal bir görünürlük kazanması, bu yüzyılda kıtalar arasında yaşanan paralel gelişmelerdendir.

19. yüzyılda Osmanlı toplumunun okur-yazar kitlesine değinecek olursak, kadınların okuma oranı erkeklerden düşük bir seyir izlemiş, ancak Gayrimüslimlere ait özel okulların açılmasıyla bu seviye değişmiştir. Bu yüzyılda Müslüman tebaa arasında okur-yazar oranı yüzde 2 veya 3 dolaylarında görülürken, yüzyılın sonunda yüzde 15'e ulaşmıştır.[240] Osmanlı toplumunda modernleşmeyle birlikte ulusal kimliğin ve kadınların yükselişinin kaynağı Avrupa'daki gelişmelere bağlanırken,[241] diğer yandan Osmanlı kadınının her alandaki değişimini Amerikan okulları sayesinde elde ettiği de vurgulanmıştır. Bu noktadan hareketle ABD'nin 19. yüzyıldan itibaren Doğu toplumlarında misyonerlik faaliyetleri için eğitim kurumlarını kullanmış olması ve 1870 yılında *Mary Mills Patrick'*in Amerika'dan Osmanlı coğrafyasına doğru hareket etmesi, ikinci yargıyı güçlendirmektedir. Nitekim *Mary Mills Patrick'*in İstanbul'da *Arnavutköy Amerikan (Robert) Kız Koleji*'ni kurması,[242] 1901 yılında kolejde okuyan Müslüman kız öğrenci grubunu *"Cesaretli Türk kızları"* olarak görmesi ve kolejin en gözde öğrencisi olduğu belirtilen Halide Hanım'ı ise *"Türkiye'nin Jeanne d'Arc'ı"*[243] şeklinde nitelendirmesi dikkat çeken yargılar arasındadır.[244] Bununla birlikte

---

[239] Şehmus Güzel, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın",* **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 858; Akagündüz, **a.g.e.,** s. 13-14; Şefika Kurnaz, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923),** Ötüken Yayınları, Ankara, 2011, s. 258; Şirin Tekeli, *"Kadın",* **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1992, s. 1192.

[240] Quataert, **a.g.e.,** s. 244.

[241] François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 95.

[242] Detaylı bilgi için bkz. Hester Donaldson Jenkins, **Robert Kolejinin Kızları,** Çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014; Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *"Arnavutköy Amerikan Kız Koleji",* **Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi**, Yıl 1999, Sayı 29, s. 48-50.

[243] *"Jeanne d'Arc, 15. yüzyıl savaşları boyunca İngiltere'ye karşı ülkesi Fransa'yı savunmuş ve ünü zamanla Fransa'nın dört bir yanına yayılmış bir Fransız Katolik azizedir. On iki yaşındayken St. Catherine, St. Margaret ve St. Micheal'in ruhları ile önsezi yoluyla iletişime geçtiği ve tanrının ondan Fransa'yı kurtarmasını istediği rivayet olunmuştur. On altı yaşında Fransız ordusuna katılan Jeanne d'Arc, ardından İngilizlere esir düşmüştür. Gaipten sesler duyan bir kâfir olduğu gerekçesiyle on dokuz yaşındayken, Rouven kentinde kilise kendisini ölüme mahkûm etmiştir. Jeanne d'Arc, mahkûmiyet sırasında 30 Mayıs 1431 günü diri diri yakılmıştır. Ölümünden 490 yıl sonra, aynı kilise tarafından azize ilan edilmiştir. 19. yüzyıldan beri, Fransız ulusunun anası diye anılmaktadır. 10 Temmuz 1920 tarihinde yayınlanan kanun ile Fransa parlamentosu, mayıs ayının ikinci Pazar gününü onun adına ulusal bayram ilan etmiştir. Katolik kilisesi ise yakıldığı 30 Mayıs gününü, Jean d'Arc'ı anma günü olarak belirlemiştir."* Bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 88.

[244] Jenkins, **Robert…,** s. 133.

entelektüel Osmanlı kadını üzerine değerlendirme yapan Bernard Caporal ise kadın hareketi açısından Müslüman kadınlar arasında zayıf bir etkileşim olduğuna dikkat çekerek, Osmanlı kadınının Batı kadın hareketinden beslendiğini vurgulamıştır.[245] Dolayısıyla Amerikan misyoner okullarının ve Avrupa kadın hareketinin Osmanlı kadınının aydınlanmasında etkili olduğunu söylemek, mümkündür.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin nüfusu ve üretim alanı hakkında bilgi vermek gerekirse 19. yüzyıla kadar devlet, çağın koşullarına uyum sağlayamayan bir ekonomiye sahiptir. Osmanlı Devleti, toprak bakımından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ülkesi olmuştur. Nüfusun çoğunluğu, tarımla ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Üretim araçlarının yetersizliği, ekonomik faaliyetlerin kısıtlı olmasına yol açmıştır. 19. yüzyılda ileri tarım teknolojisiyle tanışan Osmanlı Devleti, imalatta olduğu kadar ihracatta da artış yaşamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında ulaşımda buharlı gemiler ve demiryollarında yaşanılan gelişmeler sayesinde, ticarette ilerleme kaydedilmiştir. Devletin içinde yaşanılan bütün bu gelişmeler, kırsal alanlardan kentlere doğru göçü de hızlandırmıştır. Özellikle erkek nüfusu, kentlerde bulunan fabrikalarda çalışmak için köylerden ve kasabalardan ayrılmıştır.[246]

Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye başlayan Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul'da sanayi yatırımları yapmıştır. Ancak gerçekleşen bu atılımlar, kaliteli personel eksikliği, maliyet, pazarlama ve ulaşım alanında gerekli planlamanın yapılmaması nedeniyle çok uzun ömürlü olamamıştır.[247] Avrupa'da görülen ekonomik rekabet, Osmanlı Devleti'nde bazı yatırımların yapılmasına etki etmiştir. Açılan fabrikalarda üretimin modern hale dönüştürülmesi, sanayide çalışan işçi kesimini ortaya çıkarmıştır.[248] Zira yabancı sermaye ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle kurulan birkaç fabrika haricinde, imalat sanayisinde herhangi bir gelişme de yaşanmamıştır. Diğer yandan 19. yüzyılda, sanayi alanında en büyük payın dokumacılık sektörüne ait olduğu tespit edilmiştir.[249] Bu bağlamda 18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı kadınlarının imalat alanında işgücüne katılmasında bir artış yaşanmıştır. Kadınlar fabrikalarda veya atölyelerde üretim yapmanın yanı sıra, evde dokuma, eğirme ve örme

[245] Bernard Caporal, **Kemalizmde ve Kemaliz Sonrasında Türk Kadını**, Cilt I, Çev. Ercan Eyüboğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999, s. 152.

[246] Quataert, **a.g.e.,** s. 171-200; Zafer Toprak, *"Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu",* **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1342.

[247] Mehmet Seyitdanlıoğlu, *"Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)",* **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28(46), s. 67.

[248] Yavuz Selim Karakışla, *"Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923",* **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 28-29.

[249] Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm**, Cilt I, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001, s. 44-45.

işlerinden ürettikleri malları, parça başı ücret ödeyen tacirlere satmıştır.[250] Ayıca Doğu Anadolu'nun bazı yerleşim alanlarında kadınlar dokuma atölyelerine iplik temin ederek, karşılığında kumaş almıştır. Tanzimat'a kadar genellikle Rum kadınları bu fabrikalarda çalışırken, Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Türk, Ermeni ve Yahudi kadınlar da üretimde yer almaya başlamıştır.[251]

Diğer yandan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti modernleşmenin yanı sıra, siyasi sorunların çözülmesi için bazı arayışlara girmiştir. Batıyı yakından takip eden Jön Türkler, devletin yönetim şeklinin değişmesi için *Padişah II. Abdülhamit*'i 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanı için ikna etmiştir. I. Meşrutiyet olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı Devleti millet sistemini anayasaya dayandırarak, yönetmeye başlamıştır. 1878 yılında Padişah II. Abdülhamit tarafından anayasanın rafa kaldırmasından sonra, otuz yıllık *İstibdat Dönemi* (1878-1908) başlamıştır. Zira 1908 yılında Jön Türkler' in bir devamı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup *genç subaylar* harekete geçerek, Padişah II. Abdülhamit'e anayasayı tekrar kabul ettirmiştir.[252] Böylece Osmanlı Devleti'nin Batı'yı her açıdan örnek alıp, hayatta kalma mücadelesi verdiği ve Türk kadınının aydınlandığı *II. Meşrutiyet Dönemi* başlamıştır.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilanı sonrasında Türk kadını siyasi alanda aktif bir konum elde etme çabası yürüterek, Meşrutiyet'in anlamı doğrultusunda hareket etmiştir.[253] 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı özelde, kentlerde yaşayan kadınlar için yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin karma eğitimi başlatması, sosyal ve kültürel alanda kadın aktifliğinin dozunu artırmıştır. Bu cemiyetin Türk Ocaklarında düzenlediği konferanslar ve etkinlikler aracılığıyla kadınlar kendisini yetiştirmiştir. Dolayısıyla kadınların siyaset hakkında fikir sahibi olması ve daha dinamik bir halde toplumsal hayata katılması, bu dönemde görülen somut bir çabadır.[254]

Ülke yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Hükümeti, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadın eğitimi konusuna da ciddi bir şekilde yaklaşmış ve Balkan Savaşı'nın ardından kadınların sosyal yaşama dâhil edilmeleri için çalışmalarını hızlandırmıştır. İTC

---

250 Quataert, **a.g.e.,** s. 207.

251 Donald Quataert, *"Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi",* **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914),** Cilt II, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 1011-1024; Öte yandan kadınların ipek üretimi yapılan fabrikalarda sağlıksız koşullar altında çalıştığına dair bilgiler, Refik Halit Karay'ın *Sus Payı* adlı öyküsüne konu olmuştur. Burada, sağlıksız koşullar altında günde on dört saatlik çalışma nedeniyle her ay bir genç kadının hayatını kaybetmesiyle ilgili detaylar yer almaktadır. Refik Halit Karay, **Memleket Hikâyeleri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 130-131.

252 Ahmad, **a.g.e**., s. 44-47.

253 Caporal, **a.g.e.,** Cilt I, s. 150.

254 Güzel, *a.g.m.*, Cilt III, s. 860.

Osmanlı kadınının ilerlemesini, devletin değişim ve gelişim sürecinin önemli bir parçası olarak görmüştür. Hükümet kadının çağdaşlaşmasıyla toplumun kültürel olarak ilerleyeceğine inanmış, hem merkezde hem de taşrada gazetelerde bu konuyu daha çok somutlaştırmıştır.[255]

Zira Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını önlemek amacıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet Dönemi'ne doğru yayılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımları, siyasi yapıda olduğu gibi kadın sorunları üzerinde de etkisini göstermiştir.[256] Bu akımlar, Osmanlı modernleşmesi sırasında kadınların geleneksel ve modern yaşam arasındaki rollerini ve kadınlara ait sorunları kendi felsefi görüşleri etrafında analiz etmiştir.[257] Bu fikirler her ne kadar birbirinden farklı politikaları temsil etmiş olsa da, kadının statüsünün tartışılması açısından toplumun bakış açısını etkilemiştir.

Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyet'e kadar olan dönemde kadının eğitilmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kadının iyi bir birey, eş ve anne olması için atılan gerekli adımlarla klasik Osmanlı toplumsal yaşamının aksine, daha modern bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı aydınları, Türk kadınının toplumsal ve kültürel statüsünü revize etmiştir. Bu bağlamda yenileşme için çaba harcayan Osmanlı aydınları birbirlerinden farklı olarak *muhafazakâr, radikal, modern* ve *ulusal* fikirler çerçevesinde kadının mevcut durumunu değiştirmek istemişlerdir.[258]

Bu noktadan hareketle Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyetin sonuna kadar Osmanlı yönetim teşkilatları ve kurumları geleneksel ve modern ikiliklerin arasında kalmıştır. Bu sıkışma toplumsal yaşamda kadınların düşünce yapısını da etkileyerek, Batı kaynaklı bir aydınlanma hareketini yeşertmiştir. Özellikle Meşrutiyet Dönemi'nde, imparatorluğun çağa uyum sağlamak için başvurduğu birçok çözüm faktörünün odak noktasında kadının yer aldığı bir değişime gitmesi söz konusudur.

Osmanlı Devleti'nde reformlar ve kadının statüsüne dair tartışmalar devam ederken, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da doğan Sanayi Devrimi sonrasında, kadınlar iş gücünün bir parçası olarak ev hayatının dışına çıkıp, ekonomik bağımsızlığa kavuşması, eğitim olanaklarından yararlanması ve sosyal yaşamda çok sayıda sorumluluk üstlenmesi onları yeni arayışlara

---

[255] Hakan Aydın, *"Kadın (1908–1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme",* **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2/2009, s. 153.
[256] Caporal, **a.g.e.,** Cilt I, s. 81; Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 19; Bu üç farklı fikir akımının Osmanlı kadını üzerindeki değerlendirmelerini kapsayan eser için bkz. Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.
[257] Ayça Gelgeç Bakacak, *"Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme"* **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Güz 2009, Sayı 44, s. 630.
[258] **Tercüman Kadın Ansiklopedisi**, *"Tanzimat'tan Sonra Kadın",* Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1984, s. 628.

yönlendirmiştir.[259] Bu bağlamda Osmanlı toplumunda kadınlarla ilgili sorunların *hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet* ilkeleriyle tartışılması, kadının toplumsal hayatta görünür hale gelmesi, kadın-erkek eşitliği gibi konuların gündeme gelmesi *müsavat-ı tamme (feminizm)* kavramını ortaya çıkararak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde bir kaygı durumu da yaratmıştır. Özellikle Ziya Gökalp'in bu dönemde dile getirdiği *yeni hayat,* Meşrutiyet rejiminin rotasını ve çalışmalarını kapsamıştır. Yeni hayatla kastedilen, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak genel bir çerçevede, zira farklı formlara sahip Osmanlı kadınının geleneksel yaşam biçiminden toplumsallaşan ve özgürleşen bir düzende yer almasıdır.[260] Ancak bu dönemde, Osmanlı kadınları arasında feminizmin çok sınırlı bir şekilde yayıldığını belirtmek mümkündür. Zira Anadolu'da eğitim almayan, sosyal ve ekonomik anlamda düşük bir statüye sahip çok sayıda Türk kadınının feminizm kavramından ve içeriğinden haberdar olduğu düşünülmemektedir.

Öte yandan Fransa ve Almanya'da eğitim almış aydın Osmanlı erkekleri, Osmanlı kadınını geleneksel imajlardan kurtarıp, onların daha modern ve daha ulusal bir kimlikle ön plana çıkması için projeler hazırlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine ait ressamların Osmanlı kadınını İstanbul'un çağdaş imajları olarak resmetmesi, modernleşme girişimlerinin sanat alanında da kendisine taraftar bulduğunu kanıtlar niteliktedir. Resimlere konu olan kadınlar, kitap okuyan, Beyoğlu, boğaz kenarında, adalarda ve Sultanahmet meydanında gezen, ayrıca keman, piyano çalıp müzik dinleyen, balolara katılıp dans eden, denizde yüzüp plajlarda güneşlenen kitle olarak, yeni imgelerle toplumun algısına yerleşmeye başlamıştır.[261]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde hem fikir hayatında hem de sosyal konularda yoğun gelişmelerin yaşanmasından ötürü bazı yazarlar tarafından bu dönem, *büyük dilekler devri* olarak adlandırılmıştır. Bu noktadan hareketle Osmanlı Devleti'nin erkek-kadın birçok aydını tarafından kadın hakları, kadının aile ve toplumdaki konumu, cemiyetlerde ve konferanslarda tartışılmaya başlanmıştır.[262] Bu tartışmalar kadınların oy hakkı ve siyasette var olma isteklerini besleyerek, sonraki yıllarda konunun derinleşmesine neden olmuştur.

Bununla birlikte Osmanlı kadını özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşen değişim sürecinde, uzun süredir devam eden problemlerini ve hayata dair beklentilerini, basın

---

[259] Leyla Kaplan, *"II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi",* **Osmanlı**, Cilt V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 466.

[260] Ziya Gökalp feminizmi, *Türklerin esaslı şiarı* olarak kabul etmiştir. Türk kadınlarının medeni, ekonomik ve hukuki alanlarda hak sahibi olmasıyla çağdaşları olan başka devletlerin kadınlarından üstün olduğunu vurgulamıştır. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul, 1976, s. 160; Toprak, **a.g.e.,** s. 4.

[261] **Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü,** Haz. Begüm Akkoyunlu, Pera Müzesi Yayını, İstanbul, 2006, s. 11-12.

[262] Tezer Taşkıran, **Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973, s. 37.

ve edebiyat yoluyla ifade etme fırsatı bulmuştur.[263] Daha önceki yıllarda Avrupalı ve Amerikalı kadınlarda görülen bu tür çabaların II. Meşrutiyetle birlikte Osmanlı kadınlarında da görülmesi, kıtalar arasında paralel hareketlenme ve değişimlerin yaşandığını kanıtlamaktadır.

Şüphesiz ki kadınların eğitim almasıyla birlikte sanat, basın ve edebiyat alanlarında yetkinleştiği görülmüştür. Özellikle kolej eğitimi almış olan *Halide Edip, Feride Salih, Meliha Hanım, Fatma Aliye, Gülistan Hanım* ve *Tevfik Fikret'in eşi* gibi kadınlar, söz konusu alanlarda bazı çalışmalar yaparak kadın dergilerini yayımlamıştır. Amerikan Kız Kolejinden mezun olan Türk kadınlarının Avrupa'da olduğu gibi hem iyi bir öğretmen olması hem de edebi alanda ilerlemesi, onları toplumun yararlı bireyleri haline getirmiştir. Bu bağlamda Amerikan Koleji'nin *"Amerikan Kız Kolejinde Türk kızlarını çok uyumlu ve öğrenmeye aç kişiler olarak görüyoruz."*[264] ifadesi Türk kadınlarının azimli bir çaba içerisinde olduklarını kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti'ne ait belgelerde birçok kadının eğitimli olduğuna dair bilgi yer almamış olsa da, 19. yüzyıl sonunda yarım milyonluk entelektüel kadın kitlesinin varlığına ulaşılmıştır.[265]

Amerikan Koleji'nde eğitim alan Türk kadınlarının öğretmen ve yazar kimliğiyle ilerlediği bu dönemde, *feminizm* konusu yavaş yavaş gazete sütunlarındaki yerini almaya başlamıştır. Buna karşılık kadınlara ait sorunlar ilk defa II. Meşrutiyet Dönemi'nde gündeme yansıyarak*, Fatma Aliye Hanım*'ın öncülüğünde dile getirilmiştir.[266] *Demet, Millet Gazetesi, Kadın Mecmuası, Mehasin* (1908'de Fatma Aliye Hanım tarafından çıkarılmıştır), *Kadın* (Kasım 1908'den itibaren Selanik'te haftalık olarak yayımlanan gazetedir), *Kadınlar Dünyası* (1913 yılında *Nuri Ulviye Hanım* tarafından çıkarılan ve Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Derneğine ait bir yayın organıdır) ve *Mefharet* isimli yayınlar feminizm konusunu içermektedir.[267] Bu yayınlar aracılığıyla düşüncelerini ve haklarını dile getiren, bir kadın platformunun varlığından bahsetmek mümkündür.

Diğer yandan kadınların hem eğitimli olmasının hem de geleneksel rollerinin önemini vurgulayan yayınların varlığı da mevcuttur. Bernard Caporal, *Hanımlara Mahsus Gazete, İnci, Hanımlar, Hanımlara Mahsus Malumat* benzeri yayınların Türk kadınını *iyi bir anne, iyi bir eş ve iyi bir Müslüman* olmak konusunda bilinçlendirdiğini ifade etmiştir.[268] Dolayısıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar geçen sürede, kadınların aldıkları eğitim doğrultusunda basın ve edebiyat alanında ehil hale gelmeleri, sonraki süreçte toplumun kültürel anlamda

[263] Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi,** Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s. 59.
[264] Hester Donaldson Jenkins, **Kafesin Ardındaki Türk Kadını**, Çev. Ercan Kaçmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 135-136.
[265] Roded, *a.g.m.*, s. 424.
[266] Caporal, **a.g.e.,** Cilt I, s. 78.
[267] Güzel, *a.g.m.,* Cilt III, s. 861.
[268] Caporal, **a.g.e.,** Cilt I, s. 71.

bilinçlenmesi açısından önemlidir. Şüphesiz ki Avrupa ülkelerinde kadın hareketleriyle ilgili yaşanan bu gelişmelerin Osmanlı kadınlarına yansımaları, bu konuda bir etkileşim olduğunu gerçek kılmaktadır.

Ayrıca basın ve edebiyat dışında, kadınların çeşitli amaçlarla bir araya gelerek cemiyetler kurması ve hatta burada faaliyetler yürütmesi, Osmanlı Devleti'nde kadın hareketleri tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Nicole Van Os, ilk olarak Osmanlı Gayrimüslim kadınların din faktörünü ve kadınların ahlak anlayışını vurgulamak için cemiyetler kurduğuna dikkat çekmiştir. Fransız Devriminden etkilenen Osmanlı Gayrimüslim kadınlar, bu cemiyetler sayesinde hitap kabiliyetine ulaşmak ve erkeklerle aynı alanlarda çalışmak gibi deneyimler kazanmıştır. Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine bağlı kadınlar kiliselerde ve sinagoglarda bir araya gelerek, oluşturdukları sosyal yardım cemiyetler aracılığıyla yoksul ve kimsesiz insanlara yardım etmiştir.[269] Ayrıca Gayrimüslim kadınlar, sosyal yardım amaçlı çeşitli dernekler kurup, konferans ve toplantılar düzenleyerek de toplumsal yaşamın aktif birer üyesi haline gelmiştir.[270] Tanzimat Dönemi'nde hayırseverlik çatısı altında kurulan kadın cemiyetlerinin sayısında, 19. yüzyılın son yarısında artış meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi de *Peralı Fukaraperver Rum Kadınlar Cemiyeti*'dir. Bu cemiyetin hayırseverlik faaliyetleri bir yana, İstanbul'da birçok kadın cemiyetlerinin kurulmasında ve desteklenmesinde de etkili olmuştur. Kadın cemiyetlerinin hayırseverliğin yanı sıra dini faaliyetlere de önem vermesinin nedeni, hayırseverliği dini bir sorumluluk olarak görüp, bu iki olguyu bağdaştırmasıdır.[271] Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslim kadınların Avrupa'da yayılan kadın derneklerini örnek aldığına dair tespitleri destekler niteliktedir.

Diğer taraftan Osmanlı Müslüman kadınları, Gayrimüslimlerde olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nden sonra cemiyetleşme çalışmalarına başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde kadın derneklerinin varlığına değinen Nicole Van Os, Müslüman kadınlara ait ilk derneğin 1876 yılında Mithat Paşa'nın eşi tarafından kurulduğu ihtimalini vurgulamıştır. 1908 yılına kadar az sayıda görülen Müslüman kadın derneklerinin Jön Türk devrimiyle sayıca arttığı ve *1909 Cemiyetler Kanunu* ile tamamının kayıt altına alındığı bilinmektedir.[272] Bu bağlamda Leyla

---

[269] Nicole A.N.M. Van Os, *"Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar"*, Çev. Kaya Genç, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Mart 2002, Cilt 17, Sayı 99, s. 7.
[270] Çakır, **a.g.e.**, s. 59.
[271] Çağla Derya Tağmat, İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922), **Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2015, s. 82-83.
[272] Os, *Osmanlı....,* s. 8.

Kaplan, Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan kadın cemiyetlerini kuruluş amaçlarına ve faaliyetlerine göre şöyle ayırmıştır:

1. *"Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında kurulan yardım cemiyetleri*
2. *Kadın haklarını savunmak amacıyla kurulan cemiyetler*
3. *Milliyetçi amaçlar için kurulan cemiyetler*
4. *Ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan cemiyetler*
5. *Eğitim, sınai, zanaat, mesleki, iktisat, tanıtım ve propaganda amaçlı kurulan cemiyetler"* [273]

Şüphesiz ki Osmanlı Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş felsefesinde sosyal yardımı amaçlamaları açısından Avrupa'daki cemiyetlerle benzerlik göstermiştir. Cemiyetler, ardı ardına devam eden savaşlar nedeniyle cephede olan erkek nüfusunun geride bıraktığı ailelere, dul ve yetimlere destek olmak, onların çocuklarını eğitmek, kadınları mesleki konularda yetiştirmek gibi amaçlar taşımıştır. Ayrıca bu cemiyetlerin Müslüman kadınların istihdamını sağlaması ve onlara belirli bir statü kazandırması açısından faaliyet yürütmüş olması, dikkat çeken bilgiler arasındadır.[274] 19. yüzyılda Balkan coğrafyasında yaşanılan ulusçuluk ve bağımsızlık faaliyetleri sırasında Osmanlı kadınları, erkeklerle birlikte İstanbul'da kurulan birçok yerel yardım kuruluşuna para ve mal bağışı yapmıştır. Kadınlar, yardım cemiyetleri özellikle *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye*[275] aracılığıyla askerler ve yoksullar için iç çamaşır, çorap, soğuğa dayanıklı giysiler; yaralı askerler için ise çarşaf takımı, pansuman malzemeleri ve gömlek bağışlamıştır.[276] Diğer yandan ilk kurulan cemiyetlerde kadınlar toplantılar tertip ederek, burada yaptıkları konuşmalarla hitap ve örgütleme konusunda deneyim de kazanmıştır.[277] Bu kazanımlar, şehirli Türk kadınının Milli Mücadele döneminde miting ve toplantılarda halkı ulusal direnişe çağırmasında etkili olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde kadınlar tarafından kurulan hayırsever cemiyetler, İkinci Meşrutiyet, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yıllarında daha çok yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde savaş dönemlerinde önemli faaliyetler içerisinde bulunan Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş amaçları ve yürüttükleri hizmetler açısından *Birinci Grup*

---

[273] Leyla Kaplan, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),** AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 58-60.

[274] Burçin Erol, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, s. 152-153.

[275] 1908 yılında Mısırlı Mehmet Şerif Paşa ve arkadaşları tarafından İstanbul'da kurulması düşünülen bu cemiyetin ortaya çıkan fikir çatışmaları sonucunda, diğer Müslüman ülkelerde faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Hülya Küçük Sevil, İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914), **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2005, s. 378.

[276] Nicole Van Os, *"Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century",* **Jihad and Islam in World War I,** Edit. Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, s. 156.

[277] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 479.

Cemiyetleri olarak adlandırılmıştır. Öte yandan Batı kadın hareketinden esinlenen Osmanlı Müslüman kadınları, *Teal-i Nisvan, Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan ve Hizmet-i Nisvan* gibi kadın haklarını savunan cemiyetleri kurarak, feminizm olgusu üzerinde yoğunlaşmıştır.[278] Ancak Türk kadınları Batı'daki feminizmden farklı olarak, bu cemiyetler yoluyla kadınların eğitimli, sosyal ve üretken olmasını hedeflemiştir.

Diğer yandan İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ayrılıkçı nitelik taşıyan başlıca cemiyetler hakkında bilgi verecek olursak, varlığı pek bilinmeyen *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Osmanlı İsveç Büyükelçisi Şerif Paşa*'nın eşi *Emine Hanım* öncülüğünde kurulmuştur. Kürt kadınlarını çağdaşlaştırmak, yetim ve dullara yardım etmek ve onlara iş bulmak amacıyla açılan bu cemiyet, kitap, gazete, broşür, yayınlamak, okul ve kütüphane kurulmasını, konferanslar vermeyi planlayan bir faaliyet taslağına sahiptir. Bu cemiyet sadece Kürt kadınlarına değil, başka milletlerden kadınlara da üyelik hakkı tanımıştır. *Jin, İstiklal, Zarya, Vastoka* isimli yayın organları, cemiyetin genel karakterini yansıtan yayınlar yapmıştır. Özellikle 1918-1919 yıllarında kısa süreli olarak çıkan *Jin* dergisi, bu cemiyet hakkında önemli bilgiler vermektedir.[279]

Etnik ayrılık amacı taşıyan bir başka teşkilat ise 1908 yılında kurulan *Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti*'dir. Cemiyet yayın organı *Diyane* yoluyla kadınlara İngilizce, Çerkezce ve piyano dersleri verdiklerini duyurarak, kadınları bu eğitimlere teşvik etmeye çalışmıştır. Bu cemiyetin kimsesiz ve yoksul kadınlara sosyal yardımda bulunmanın yanı sıra, kadınların çeşitli konferanslara ve aktivitelere katılmasını sağlamak için çalışmalar yürütmesi, diğer cemiyetlerle benzer amaçlar taşıdığını göstermektedir.[280]

Öte yandan Türk kadınları 20. yüzyılın başlarında savaşların yıkıcı etkisiyle karşılaşınca, kurdukları cemiyetlerle daha yoğun faaliyetler içerisine girmeye başlamıştır. Bu çerçevede 1912-1913 yıllarında gerçekleşen *Balkan Savaşı*'nda[281] *Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi* üyelerinden bazı kadınlar, kurulan hastanelerde ve seyyar hastane olarak kullanılan vapurlarda, gönüllü hastabakıcı olarak çalışmıştır. Bu savaş sırasında Türk kadınlarının yanı sıra, Alman ve Fransız kadınlar da gönüllü hastabakıcılık yapmıştır.[282] Bu savaşta yaralıları tedavi eden hastabakıcılar arasında, *Türkiye'nin ilk modern hemşiresi* olarak tanımlanan *Safiye*

---

[278] Kaplan, **a.g.e.**, s. 58-59; Toprak, **a.g.e.,** s. 4.
[279] Rohat Alakom, *"Kürt Kadınları Teali Cemiyeti",* **Tarih ve Toplum Dergisi**, Mart 1998, Cilt 29, Sayı 171, s. 36-40.
[280] Yavuz Selim Karakışla, *"Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)"* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Nisan 2001, Cilt 15, Sayı 88, s. 38-43.
[281] **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu**, Cilt III, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, 3-7.
[282] **Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a**, Haz. Seçil K. Akgün ve Murat Uluğtekin, Kızılay Yay. Ankara, 2002, s. 107-110.

Hüseyin Hanım da bulunmaktadır. Safiye Hanım yazdığı hayat hikâyesinde, yaralıların *Ahırkapı* mevkisine çıkarılmasından sonra gece geç saatlere kadar fener ışığında, askerlere pansuman yaptıklarını ifade etmiştir. Safiye Hanım, gerektiğinde yaralıları ameliyat ettiğini ve hatta aylarca hiç dinlenmeden bu şartlar altında çalıştığını belirtmiştir.[283]

Ayrıca Kırımlı Türk kadınları da Balkan Savaşı sırasında yiyecek ve giysi üretimi yaparak, Osmanlı ordusuna destek olmuştur. Çok sayıda Kırımlı kadın Osmanlı askerlerini tedavi etmek için gönüllü olarak İstanbul'a geçerek, Kadırga hastanesinde çalışmaya başlamıştır. Kadınlar yaralılar ve hastalar ile ilgilenmenin yanı sıra Osmanlı Türk kadınlarını, erkeklerin yanında savaşa gitmeleri için teşvik etmiştir. *Meryem Pataş(ova), Ümmügülsüm Kemal(ova), Rukiye Yunus(ova), Meryem Yakup(ova)* gibi hanımlar, Osmanlı-Türk kadınlarını savaş sırasında aydınlatma ve örgütleme açısından öncü isimler arasındadır.[284] Avrupalı kadınların yaptığı gibi Türk kadınlarının da cephede savaşan askerlere katkı sağlaması, savaş sırasında gösterdikleri *merhamet* nosyonudur.

1912-1913 Balkan Savaşları sırasında iktidarda olan İTC, milli ekonomiyi yaratmak için Osmanlı Müslüman tebaasını yerli malı tüketimine teşvik etmiştir. Bu çerçevede özellikle *Hayırsever Kadınlar Cemiyeti* milli üretime olan talebi artırmak, bu doğrultuda işyerlerinin açılması için yoğun uğraşlar vermiştir. Cemiyetin genç kadınların yetenekli birer terzi olabilmesi için kurslar açması, bu bağlamda *Türk Kadınları Biçki Yurdu*'nun kadınları tekstil alanında yetiştirmesi, savaş sırasında ordu giysilerinin üretimi açısından atılan önemli adımlardır.[285] Görüldüğü üzere Avrupa'da yaşanılan Sanayi Devrimi'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, geç yıllarda kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu noktadan hareketle kadınları tekstil üretimine teşvik eden cemiyetler sayesinde savaş ekonomisine katkıda bulunarak yetkin hale gelen kadınlar, Milli Mücadele döneminde de bu performansı sergilemeye devam etmiştir.

Ayrıca İTC Hükümeti, tekstil üretiminin fabrika ortamında meydana getirilmesi noktasında birtakım çalışmalar yürütmüştür. 1912 yılının Haziran ayı içerisinde kurulan *Dört Mevsim Elbise Kooperatifi Osmanlı Anonim Şirketi* ve *Şark Hazır Elbisecilik Osmanlı Anonim Şirketi* sayesinde, hazır giyim sektöründe çok sayıda kadın çalışmıştır.[286] Dolayısıyla kadınlar

---

[283] *"Safiye Hüseyin Elbi'nin Kendi Kalemi ile Hayat Hikâyesi",* **Kızılay Dergisi**, Ağustos 1964, Yıl 2, Sayı 16, s. 12.

[284] Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi**, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1998, s. 135-145.

[285] Nicole A.N.M. Van Os *"Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti"* Çev. Bülent Keneş, **Türkler**, Cilt XIV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 140-141.

[286] Bu dönemde, hazır giyimin üretildiği anonim şirketler hakkında ayrıntılı çalışma için bkz. **Feyza Kurnaz Şahin,** *"II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri",* **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018.

ev hayatının dışına çıkarak, fabrikada işçi statüsünde çalışmaya ve para kazanmaya başlamıştır. Bir başka önemli sonuç ise bu dönemde, fabrikasyon giysilerin toplumun her kesimi tarafından yaygın olarak kullanılmasıdır.

Diğer taraftan Balkan Savaşı'ndan itibaren Avrupa kıtasında kadınlar, uluslararası bir hareket başlatmış ve Osmanlı kadını da bu oluşuma ayak uydurup ülkesini her konuda savunarak tarihe önemli bir soluk kazandırmıştır.[287] Elbette Osmanlı Devleti'nin çok uluslu ve çok dinli olması, kadın hareketine de yansımıştır. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında yoğun şekilde görülen bu hareketliliği, *Osmanlı kadın hareketleri* olarak nitelendirmek daha uygundur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu deyimin yerini, Türk ve Müslüman kadınlardan oluşan *milli kadın hareketi* almıştır.[288]

Zira bu hareketlilik bu yıllarla sınırlı kalmayarak, 1914-1918 yıllarında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı döneminde daha yaygın bir şekilde ilerlemiştir. Avrupa'daki kadın hareketinin bir benzeri olarak, Osmanlı kadınları tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında cemiyetlerin kurulmasına devam edilmiştir. Müslüman kadınlar savaş sırasında, yoksullara yardım etmek amacıyla sosyal yardımlaşma alanında aktif bir rol oynamıştır. Osmanlı Gayrimüslim kadınları ise modernleşme döneminin aksine, cemiyet kurma çalışmalarını azaltmıştır. Bu bağlamda tek bir Rum kadın cemiyetinin tespit edilmesi ve onun da faaliyetlerine dair detaylı bilgilere ulaşılamaması, savaş süresince Osmanlı Devleti'nin farklı etnik unsurlara ait kadınları arasında paralel örgütlenmenin işlevselliğini kaybettiğini göstermiştir.[289] Savaş yıllarında yaşanılan siyasi konjonktür ve ekonomik sorunlar nedeniyle Gayrimüslim kadınlar tarafından, cemiyet kurma çalışmalarının durma noktasına geldiğini söylemek mümkündür.

Diğer yandan Osmanlı Müslüman kadınlar tarafından cemiyetlerin ardı ardına kurulması[290] ve faaliyetlerinde yoğunluk yaşanması, savaş dönemlerinde kendisini göstermeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde çeşitli cemiyetler kurulmuş, bu bağlamda kadınlar tarafından *Hilal-i Ahmer Cemiyeti'*ne bağlı *Hilal-i Ahmer*

---

[287] Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Kadınları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 25-26.
[288] Akagündüz, **a.g.e.**, s.76-77.
[289] Tağmat, a.g.t., s. 193-194.
[290] Birbirine benzer çok sayıda cemiyetin mevcut olduğunu belirten Tarık Zafer Tunaya, bu bağlamda tam olarak saptanan kadın örgütlerini şöyle sıralamıştır: **Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908-1908), İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908-1908), Teal-i Nisvan Cemiyeti (1908-1908), Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908-1908), Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1909-1909), Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-İ Hayriyesi (1909-1909), Esirgeme Derneği (1909-1909), Teal-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti (1910-1910), Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti (1913-1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913-1913), Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1915-1915), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916-1916), Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti (1912)**. Tunaya, **Türkiye'de…**, Cilt I, s. 476.

Hanımlar Şubesi oluşturulmuştur.[291] Dönemin toplumsal güçlüklerine rağmen Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin 1912 yılında İstanbul Hükümetinin onayı ile açılmış olmasında, kadınların merhamet ve şefkat duygularına sahip olmasının etkili olduğu vurgulanmıştır.[292] Kadınların erkeklerden farklı olarak, kurdukları cemiyetlerle hayırseverliğe yönelmesinde onların doğasında var olan *annelik* nosyonu belirleyici olmuştur.

Yukarıda belirtilen faaliyetlerin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında hastanelerin gün geçtikçe artan personel ihtiyacı, Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin kadın hastabakıcı yetiştirilmesine öncülük etmesiyle giderilmiştir. Ayrıca bu cemiyet tarafından göçmen çocuklar, ordunun giysi üretiminde çalıştırılarak, bu çocuklara istihdam alanı yaratılmıştır. Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi, kendi çabalarıyla gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda elde ettiği yardımlarla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bütçesine önemli katkılarda bulunmuştur.[293] Nitekim Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi bir yandan cephedeki askerleri tedavi ederken, diğer yandan ise yardıma muhtaç çocukların para kazanacakları ve ordunun ihtiyaçlarının da karşılanacağı sistemli bir çalışma programı yürütmüştür.

Diğer yandan 1916'da faaliyete başlayan *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti,* 26 Temmuz 1917 yılında Enver Paşa'nın da onayıyla kurulan *Kadın Amele Taburu ve* 10 Eylül 1917 tarihinde oluşturulan *Kadın Birinci İşçi Taburu,* savaş yıllarında faaliyet gösteren bir diğer önemli teşkilatlar arasında yerini almıştır. Bu örgütlenmeler aracılığıyla uzun süren savaşlar nedeniyle çalışmak zorunda kalan Müslüman Osmanlı kadınlarına iş imkânı yaratılmış, kadınların barınma, giyinme ve beslenme ihtiyaçları karşılanmıştır.[294] Osmanlı kadını bu cemiyetler vasıtasıyla kendi ekonomik ihtiyaçlarını karşılamanın ötesinde, vatan savunmasına hazırlık yapmaya başlamıştır.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı sırasında, ulus-devletlerin birbirlerine tüm güçleriyle saldırarak, kıyasıya bir ölüm kalım savaşına tutuşması sonucunda, milliyetçi toplumsal kenetlenmeyle ortaya çıkan topyekûn seferberlik, oldukça doğal bir gelişme olarak görülmüştür.[295] Milliyetçilik, kadınları *anne, öğretmen, işçi* ve *savaşçı* rollerini taşıyan ulusal birer aktör olarak, toplumsal hayata katmaya davet etmiştir.[296] Osmanlıcılık ülküsünün etkisini

---

[291] Mesut Çapa, **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925),** Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010, s. 46.

[292] Besim Ömer, **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans**, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, Ankara, 2009, s. 81-82.

[293] Çapa, **a.g.e.,** s. 49.

[294] Yavuz Selim Karakışla, bu kuruluşların Almanya'da görülen *para-militer* uygulamalarla benzerlik taşıdığına ve Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında kısa ömürlü bir denemesinden ibaret olduğuna dikkat çekmiştir. Yavuz Selim Karakışla, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 183.

[295] **a.g.e.,** s. 23.

[296] Deniz Kandiyoti, **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, Çev. Aksu Bora vd., Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s. 169.

kaybettiği Balkan Savaşlarına tepki olarak, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Hükümeti ve halk tarafından Türk milliyetçiliğine doğru bir eğilim başlamıştır.[297] Balkan Savaşları sonrasında kadın hareketini felsefe olarak değiştiren *Türkçülük* akımı, savaş döneminde ülkeye katkıda bulunan kadın imgesini ön plana çıkararak, aslında İslam öncesi Türk kültürünü vurgulamıştır.[298] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yerini korumaya devam eden Türkçülük akımı, Milli Mücadele döneminde daha fazla dinamikleşerek önem kazanmıştır. Dolayısıyla *modern bir milli kadın* modeli, Türkçülük fikrinin etrafında şekillenmeye başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa ve ABD kıtasındaki kadınlar gibi Osmanlı kadını da, ülkesi için çeşitli sorumluluklar almıştır. Savaş sırasında sağlık alanında gösterdiği faaliyetleriyle tarihe geçen *Safiye Hüseyin Elbi,*[299] modern anlamda ilk Türk hemşiresidir. Safiye Hanım, önce Balkan Harbi'nde daha sonra ise Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesinde yaralıları tedavi etmiş ve birçok gönüllü faaliyette bulunmuştur.[300] Gazeteci Hikmet Feridun Es'in 12 Haziran 1935 tarihli Yedigün dergisinde yayınlanan, Safiye Hüseyin Elbi ile yaptığı röportajı Çanakkale cephesinde yaşananlar ile ilgili çarpıcı bilgiler içermektedir. Safiye Hüseyin, cephede yaşanılanlar hakkında şöyle bilgiler vermiştir:

> *"…Çanakkale'de kanlı savaşlar oluyordu. Alman Salibiahmeri ile bizim Kızılay Cemiyeti birleşmiş Reşitpaşa vapurunu hastane gemisi yapmıştık. Ben bu geminin baş hastabakıcısı olmuştum… Reşitpaşa, Çanakkale'ye gidecek, orada yaralıları tedavi edecek, yarası ağır olanları alıp İstanbul'a getirecekti. Bana: "Vaziyet tehlikelidir dediler... Ne vapuru olursa olsun… İster hastane vapuru, ister Kızılay, ister Salibiahmer, İngilizler topa tutuyorlar... Ben aldırış etmedim. Zaten umumi harp başladığı zaman ben hastabakıcılık için gönüllü yazılmıştım. Gönüllü olarak gidiyordum. Peşinen şunu söyleyeyim ki hayatımda hiçbir zaman ölümden korkmuş değilim… Hastaları, yaralıları toplamaya başladık. Ne yaralılar, ne yaralılar. Şu parmakları görüyor musunuz?...Ben bu parmaklarla kaç delikanlının gözlerini bir daha açılmamak üzere kapattım. Kaç delikanlının…"*[301]

---

[297] Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010, s. 369.
[298] Akagündüz, **a.g.e.,** s. 274.
[299] Safiye Hüseyin Elbi, hastabakıcılık mesleğine giren ilk Türk kadınından biri olarak, Balkan Savaşı sırasında Kızılhaç ile çalışmıştır. Yardımsever bir kişiliğe sahip olan Safiye Hüseyin Elbi, Kızılay Çocuk Esirgeme Kurumu, Yeşilay Veremle Mücadele gibi sosyal yardım cemiyetlerinde çalışmıştır. 1925 yılında Hastabakıcılık Okulu kurulunca burada Fransızca ders vermiştir. Mütareke yıllarında Fransızların açtığı *Süt Damlası Kurumu,* işgal kuvvetlerinden sonra Besim Ömer Paşa tarafından devralınınca, Safiye Hanım burayı yönetmeye başlamıştır. Ayrıca Safiye Hanım, *Süt Damlası* ve *Anneler Birliği* kurumlarında da çalışmıştır. Bkz. Celasun, **a.g.e.,** s. 82-83.
[300] Gülgün Küçüktürkücü, **Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız**, Kültür Kitap Sarayı Yayınları, İzmir, 2016, s. 14-19.
[301] *"Türkiye'nin İlk Hasta Bakıcısı Safiye Hüseyin",* **Yedigün Dergisi,** 12 Haziran 1935, Yıl 3, No 118, Cilt 5, s. 7-8.

Safiye Hanım bu röportaj esnasında, savaş alanında yaralıları tedavi etmekten vazgeçmediğini, Reşitpaşa gemisinde çok kahır çektiğini, aç kaldığını, üşüdüklerini ve hatta bitlendiklerini de anlatmıştır. Uzuvları kopan birçok askerin hasta yatağında bile, vatana hizmet etmek düşüncesiyle meşgul olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Reşitpaşa vapurunda Alman, Avustralyalı, İngiliz ve Türk olmak üzere çok sayıda yaralı askerler tedavi edilmiştir. Safiye Hüseyin, yüzlerce yaralı askerin ölümden döndüğünde *anne* kelimesini sayıkladığını, ayrıca yabancı askerleri tedavi ederken onlara teselli verdiğini, asla düşman asker olduklarına dair bir tavır sergilemediğini açıklamıştır.[302] Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale cephesinde Alman ordusunda gönüllü olarak görev yapan *Hemşire Erica* ise gündüzleri askerleri tedavi ederken, geceleri köylü kadınlarla birlikte Türk ordusuna yatak, yorgan, kıyafet ve çadır dikmiştir.[303] Nitekim bu savaş sırasında her ülkeden hemşireler ve hastabakıcılar, kimlik ayırımı yapmadan, merhametli ve anaç rolleri doğrultusunda cephede ve cephe gerisinde çok sayıda askeri tedavi etmiştir. Dolayısıyla kadınların doğasına mahsus merhamet duygusunun kıtalar arasında değişikliğe uğramadığı, *Edith Cavell*'dan *Safiye Hüseyin Elbi'* ye doğru görülmektedir.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da ve ABD'de olduğu gibi Osmanlı aile yapısı da değişikliğe uğramıştır. Savaş yıllarında cephe gerisinde erkek nüfusunda eksilmenin yaşanması, kadınların boş kalan iş alanlarına girmesine neden olmuştur. Osmanlı kadını, ailesini geçindirmek için çalışmak zorunda kalmış, bu durumla birlikte onların aile içindeki rolü ve toplumsal statüsü de değişime uğramıştır.[304] Üstelik Birinci Dünya Savaşı'na kadar dokuma sanayisinde en büyük payı Rum ve Ermeni kadınlar oluştururken, savaş sırasında Müslüman Türk kadınları fabrikalarda çalışmaya başlamıştır.[305] Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin işgücü konusunda yaşadığı sorun savaş boyunca devam etmiş olsa da, kadınlar bu boşluğu tamamlamıştır. Öte yandan daha önceki yıllarda sadece ev sanatlarına dair işlerde çalışan kadınların savaş sırasında harp sanayisinde istihdam edilmesi, kadınlar için alışılmadık bir durum yaratmıştır. Zira fabrika sahiplerinin ve ustabaşılarının onlardan gayet memnun olduğu, bu bağlamda kadınların fedakârlıklarının takdir edildiği yönünde bilgilere rastlanmıştır.[306]

---

[302] *a.g.m.*, s. 8-9.
[303] Zümrüt Sönmez, **Savaşın Kadınları**, Yarımada Yayınları, İstanbul, 2008, s. 64-65.
[304] Toprak, **a.g.e.,** s. 5.
[305] Ahmet Makal, *"Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960",* **Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği,** Haz. Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 41.
[306] *"1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki",* **Ticaret ve Ziraat Nezareti,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1917, s. 21.

Bununla birlikte, savaş döneminde üniforma ve askeri kıyafetlerinin dikilmesi için ordu atölyelerine binlerce kadın istihdam edilmiştir. Dikim atölyelerinde çalışan kadınlara maaş, öğle arası yemek ve ek olarak da yiyecek kumpanyaları verilmiştir. Ayrıca İstanbul belediyesi, sokak temizleyicisi olarak çok sayıda kadını istihdam etmiş, kadınlar bu işi yaparken özel üniforma ve pantolon giymiştir. Çok sayıda kadın, gönüllü olarak hayır kurumları ve hastanelerde çalışmaya başlamıştır, dolayısıyla kadınlar iş dünyasında iyi başlangıçlar yaparak yeni fırsatlar elde etmiştir. [307] Türk kadınına iş sektöründe çeşitli imkânların tanınması, onları yüzyıllardır çekildikleri *inzivadan* çıkarmıştır. Savaşın ekonomik baskıları, çalışma sektöründe fırsatlar yarattığı gibi realiteleri değiştirip kadınların bakış açılarını da geliştirmiştir.[308]

Osmanlı kadınlarının savaş sırasında çalışma alanlarında bu denli fırsatlar elde etmesi ve toplumda aktif hale gelmesi, basında geniş yankı bulmuştur. *Sabah* Gazetesinin 13 Ekim 1917 tarihli baskısında geçen haberde, Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük istifadeyi kadınların aldığı belirtilmiştir. Erkeklerin yıllardır hüküm sürdüğü iş ve sosyal alanlarda artık kadınların yer alması, *"her tarafı kadınlar istila etmiş gördüm"* şeklindeki tepkilere de neden olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı döneminde, İstanbul'da kadın berberlerin sayısında artış yaşanmıştır. Sokakları da temizlemeye başlayan kadınlar, bir süre sonra giydikleri geleneksel kıyafetlerin işlevsiz olması nedeniyle işlerine engel olmayan, rahat kesimli pantolon ve ceket takımları giymiştir. Diğer yandan söz konusu haberde Almanya'da benzer bir durumun görüldüğü, ayrıca Avusturya'da inşaatlarda kadınların çalıştığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla kadınların resmi dairelerde, bankalarda, ticarethanelerde, fabrikalarda ve hatta en ağır işlerde çalışması, dönemin bir gereği olarak kabul edilmiştir. [309] Birinci Dünya Savaşı'na katılan her ülkede, kadınların sosyal ve ekonomik alanda yaşadığı hareketlilik, buna bağlı olarak rollerinde ve konumlarında gerçekleşen değişimler, oldukça benzerlik göstermektedir.

Diğer yandan savaş esnasında, daha önce konaklarda lüks bir hayat sürdüren bazı kadınların iş arayıp, para kazanmak zorunda kaldığı görülmüştür. İlk defa ekmek kuyruklarına giren kadınların yanı sıra, Gülhane tarafındaki askeri dikim atölyesinde çalışanlar da bulunmaktadır. Özellikle İrfan Orga'nın *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* adlı eserinde, annesi

---

[307] Ahmed Emin Yalman, **Turkey in the World War**, Yale University Press, London, 1930, s. 235-236.

[308] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.237; Osmanlı kadınlarının çalıştığı alanlar istihbarat memurlukları, gardiyanlık, belediye teşkilatı, telgraf ve posta şirketi olmuştur. Ferhat Uyanıker, **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 12; Osmanlı Devleti'nde kadınlar, 1913 yılında telefon şirketinde, 1914'te pul memuru olarak, 1918'de İstanbul Postahanelerinde ise 85'i Müslüman olmak üzere toplam doksan kadın çalışmıştır. Güldal Okuducu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 398; Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kadınları da, kamu sektöründe ilk olarak haberleşme alanında çalışmaya başlamıştır.

[309] *"Kadınların Muharebeden İstifadeleri",* **Sabah Gazetesi**, 13 Ekim 1917, s. 2.

Şevkiye Hanım'ın elit bir yaşamdan fabrika işçiliğine doğru uzanan hayatı, bu dönemin yaşam koşullarını ve güçlüklerini gözler önüne sermektedir. Üstelik savaş sırasında kadınların evden fabrikaya doğru ilerleyen üretim faaliyetleri, aile büyüklerinin ve toplumun geleneksel baskısının gölgesinde devam etmiştir.[310] Nitekim Osmanlı kadını savaş döneminde edindiği yeni rollerine ve imajlarına uyum sağlarken, bu gelişmeler etrafında fikirsel anlamda da bilinçlenmeye başlamıştır.

Kadınların iş hayatına eklemlenmesi, bilinçlenmesi ve toplumda yer edinmesi konusunun feminizmden bağımsız olarak değerlendirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Osmanlı toplumunda feminizmin nasıl analiz edildiği önemli olup, bu anlamda Zafer Toprak'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk kadın hareketinde görülen feminizmi (*müsavat-ı tamme),* bir burjuva feminizmi olarak tanımlaması yerinde bir tespittir. Savaş döneminde erkeklerin cepheye giderek boş bıraktığı iş alanlarında çalışmaya başlayan kadınlar, hem ülke üretiminin devamını hem de ailenin geçimini sağlamakla görevli hale gelirken, aslında toplumun dezavantajlı grubunu oluşturmuştur. Nitekim ağır sorumluluklar taşıyarak, sosyal rolleri değişen kadınların bir taraftan toplumsal görünürlük kazanması, geleneksel aile yapısında çözülme yaşanmasına da etki etmiştir.[311]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı kadınlarının hayatında ekonomik kazanımlar ve giyim-kuşam revizyonu dışında, hukuki gelişmeler de yaşanmıştır. İTC tarafından 25 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan *Aile Hukuku Kararnamesi'ne* göre[312] evlilikler yasal olarak hâkim huzurunda yapılarak, kadınlar için evlenme yaşının on altının üzerinde olması gerekli görülmüştür. Ancak bu kararname ile her ne kadar kadınların boşanma hakkı genişletilmiş olsa da, erkekler için çok eşlilik yasaklanmamıştır. Bazı uygulamalarda tezat durumlar içeren kararnameyi yayınlayan İTC Hükümeti, kadınları toplumsal yaşama katmak için başka girişimlerde de bulunmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın seyri ve İTC Hükümetinin politikaları ile konumu değişen orta ve üst sınıfa mensup kadınlar, artık eşleriyle birlikte tiyatro ve müzik içerikli sosyal faaliyetlere katılmaya başlamıştır. Öte yandan bir diğer gelişme ise kadınların bu dönemde, eğitim alanında daha geniş imkânlara sahip olmasıdır. 1914 yılından itibaren Darülfünun' da karma eğitime geçilmesi, kadınların üniversite eğitimi alarak fırsat eşitliğinden yararlanır hale gelmesini sağlamıştır.[313] İTC'nin devletin toplumsal yapısında

---

310 İrfan Orga, **Bir Türk Ailesinin Öyküsü**, Çev. Arın Bayraktaroğlu, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 154-157.
311 Zafer Toprak, *"Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm",* **Türkiye Günlüğü,** Güz 2018, Sayı 136, s. 7.
312 Kararnamenin maddeleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz. M. Akif Aydın, *"Hukuk-ı Aile Kararnamesi",* **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul, 1998, s. 314-318.
313 Osmanlı kadınlarının giysilerinde, her dönem değişimler meydana gelmiştir. 19. yüzyıla ait Osmanlı toplumuna damgasını vuracak dönüşümler, kendini göstermeye başlamıştır. Seçkin sınıf ve şehirli kadınlar, evde yeni moda

yaratmaya çalıştığı çağdaşlaşma olgusunu, kadınların eğitim ve kısmen de olsa hukuk alanında erkeklerle eşit haklara sahip olmasıyla gerçekleştirdiği oldukça belirgindir.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı erkekler açısından askeri tecrübelerin yenilendiği ve vatan savunması için çaba sarf edildiği, kadınlar için ise hiç görülmemiş sorumluluk ve özgürlük deneyimlerinin açığa çıktığı bir dönem olmuştur. Ülkesinin hizmetinde olan kadın için birbirinden farklı iş sahaları açılmış, böylece kadın ve erkek arasındaki iş gücü engeli ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu sırada kadınlar var olan yeteneklerini keşfetme fırsatı yakalamış, ekonomik bağımsızlığa kavuşmuştur.[314] Ardı ardına yaşanılan savaşların yarattığı ortamda, kadınların özgürleşen bir konuma geçmesi ve iş hayatında aktif hale gelmesi, toplumsal dengeleri sarsmıştır. Bu bağlamda savaşa katılan her ülkede, kadınların ağır sorumluluklar alması ve savaş sonrasında kadınların ödüllendirilmesi konusu her toplum tarafından oldukça desteklenmiştir.[315]

Savaş sona erince kadınların uzun süredir gösterdiği çabaların ödüllendirilmesi konusu tartışılırken, onların iş sahasında çalışmaya devam etmesi bazı ülkelerde etkisini kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda milliyetçilik duygularının ön plana çıkmasıyla *kahraman, katılımcı, yurtsever, cefakeş ve fedakâr kadın yurttaşlar* imajının, savaştan dönen *yorgun, evin direği, gelir sahibi baba* karakteri karşısında etkinliğini kaybettiği vurgulanmış[316] olsa da, kadınların savaş dönemlerinde bilinçlendiği ve ülkesine katkıda bulunmak konusunda zengin deneyimler kazandığı gerçeğini gözler önüne sermek gereklidir.

Bu değerlendirmelerin yanı sıra Fransız Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren kitle seferberliğinde büyük bir insan gücünün kullanılması, özellikle ekonomik alanda çalışan kadınların toplumsal görünürlüğünde bir değişim meydana geldiği oldukça açıktır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren bu hareketlilik zaman zaman kesintiye uğramış, ancak

giysilerden kabarık etekler giyerek, ince belli görünmek için korseler takmıştır. Ancak kadınlar, bu modern kıyafetlerinin dikkat çekmesini önlemek için uzun etekli bir çarşaf ile kamusal alanda yer almıştır. Zamanla çarşafın yerini Avrupalı kadınların giydiği paltoya benzer dış giysiler almış, peçe ise giderek şeffaflaşmıştır. 1910 yılında ise kendinden emin, cesaretli ve modern bir Osmanlı kadını imgesi ortaya çıkmıştır. Quataert, **a.g.e.,** s. 222-224; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 186; Nilüfer Göle, **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 72; Hukuk alanında Jön Türklerin ve Cumhuriyeti kuran kadronun başvuru kaynağı *Aguste Comte* ve *Emile Durkheim*'den etkilenen, pozitivist bir hukuk anlayışı geliştiren *Leon Duguit*'tir. Türkiye'de Leon Duguit'in etkisiyle yeni bir hukuk sisteminin yerleşmesi sonucunda, ilk adım olarak 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkarılmıştır. Bkz. Toprak, **a.g.e.,** s. 418.

[314] Chantal Lemercier Qelquejay, *"Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları"*, **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996,s. 130.

[315] Toprak, **a.g.e.,** s. 26-27.

[316] Karakışla, **a.g.e.,** s. 54.

İkinci Dünya Savaşı'nda devamlılık kazanmıştır.[317] Nitekim devrimler ve savaşlar, toplumsal yapı üzerinde etkili olduğu kadar kadınların statüsünü, bakış açısını ve imajını da değiştirmiştir. Kadınlar söz konusu dönemlerde coğrafyalar fark etmeksizin doğalarına uygun roller sergileyerek, bu rollerin evrensel nitelikte olduğunu somutlaştırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınların dünyasında yaşanılan kültür, statü ve imaj değişiklikleri Avrupa kıtası ve ABD ile sınırlı kalmayarak, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısını da etkilemiştir. Ancak savaş sonrasında Avrupa kadını yeniden görünmez bir konuma girerken, aynı durum Türk kadını için geçerli olmamıştır. Bunun nedeni Birinci Dünya Savaşı Avrupa ülkeleri ve ABD için sona ererken, Türk milleti için Balkan Savaşı'yla başlayan bağımsızlık döneminin Milli Mücadele ile son bulmuş olmasıdır. Dolayısıyla Avrupa'da erkekler ve kadınlar *eve geri dönüş* sürecini yaşarken, Türk kadınları ve erkekleri ulusal mücadelenin başarıyla sonuçlandığı ana kadar, savaş alanında aktif kalmaya devam etmiştir.

1.4. Savaş Cephelerinde Türk Kadınları

19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar Anadolu'da bulunan Türk kadınları genellikle tarım ve hayvancılık alanında üretim yaparak yaşamını sürdürmüştür. Şehirli kadınlar ise daha çok yardımseverlik amacıyla kurulan derneklerde, basın ve edebiyat alanında yürüttükleri çalışmalarla ön plana çıkmışlardır.

Savaş dönemlerinde Avrupa'da ve ABD'de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de, cephede kadın faktörü oldukça önemlidir. Hem şehirli hem de köylü kadınlar Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında cephede ve cephe gerisinde faal olmaya başlamıştır. Vatanı için birbirinden farklı rollerle cephede çeşitli hizmetler sergileyen Türk kadını, daha çok *vatansever kadın* imajıyla öne çıkmıştır.

Bu bağlamda 1853-1856 Kırım Savaşı'nda cephedeki Türk kadını figürü ile karşılaşılmaktadır. Kırım Savaşı sırasında Türkmen Cerid Aşiretine bağlı *Kara Fatma,* kardeşleriyle birlikte orduya katılmıştır.[318] Ahmed Cevdet Paşa *Maruzat* adlı eserinde, Kara Fatma hakkında *"Cerid aşireti Tecirli'ye nisbetle zararsız bir halk olup Kırım Muharebesinde Dersaadet'e gelüp orduya gitmiş olan Kara Fatma dahi, bu aşiretin oymağının kethüdası*

---

[317] Eric J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı),** Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011, s. 58.

[318] 1853-1856 Kırım Savaşı'nda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde ve 1919-1922 Milli Mücadele'de olmak üzere Türk Tarihinde vatan savunmasını gerçekleştiren, üç ayrı Fatma karakteri varlık göstermiştir. Bkz. Esma Torun Çelik, *"Türk Kadın Kahramanlarından Kara Fatma",* **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, V. 11/16, Fall 2016, s. 136.

idi..."[319] şeklinde bilgi vermiştir. Kırım Savaşı kahramanı olarak nitelendirilen Kara Fatma, savaştan sonra yabancı basında haberlere sık sık konu olduğu için de dikkat çekmiştir.[320]

Diğer yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) *Erzurum Aziziye Tabyalarında*[321] vatanı için mücadele eden *Nene Hatun* ve *Kara Fatma* karakterleri, Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. 20 yaşındayken çocuğunu evde bırakıp, Rus askerleri karşısında Erzurum'u müdafaa eden Nene Hatun, vatanseverliği takdir edilen bir kadındır. İsmail Habib Sevük'ün 2 Mart 1937 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan Nene Hatun ile röportajı sayesinde, kendisinin 93 Harbi'nde savaşan kadınlardan biri olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu savaş sırasında genç bir gelinken, tabyalarda Rus ordusuna karşı mücadele eden *Name Kadın* ile ilgili bilgiler de mevcuttur.[322] Buna ilaveten Nene Hatun'un vatanperverliği Türkiye'deki kaynakların yanı sıra yabancı basın organlarından *The Link A Magazine For Armed Forces Personnel* adlı dergiye de yansımıştır.[323]

Erzurumlu *Kara Fatma* ise Aziziye Tabyasında Osmanlı askerlerine su ve yiyecek taşımanın ve onların yaralarını tedavi etmenin yanı sıra Rus Ordusuna karşı mücadele de etmiştir.[324] Ayrıca bu savaş sırasında Rumeli'de Lubin kasabasına gerçekleştirilen taarruzda *Şerife* adında bir Türk kadını erkeklerle birlikte savaşa katılarak, vatanını savunmuştur.[325] Bununla birlikte *Gülizar* adlı Türk kadınının bir Rus Generaline karşı gösterdiği mücadele de edinilen bilgiler arasındadır.[326] Dolayısıyla bu kadınların sonraki yıllarda gerçekleşen savaşlarda aynı reaksiyonu gösteren kadınlara, rol model olduğunu söylemek mümkündür.

---

[319] Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat,** Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 147; Aynur Mısırlıoğlu, **Kuvayı Milliye'nin Kadın Kahramanları**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 38-40.

[320] Konuyla ilgili haberler için bkz. *"Kara Fatma, The Amazon"*, **The New York Times**, 08 November 1887, s. 4; *"Kara Fatma, The Amazon",* **Daily Alta California**, 25 November 1887, s. 4.

[321] 19. yüzyılın başından itibaren Rusların Doğu Anadolu'ya yaptıkları baskın ve istilalardan Erzurum'u korumak amacıyla inşa edilmiştir. Şehrin çevresinde, görüş açısı yüksek tepelere inşa edilen bu stratejik yapıların sayısı yirmi ikiyi bulmaktadır. Bu yapıların içinde karargâh binaları, askeri barınaklar, eğitim sahaları, yemekhaneler, sarnıçlar ve pusu odaları yer almaktadır. Bu tabyalar; bazen tek, bazen de birkaç büyük yapının birleşiminden meydana gelmektedir. Bkz. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/erzurum-tabyalar Erişim Tarihi 10/10/2019.

[322] İsmail Habib Sevük'ün 1936-1937 yıllarında Cumhuriyet Gazetesi'nde yayımlanan gezi yazılarının tamamının yer aldığı eser için bkz. İsmail Habib Sevük, **Yurttan Yazılar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 352-354.

[323] Nene Hatun'un vatanseverliği, 1337-1453 yıllarında gerçekleşen Yüzyıl Savaşları'nda ülkesi Fransa'yı İngiltere'ye karşı savunan *Arc of Joan (Jeanne d'Arc,)* 1775-1783 Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda faaliyet gösteren ve Amerikan bağımsızlığının kazanılmasında rol oynayan *Molly Pitcher* ve 1862'de Amerikan İç Savaşı sırasında evinin penceresinden ABD bayrağını sallayarak konfederasyon birliklerine karşı meydan okuyarak sembol bir karakter haline gelen *Barbara Hauer Fritchie* adlı kadınlara benzetilmiştir. Bkz. Olga Sharpe Steele, *"Liberation Day",* **The Link A Magazine For Armed Forces Personnel**, January 1974, Vol. 32, No. 1, s. 55-57.

[324] *"Kara Fatma Kadın",* **Sırat-ı Müstakim**, 11 Şubat 1909, s. 396-397.

[325] Mısırlıoğlu, **a.g.e.**, s. 33.

[326] Cahide Özdemir, *"Milli Mücadele'de Cephede ve Cephe Gerisinde Türk Kadını"* **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, s. 45; Sevük, **a.g.e.,** s. 351.

Kadınların cephelerde yer almaya başlamaları sadece *vatanperver* bir karaktere sahip olmalarından kaynaklanmadığı, bu savaşlar sırasında Osmanlı Devleti'nde insan gücünde yaşanılan eksiklikle ilgilidir.

20. yüzyıla doğru Osmanlı Devleti bir savaş silsilesinin içinde yer almış ve Balkan coğrafyasının imparatorluktan ayrılma dönemi başlamıştır. Balkanlarda başlayan ulusçuluk hareketleri, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşı'nın yaşanmasının nedenlerinden biridir. Bu savaş sırasında *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*'nde hastabakıcılık eğitimi alan *Kerime Salahor, Safiye Hüseyin Elbi* ve *Münire İsmail* başta olmak üzere birçok kadın, cephede ve cephe gerisinde gönüllü olarak hastabakıcılık yapmıştır.[327]

Balkan Savaşı'nda provası yapılan Birinci Dünya Savaşı'nda ise gerek köylü gerek şehirli olmak üzere çok sayıda Türk kadını, savaşa katılmak istemiştir. *Kadınlar Dünyası* dergisi yazar kadrosunun gönüllü olarak orduda yer almak, bu nedenle yayınlarına bir süre ara vermek istedikleri yönünde Enver Paşa'ya telgraf çekmesi, oldukça dikkat çekicidir.[328] Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı döneminde Türk kadınının sadece cephe gerisinde faaliyetler içerisinde olmadığı, cephede görev yapmak gibi bir eğilimi olduğu da anlaşılmaktadır.

1915 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale Cephesi'nde yaşanan muharebelerde, Türk kadınları orduya katılmış ve savaşmıştır. Bu bağlamda Avusturalya ve Yeni Zelanda arşivlerinde, Türk kadınlarının faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. Ayrıca yabancı askerlere ait mektuplarda ve günlüklerde yer alan *keskin nişancı Türk kadınları* ve *Türk kadın savaşçıları* şeklindeki ifadeler, savaş sırasında kadınların askeri kabiliyeti konusunda bilgi verir niteliktedir.[329] Nitekim *Kosovalı Zeynep Mido Çavuş*'un Çanakkale Cephesinde şehit olanlar arasında yer aldığı yönünde bilgi de mevcuttur.[330]

Çanakkale Cephesinde bulunan Avusturalyalı piyade *J.C. Davies*'in annesine yazdığı mektupta kendilerine karşı savaşan bir Türk kadınının varlığından bahsetmiştir. Diğer yandan Mısır'da basılan *The Egyptian Gazette* adlı gazetede yayınlanan bir askere ait mektupta ise Türk kadın savaşçılar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yeni Zelanda'dan gelen Otago Birliğine bağlı bir askerin anılarında, keskin nişancı bir Türk kadınının yakalandığı bilgisi geçmektedir. Bu ayrıntılardan yola çıkarak, Çanakkale'de kadınların bireysel değil, daha çok örgütsel olarak hareket ettiği vurgulanmıştır.[331]

---

[327] **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans**, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s 39.
[328] Aktaran, Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi,** Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s. 134.
[329] Konuyla ilgili mektup ve gazete haberlerini aktaran, Mete Tuncoku, **Çanakkale 1915**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 110.
[330] Sönmez, **a.g.e.,** s. 56.
[331] Tuncoku, **a.g.e.,** s. 110-111.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Çanakkale Cephesi'nde Türk kadınlarının gösterdiği faaliyetlerin yanı sıra, İTC Hükümeti tarafından İstanbul'da 10 Eylül 1917 tarihinde askeri nitelikler taşıyan *Kadın Amele Taburu* da kurulmuştur. Bu taburda sadece altı erkek subayın çalışması, çalışanların çoğunluğunun kadınlardan oluşması dikkat çekmektedir. Kadınların giydiği kıyafetler tek renk ve tek tip olup, kıyafetlerde rütbeleri gösteren armalar yer almıştır. Almanya'da kurulan bazı *paramiliter* teşkilatlardan örnek alınarak kurulan bu cemiyet, savaşın sona ermesi ve 2 Kasım 1918 yılında *Enver Paşa* başta olmak üzere birçok ittihatçının İstanbul'dan ayrılması nedeniyle 1 Ocak 1919 tarihinde kapatılmıştır.[332] Dolayısıyla savaş sırasında kurulan bu teşkilat, Türk kadınının *militarist* bir imaj sergilemiş olduğunu mümkün kılmaktadır.

Bu noktadan hareketle Birinci Dünya Savaşı'nın gittikçe genişlediği sırada, Türk kadınlarının cephelerde bulunması için propaganda yoluna da başvurulmuştur. Bu dönemde genellikle Alman kadınlarının faaliyetlerinin vurgulanmasının yanı sıra,[333] İngiliz kadınlarının İngiltere'de ve başka ülkelerde orduda görevlendirildiğine yönelik haberlere de dikkat çekilmiştir. Konuyla ilgili bir haberde, İngiliz kadınlarının orduda hizmet verecekleri sırada haki rengi elbise giymeleri, böylece asker imajına sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir.[334] Osmanlı Devleti tarafından ekonomik alandaki yetersizliklerden ötürü, kadınların savaş sırasında vazife almaları için görsel ve yazılı basın yoluyla sistemli bir propaganda yürütülmemiştir.[335] Ancak görsel verilerden de anlaşıldığı üzere gerek Avrupa ve gerek ABD ordularında kaybedilen erkek nüfusunun yerini doldurması için kadınların propaganda yoluyla cephede ve cephe gerisinde çalışmaya teşvik edilmesi, bu dönemde yaygınlık göstermiştir.

---

[332] Yavuz Selim Karakışla, *"Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler",* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Haziran 1999, Sayı 66, s. 15-20.

[333] Alman kadınlarının Birinci Dünya Savaşı sırasında gösterdiği vatanperverliği, tasarrufu, orduya ve üretime katkı da bulunmasını takdir eden makale için bkz. *"Harbde Alman Kadını",* **Servet-i Fünun**, 20 Eylül 1917, s. 118.

[334] *"İngiliz Kadınlarını Askere Alıyorlar",* **Sabah Gazetesi**, 13 Ekim 1917, s. 3.

[335] Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin kadınlara yönelik yaptığı propagandanın niteliği ve içeriğinin analiz edildiği çalışma için bkz. Feyza Kurnaz Şahin, *"Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda",* **SUTAD, Güz 2018; (44),** s. 217-243.

İKİNCİ BÖLÜM

FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADINININ CEPHE GERİSİNDEKİ FAALİYETLERİ

2.1. Türk Kadınının Cephe Gerisindeki Siyasal ve Toplumsal Faaliyetleri

Kadın hareketlerine dair yapılan araştırmalarda kadın, ulusal dayanışma ve bütünlüğü sağlayacak iradeye ve güce sahip bir varlık olarak tanımlanmıştır. Erkekler cephelerde savaşıp ordudaki görevlerini yerine getirirken, onlara güven ve umut veren yine kadınlar olmuştur. Kadın, savaş dönemlerinde iktisadi sahada hem ordunun başarısı hem de ulusun geleceği için birbirinden farklı sorumluluklar üstlenmiştir.[336]

Bu genel görüşe bağlı olarak Türk milleti için Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarının zor geçmesi, Türk kadınının konumunda birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Türk kadını bu savaşlar sırasında elde ettiği deneyimler sayesinde, Milli Mücadele yıllarında çok daha fazla sorumluluk üstlenerek ülkesine gönüllü olarak hizmet etmeye devam etmiştir.[337] Birinci Dünya Savaşı sonunda galip devletler ile yenilen ülkeler arasında savaşı sona erdiren ateşkes antlaşmaları imzalanmıştır. Osmanlı Devleti'nin imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan[338] hemen sonra Anadolu, İtilaf Devletleri ile Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir.[339] Türk halkı tarafından, bu işgallere tepki olarak kurulan Kuvayı Milliye hareketi ve çok sayıda protesto içerikli mitingin düzenlenmesi ile Milli Mücadele dönemi başlamıştır. Özellikle Türk kadınları tarafından hazırlanan mitingler, ulusal mücadele için Türk kamuoyunun oluşmasına katkı sağlamıştır.[340] Dolayısıyla Türk kadını Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde edindiği her tecrübeyi, Mütareke döneminde pratiğe dökerek, ulusu harekete geçirmeye çalışmıştır.

Bazı tarihçiler tarafından Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde, Türk kadınları arasında farklı gruplaşmaların olduğu yönünde birtakım tespitler mevcuttur. Bu bağlamda kadınların öğretmen ve yazar olan şehirli kadro ve sanayide çalışan işçi kadınlar

---

[336] Erich Von Ludendorff, **Topyekûn Harp**, Çev. Aynur Onur Çiftçi ve Erhan Çiftçi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 40.

[337] Leyla Kırkpınar, *"Türk Kurtuluş Savaşında Türk Kadını"*, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2001, s. 105.

[338] Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 155-156.

[339] Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1971, s. 29; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** Cilt I, MEB Yayınları, Ankara, 1977, s. 32-67.

[340] Muhittin Gül, *"Milli Mücadele Mitinglerinde Kadınlarımız"* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, s. 47.

olmak üzere, iki ayrı kategoride varlık gösterdiği belirtilmiştir.[341] Zira kadınlar, dönemin basın organları doğrultusunda statü ve faaliyet olarak şöyle kategorize edilmiştir:

1. *"Yoksul, düşkün kadın (köylü kadını, göçmen, sığıntı)*
2. *Savaşçı, yiğit kadın (Anadolu'nun köylü kadınıdır. Hareket halindedir. Silah kullanmakta ya da cephane taşımaktadır.)*
3. *Şehirli, asri, duyarsız kadın (Toplumsal konularla ilgilenmeyen sadece süslenerek gezen, İstanbul sosyetesine mensup kadınlar)*
4. *Yabancı uyruklu plaj güzeli kadınlar (İstanbul'a gelen Beyaz Rus kadınları)*
5. *Barış perisi kadın (Elinde adalet terzisini taşıyan genç ve güzel bir kadın)*
6. *Vatanı temsil eden anne (Yaşlı, siyahlara bürünmüş, vatan evlatlarından mücadele isteyen kadındır.)"* [342]

Milli Mücadele döneminde Türk kadını vatanını kurtarmak için düzenlediği toplantılarda orduya yardım toplayarak, Kuvayı Milliye ruhunu beslemiştir. Aynı zamanda kadınlar, gazete ve dergiler aracılığıyla da bu faaliyetlerini pekiştirmiştir.[343] Bu bağlamda, Milli Mücadele dönemi kadınları şu şekilde gruplara ayrılmıştır:

1. *"İşgal bölgelerinde kalanlar*
2. *Bizzat eline silah alarak savaşa katılanlar*
3. *Cephe gerisinde bulunan, üretimi durdurmayan ve aileyi devam ettirenler*
4. *Geniş halk kitlesini harekete geçirmek için dernek kuran, yazar olanlar*
5. *Bu grupların dışında kalanlar"* [344]

2.1.1. Mitinglerde Kadın Faktörü

14-15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgal edilmesiyle[345] birlikte halkın silahlı gücü ve direniş kolunu temsil eden, dağınık gruplardan oluşan *Kuvayı Milliye* ordusu kurulmuştur.[346] Bu bağlamda Milli Mücadele'nin kadın rol-modeli *Halide Edip Hanım* başta olmak üzere vatansever birçok kadın, çeşitli mitingler düzenlemek için harekete geçmiştir. 18 Mayıs 1919 tarihinde *İnas Darülfünun* öğrencileri tarafından gerçekleştirilen toplantıyı, 19 Mayıs 1919 tarihinde *Asri Kadınlar Cemiyeti* üyelerinin hazırladığı ve binlerce kişinin katıldığı *Fatih Mitingi* takip etmiştir. Fatih Mitinginde *Halide Edip* ve *Meliha Hanımlar* halka hitap etmiş,

[341] Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42.
[342] Sarıhan**, a.g.e.,** s. 47-48.
[343] Kurnaz, **a.g.e.**, s. 260.
[344] İnci Enginün, *"Edebiyatımıza Akisleriyle Milli Mücadele'de Türk Kadını"* **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, s. 82.
[345] Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 3-10.
[346] Kuvayı Milliye ordusunun teşkilatlanması, yer aldığı cepheler ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Enver B. Şapolyo, **Kuvayi Milliye Tarihi,** Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1957, 46-48.

kadınlar miting sırasında *ABD Başkanı Wilson*'a işgali protesto eden telgraflar çekmiştir.[347] Bu mitingden sonra miting heyeti tarafından hazırlanan bildiri, halkı sahiplenmesi için *Padişah Vahdettin*'e gönderilmiştir.[348] Mitinge katılan çok sayıda kadın işgalleri protesto etmek amacıyla siyah çarşaf giyen ve söylemlerinde olduğu gibi görünüşleriyle de matem havası yaratan kadınlar, bu eylemlerini görsel açıdan mesaja dönüştürmüştür.[349]

Fotoğraf 1: Halide Edip Hanım, *Vakit Gazetesi,* 8 Eylül 1921, s.1.

Diğer yandan işgallerle başlayan iç karışıklıklar sırasında *Mustafa Kemal Paşa,* 30 Nisan 1919 tarihinde Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümeti tarafından Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde asayişi sağlamak için 9. Ordu Müfettişliğine atanmıştır.[350] Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce son gecesini *kurtuluş planlarını hazırladığı ev* olarak

[347] Milli Mücadele döneminde düzenlenen, Halide Edip Hanım'ın da katıldığı İstanbul Mitingleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Halide Edip Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı,** Haz. Mehmet Kapaklı-S. Yeşim Kalpaklı, Can Yayınları, İstanbul, 2018, s. 35-46; Kemal Arıburnu, **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1975, s.13.

[348] Bige Yavuz, *"Cephe Gerisinde Kadının Rolü",* **Cumhuriyet ve Kadın Sempozyumu (6-7-8 Kasım 1998) Kadınlar Derneği Yayınları,** 1999, s. 42.

[349] Mısırlıoğlu, **a.g.e.**, s. 48.

[350] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 9-10; **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 12-14.

anılan Şişli'deki evinde, annesi *Zübeyde Hanım* ve kız kardeşi *Makbule Hanım* ile geçirerek, onlarla vedalaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Samsun Heyeti 16 Mayıs 1919'da *İsmail Hakkı Dursun Bey*'in kontrolündeki *Bandırma Vapuru* ile *Samsun*'a doğru hareket etmiştir.[351]

Fotoğraf 2: Halide Edip Hanım 23 Mayıs 1919 Sultanahmet Mitingi, *Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadınlarımız*, T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 126.

Kürsüde oldukça kederli görünen Halide Edip Hanım'ın elinde, nutkunun yazılı olduğu bir kâğıt bulunmaktadır. Giydiği elbisenin ve taktığı örtünün siyah renkli olması, onun matemli bir kadın imajıyla işgallere karşı verdiği tepkisidir.

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a geçmesinin ardından, İstanbul'daki mitingler devam etmiştir. 20 Mayıs 1919'da *Üsküdar Doğancılar'* da yapılan mitingde *Asri Kadınlar Cemiyeti* adına *Sabahat* ve *Naciye Hanımlar*, 22 Mayıs 1919

[351] Samsun heyetinde Kurmay Binbaşı Hüsrev Gerede Bey, Kurmay Albay Kazım Dirik Bey, Albay Arif Bey, Dr. Binbaşı Refik Saydam Bey, Topçu Binbaşı Kemal Bey, Dr. Albay İbrahim Tali Bey, Kurmay Yüzbaşı Mehmet Arif Bey, Sivas Kolordu Kumandanlığına atanan Albay Refet Bele Paşa, yaverler olarak Piyade Yüzbaşı Cevat Abbas Bey ve Muzaffer Bey yer almıştır. Samsun'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa ve heyetini Binbaşı Mahmut Ekrem Bey karşılamıştır. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919),** Cilt I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 359, 409; Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

tarihinde yapılan *Kadıköy Mitinginde* ise *Münevver Saime*[352] ve Halide Edip Hanımlar konuşma yapmıştır. 23 Mayıs 1919'da *I. Sultanahmet Mitingi* düzenlenerek, işgallerin protestosu hız kazanmıştır. Öte yandan Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa ise 28 Mayıs 1919 tarihinde yayınladığı *Havza Genelgesi* ile Türk halkına işgallere karşı direniş göstermesi, Milli Mücadele için gereken teşkilatlanmanın gerçekleşmesi[353] ve Anadolu'nun her yerinde miting yapılması konusunda çağrıda bulunmuştur. Böylece İzmir'in işgalinden sonra Anadolu'da yapılan mitinglerin sayısında artış yaşanmıştır. Bu sırada İstanbul'da 30 Mayıs 1919'da *II. Sultanahmet Mitingi*, 16 Haziran 1919 tarihinde başlayan ve birkaç gün devam eden *Kartpostallarla Protesto Mitingi* ve 10 Ekim 1919'da *Sultanahmet Camisinde* toplantılar yapılmıştır. *Şukufe Nihal Hanım* ve Halide Edip Hanım'ın kürsüden halka hitap etmelerinin yanı sıra, *Hamdullah Suphi'*nin de Türk kadınına dair övgü dolu konuşması İstanbul mitinglerinin ses getirmesini sağlamıştır.[354]

Özellikle 30 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleşen *II. Sultanahmet Mitingi,* katılım açısından ilk büyük miting kabul edilmektedir. Miting *Türk Ocağı*'nın üyeleri, Darülfünun öğrencileri ve aydınlar tarafından düzenlenmiştir. Bu bağlamda *Şevket Süreyya Aydemir* bu mitingi şöyle özetlemiştir: *Fesli, sarıklı ve başörtülü bir insan denizi, meydanda dalgalanıyordu. Balkona, çarşafının siyah pelerinini omzuna atmış, başı siyah atkılı genç bir kadın ilerledi. Halide Edip Hanım. Aydın bir kadın, bir kalem ve fikir insanı. İlk cümlesi şu oldu: 'Gecenin en karanlık ve en ebedi gibi göründüğü zaman, gün ışığının en yakın olduğu andır…' Meydanın her tarafında bağıranlar, ağlayanlar, ant içenler, üstlerini başlarını yırtanlar, hülasa kadın-erkek, genç-ihtiyar, fesli-sarıklı, o zamanki Müslüman İstanbul'un bağrı ve ruhu bu meydanda dile gelmiş gibiydi…*[355] Dolayısıyla Türk kamuoyunun işgallere kitlesel olarak tepki vermesinde, kadınların ardı ardına hazırladıkları mitinglerin etkisi oldukça büyüktür.

Mitingler devam ederken Mustafa Kemal Paşa tarafından Milli Mücadele'nin amaç ve yöntemini belirten, Anadolu ve Rumeli direniş teşkilatlarını birleştiren 21-22 Haziran 1919

---

[352] Milli Mücadele başlarken Darülfünun' da öğrenci olan Saime Hanım İzmir'in işgal edilmesi sırasında diğer kadınlar gibi protesto mitinglerine katılmış, özellikle Kadıköy mitinginde halka hitap eden cesur bir konuşma yapmıştır. Milli Mücadele başladığı zaman Darülfünun öğrencisi olan Münevver Saime, Kadıköy mitinginde yaptığı konuşma sonrasında tutuklama emri çıkınca, Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmış ve Batı cephesinde görev almıştır. Bkz. Celasun, **a.g.e.**, s. 158; Mısırlıoğlu, **a.g.e.,** s. 109-110; Kurnaz, **a.g.e.**, s. 244.

[353] **Milli Egemenlik Belgeleri**, Der. Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s. 8; **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi**, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 20.

[354] Ayrıntılı bilgi için bkz. Arıburnu, **a.g.e.,** s. 23-61; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 215; Mustafa Eski, *"İlk Kadın Mitingi",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1996, s. 33.

[355] Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922),** Cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 86-88.

tarihli *Amasya Genelgesi*[356] Anadolu halkına yol göstermiştir. Milli Mücadele'nin yürütülmesi ve milli sınırların çizilmesinin temelini oluşturan 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihli *Erzurum Kongresi*[357] ve 4 Eylül-11 Eylül 1919 tarihli *Sivas Kongresi*[358] ise Türk halkının bağımsızlık için topyekûn hareket etmesini sağlamıştır.[359] Bu sırada önemli gelişmeler olarak, 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Mebusan Meclisi tekrar açılmış ve halk tarafından 13 Ocak 1920'de *Sultanahmet Meydanı*'nda 150 bin kişilik bir miting yapılmıştır.[360] Bu son mitingde konuşan Nakiye Hanım *"İstanbul Türk'tür ve Türk Kalacaktır!"* sloganıyla Türklerin Avrupalılara terk edilecek bir avuç toprağının olmadığını ve bunu mutlaka kanıtlayacaklarını vurgulamıştır.[361] Bu bağlamda İstanbul mitingleri, halkı direnişe çağırmak ve onları bilinçlendirmek açısından oldukça önemlidir. Ayrıca tespit edildiği kadarıyla İstanbul'da kadınların katılımıyla gerçekleşen mitinglerin sayısı, dokuzdur.

[356] **Nutuk,** Cilt I, s. 915-916; Aydemir, **a.g.e.,** s. 40-44; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilalleri,** Cilt I, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1987 , s. 263.
[357] **Nutuk,** Cilt I, s. 65-66; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları,** Cilt I, Sinan Matbaası Neşriyat Evi, İstanbul, 1951, s. 67; Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 98-99.
[358] Sivas Kongresi'nin delegeleri, toplanma süreci ve kongrenin sonuçlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi,** Başnur Matbaası, İstanbul, 1969, s. 65-97; **Nutuk,** Cilt I, s. 89.
[359] Misak-ı Millî kararları Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarının bir devamı olarak, Türk milli sınırlarının belirlenmesi ile toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının dünyaya ilan edilmesi açısından Türk tarihinin en önemli ulusal belgelerindendir.
[360] Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 298.
[361] *"Hak ve Hakikat Huzurunda Bir Dava-yı Mukaddes: İstanbul Türk'ün Türk İstanbul'undur",* **Vakit Gazetesi**, 13 Ocak 1920, s.1; Arıburnu, **a.g.e.,** s. 23-61.

Fotoğraf 3: *TRT Arşivi,* Sultanahmet Mitingi-Nakiye Hanım Kürsüde, Video Görüntüsü, 01.30.

13 Ocak 1920 tarihli *Sultanahmet Mitinginde* çekilen videodan dönüştürülen yukarıdaki kare, net olduğu için alan derinliğine sahiptir. Burada Nakiye Hanım, kürsüden halka seslenmektedir. Kürsünün Türk bayrağıyla sarılı olmasının yanı sıra, siyah renkli örtülerin de olduğu tahmin edilmektedir. Kürsünün etrafında, daha çok farklı yaş gruplarından erkekler durmaktadır. Bazı erkeklerin kürsünün arkasındaki yapının çatısına çıkarak miting konuşmasını dinlemesi, bu mitingin oldukça kalabalık olduğuna dair yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri kanıtlayan bir detaydır. Takım elbiseli ve fesli olan erkekler, İstanbul'un aydın erkek zümresini temsil etmektedirler. Kürsünün sağ tarafında ise fotoğraf çeken, erkek bir gazeteci bulunmaktadır. Zira erkeklerin düzenlediği mitingde, kadınlar konuşma yapmaktadır. Bu kare dar açıyla çekilmiş olsa da, Milli Mücadele çağrısında bulunan bir kadının etrafında toplanan erkeklerin ilgi ve dikkat ile ulusal çağrıya önem verdiklerini göstermektedir. Birbirinden farklı imajlara mensup, İstanbul'un entelektüel ve muhafazakâr erkekleri burada aynı amaç için buluşmuştur.

Vakit Gazetesi'nin 13 Ocak 1920 tarihli manşetinde,[362] Sultanahmet Meydanında yapılan yüz elli bin kişinin katıldığı bu büyük mitinge ait farklı açıdan çekilmiş fotoğraflar

[362] Bir önceki sayfada gazete hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

bulunmaktadır. Ancak bu karede, Nakiye Hanım'ın ve etrafındaki insanların nasıl durdukları ve imajları daha belirgindir.

Fotoğraf 4: *TRT Arşivi,* Sultanahmet Mitingi-Kadınlar Miting Meydanında, Video Görüntüsü-01.55.

13 Ocak 1920 Sultanahmet Mitingine ait ikinci karede görüldüğü üzere, çoğunluğu çarşaflı olan çok sayıda kadın mitinge katılmıştır. Kadınlar, erkeklerle birlikte aynı meydanda olmalarına rağmen geleneksel-siyasi otoritenin normlarına uyum sağlayarak, mitingi meydanın ayrı bölümlerden izlemiştir. Zira bu fotoğraf, şehirli kadınların mitinglere, hem *konuşmacı* hem de *katılımcı* olmak üzere iki farklı misyonla katıldığını doğrulamaktadır. Öte yandan çarşaflı kadınların bir kısmı yüzünü açmışken, bir kısmı ise kapatarak miting konuşmasını dinlemektedir. Öte yandan bu grubun içinde renkli giyinen (beyaz), şapkalı kadınların da olduğu dikkat çekmektedir.[363] İstanbul'un elit ve eğitimli zümresine ait olduğu düşünülen bu

[363] Savaşların getirdiği değişimler sadece çalışma alanlarıyla sınırlı kalmamış, toplumsal görünürlük kazanan kadınların zamanla giyim-kuşam tarzı da değişmiştir. Kıyafet konusunda ilk olarak, Osmanlı Gayrimüslim kadınların revizyon yaşadığını belirtmek gerekir. İmparatorluktaki Gayrimüslim kadınların batılı kıyafetler ile tanışması ve bunları giymesi, Müslüman kadınlar üzerindeki hukuki ve dini normlara tabi tutulmamış olmalarından kaynaklanmıştır. Kadını baştan aşağı kapatan çarşaf, bir parçası etek, diğer bir parçası ise baş kısmından bağlanan ve eteğin üzerine kadar uzanan giysi şeklindedir. Ancak çarşafın bu formu, zaman içinde ve bölgeden bölgeye, tarzı veya görüntüsü ise kullanan kişinin yaşı veya içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Müslüman kadınlar, Hıristiyan hemcinslerinde olduğu gibi saçlarını tülbent veya şapka ile kapatmıştır. Os *"Millî Kıyafet…",* s. 136.

kadınların, etnik olarak farklı tebaalara sahip olabileceği ihtimali de yüksektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, Gayrimüslim kadınların Müslüman kadınlardan farklı bir tarzda giyindiğini belirtmek mümkündür. Diğer yandan bu fotoğrafta bulunan kadınların yaş grubu birbirinden farklı olmakla birlikte, çok zor tespit edilen simalarında ise heyecan ve tebessüm görülmektedir. Bazı kadınların çocuklarını da yanına alıp mitinge katılması, bu çocukların özellikle kız olması önemli bir başka detaydır. Bu fotoğraf, her görüşten kadının ulusal mücadele için var olma çabası yürüttüğünün bir kanıtıdır. Bu bağlamda şehirli-köylü, modern-muhafazakâr imajlara sahip kadınları bir araya getiren, Milli Mücadele ülküsüdür.

Öte yandan Milli Mücadele Dönemi'nde İzmir başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinin işgal edilmesi ve daha sonra İstanbul'un da İtilaf Devletleri denetimine girmesi sonucunda, Türk halkı tarafından 150'nin üzerinde mitingin yapıldığı tespit edilmiştir. Kadın-erkek katılımıyla düzenlenen bu mitingler ve yapılan protestolar, vatan savunmasında kitlesel hareketi beslemiştir.[364] Ülkenin dört bir yanında kimi zaman açık kimi zaman ise kapalı alanlarda düzenlenen bu mitinglerde, Anadolu'nun işgali ve Türk milletine yapılan haksızlıklar protesto edilmiştir. Meydanlarda daha çok öğretmen kadınlar konuşma yapmış, konuşmacılardan özellikle Halide Edip Hanım'ın çağrıları dikkat çekmiştir. Kadınlar çok duygulu ve cesur konuşmalar yapmanın dışında, mevlitler, konferanslar düzenlemiş, hatta ev ev dolaşıp kadınları Milli Mücadele'ye maddi ve manevi olarak katkı sunmaya teşvik etmişlerdir.[365] Milli Mücadele döneminde dernekler kurarak ve mitingler düzenleyerek sürece destek veren kadınlar, aslında Meşrutiyet Dönemi'nde edindikleri entelektüel birikime bağlı olarak bu faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Kadınlar, önemli demeçlerini ve çalışmalarını topluma basın aracılığıyla duyurmuştur. Bu aktiviteler, Milli Mücadele yıllarında entelektüel bir Türk kadını kadrosu hareketinin varlığını gözler önüne sermektedir.[366]

Bu bağlamda İstanbul'da yapılan mitinglerde Darülfünun öğretmen ve öğrencileri, *Asri Kadın Cemiyeti, Türk Ocakları, Fukara Cemiyeti, Tıbbiyeli öğrenciler, Sanayi Mektebi*, birçok yardım dernekleri ve kuruluşlar yer almıştır. Türk kadını bu dönemde, entelektüel birikiminden beslenerek hareket etmiştir.[367] Nitekim İstanbul'dan Anadolu'ya, ülkenin hemen hemen her tarafında oluşan kitlesel hareket daha fazla destek bulmuştur. Bu teşebbüsler aracılığıyla halk arasında direniş refleksi gelişerek, Kuvayı Milliye hareketi önem kazanmıştır.

---

[364] Ayşe Afet İnan, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını,** TBMM Yayınları, Ankara, 1984, s. 8-11; Yavuz, *a.g.m.,* s. 44-45; Gül, *a.g.m.,* s. 52-56.
[365] Müjgân Cunbur, *"Milli Mücadele Mitinglerinde Türk Kadınının Yaptığı Konuşmalar"* **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, s. 14.
[366] Olcay Özkaya Duman, *"Milli Mücadele'nin Entelektüel Kadın Aktörleri"*, **Sakarya Zaferi ve Haymana IV. Sempozyumu,** Haz. Temuçin Faik Ertan ve Meryem Orakçı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 36.
[367] *a.g.m.,* s. 40.

2.1.2. Kadın Cemiyetleri ve Milli Cemiyetlerde Kadın

Biraz geriye doğru gidecek olursak, Balkan Savaşları sırasında kadınların gönüllü olarak cepheye gitmesi, hastabakıcılık yapması, orduya yardım toplaması, kimsesiz ve muhtaç kadınlara iş temin etmesi, kurulan dernekler aracılığıyla gerçekleşen faaliyetlerdir. Türk kadınına savaş süresince bu becerileri kazandıran cemiyetler, kadınların Milli Mücadele sırasında örgütlenmesine de zemin hazırlamıştır.[368] Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde görülen bu çalışmalar Milli Mücadele sırasında da devam ederek, çok sayıda cemiyet kurulmuştur. Zira bunların arasında vatanperver fikirler çevresinde kurulanların yanı sıra, ayrılıkçı ve mandater düşünceler savunan teşkilatlar da varlığını göstermiştir. Asıl olarak Milli Mücadele'yi destekleyen başlıca kadın cemiyetleri şunlardır:

1. *"Manisa Türk Kadınlığı Cemiyeti Umumiyesi*
2. *Asri Kadınlar Cemiyeti*
3. *Türk Kadınları Biçki Yurdu*
4. *Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*
5. *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*
6. *Bolu Gazi Kadınlar Cemiyeti*
7. *Hilal-i Ahmer Kadın Cemiyeti"* [369]

Bu dönemde kurulan mandater ve ayrılıkçı cemiyetler hakkında bilgi vermek gerekirse, oldukça aktif olan *İngiliz Muhipleri Cemiyeti*'nin kadın şubesi, en önemli kadın örgütlenmeleri arasında yerini almıştır. Mandater sistem yanlısı bir başka cemiyet olarak kurulan *Kasaba (Turgutlu) İslam Kadınları Cemiyeti ise* 28 Mayıs 1919 tarihinde *Hadisat* gazetesinde yayınladığı *Anadolu'nun Tuğyanı* adlı bildiride kadınlara saygı gösterdiklerine inandıkları Avrupalılardan yardım talep ederek, onların desteğiyle kurulacak bir Türk Hükümetinin gerekliliğini vurgulamışlardır. Amerikan mandasını savunan *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'ne bağlı bir kadın şubesi de, Halide Edip Hanım öncülüğünde vücut bulmuştur. Benzer bir örgütlenme olarak, İtalyan mandasını savunan bir kadın kitlesi de varlık göstermiştir.[370] Milli Mücadele'nin ilk zamanlarında Batı eksenli bir mandater oluşumla kurtuluşun fırsat olarak düşünülmesi, bu dönemde olağan çözüm arayışlarından birisidir.

Öte yandan Milli Mücadele'ye olumlu olarak destek veren cemiyetler hakkında bilgi vermek gerekirse, Kastamonulu kadınlar ulusal mücadelede daha bilinçli hareket etmek ve daha fazla kadını kitlesel direnişe teşvik etmek için *Müdafaa-i Hukuk Hanımlar Şubesi*'ni kurmuştur. Cemiyetin öğretmen ve aydın kadın üyeleri tarafından eğitimsiz ve kimsesiz kadınlara, haftada

---

368 Leyla Kaplan, *"II. Meşrutiyet…"*, s. 470.

369 Leyla Kaplan, *"Milli Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri"*, **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, s. 72.

370 *a.g.m.*, s. 70-71.

bir gün hayat ve yurt bilgisi dersleri verilmiştir.[371] Cemiyetin bir başka önemli faaliyeti ise 10 Aralık 1919 tarihinde *Kastamonu Kız Öğretmen Okulu* bahçesinde miting düzenleyerek, cemiyet başkanı *Zekiye Hanım*'ın halka ulusal direniş için çağrıda bulunmasıdır.[372] İşgal bölgelerindeki şiddetin artmasına tepki vermek amacıyla Kastamonu'da düzenlenen bu mitinge, 3 binden fazla kadın katılmıştır. Kastamonu kadınlarının kültür seviyelerinin yüksek, teşkilatçılık konusunda eğitimli ve bilinçli olmaları, II. Meşrutiyetin getirdiği yeniliklerin ve İTC politikalarının bir sonucudur.[373] Bu mitingde İzmir, Urfa, Maraş ve Antep şehirlerinin işgal edilmesi protesto edilmiş, işgal güçlerinden İngiltere'nin, İtalya'nın ve ABD'nin devlet başkanlarına ve eşlerine telgraflar çekilmiştir.[374] *Müdafaa-i Hukuk Hanımlar Şubesi* bu faaliyetler dışında, İstanbul'dan Ankara'ya geçen aydınları ve siyasetçileri karşılamış, İstanbul ile Anadolu arasında bir bağlantı sağlamıştır.[375]

Şehirli Türk kadınlarının geniş çaplı faaliyet alanına sahip olması, Anadolu'da bulunan diğer kadınların da teşkilatlanmasına ve Milli Mücadele'ye katkıda bulunmasına etki etmiştir. Kadınların İstanbul mitingleriyle başlayan örgütlü hareket etme davranışı, Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan Türk kadınlarının da katılımıyla daha fazla direnç kazanarak, programlı hale dönüştüğünü söylemek mümkündür. Böylece Türk kadını, cephe gerisinde nasıl hareket edeceği ve faaliyet alanlarında hangi roller üstlenmesi gerektiği bilincine varmıştır.

Diğer taraftan 12 Aralık 1919'da[376] Sivas'ta kurulan *Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti,* Türk kadınlarının Milli Mücadele dönemine fiili bir kararlılıkla katıldığını gösteren önemli bir kuruluştur. Bu cemiyet *Sivas Valisi Reşit Bey'*in eşi *Melek Reşit Hanım* ve şehrin ileri gelen kadınları tarafından Sivas'ta kurularak, Anadolu'nun birçok yerinde şubeler açmıştır. Cemiyet Anadolu'nun her tarafının işgalini büyük bir hassasiyet ve dikkatle izleyerek, İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümetine karşı protesto içerikli telgraflar çekmiştir. Ayrıca Kuvayı Milliye ordusuna para ve mal yardımı için kampanyalar düzenlemiş, ulusal mücadele için Anadolu'ya geçenlere kutlama mesajları göndermiştir. Milli Mücadele'ye her açıdan

---

[371] Nurettin Peker, **İstiklal Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı (1918-1923 İstiklal Savaşının İnebolu ve Kastamonu Havalisi)** Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s. 175.

[372] Peker, **a.g.e.,** s. 110-111; İnan, **a.g.e.,** s. 11; Cunbur, *"Milli Mücadele Mitinglerinde Türk Kadınının Yaptığı Konuşmalar"***,** s. 14-32.

[373] Eski, *"İlk Kadın Mitingi",* s. 34.

[374] Hüsnü Açıksözcü, **İstiklal Harbinde Kastamonu**, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1933, s. 30.

[375] Cemiyet, İnebolu üzerinden Kastamonu'ya gelen, Paris Büyükelçisi Ferit Bey'in eşi Müfide Hanım'ı da karşılamıştır. Peker, **a.g.e.,** s. 185.

[376] Bekir Sıtkı Baykal, **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1994, s. 2-3.

destek veren bu cemiyet, her konuda *Temsil Heyeti*[377] ile irtibat kurması ve icraatlarını hükümete bildirmesi nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın takdirini kazanmıştır.[378]

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, bir şubesini *Bolu Müdafaa-i Vatan Gazi Kadınlar Cemiyeti* adıyla Bolu'da[379] diğer şubelerini ise *Viranşehir, Amasya, Kayseri, Kastamonu, Eskişehir, Erzincan, Niğde, Aydın, Pınarhisar, Yozgat, Konya, Burdur* ve *Kangal* merkezlerinde açmıştır.[380] Öte yandan İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki işgalleri ile Fransızların ve Ermenilerin işbirliği yaparak Adana'daki Müslüman Türk halkına yaptıkları saldırılar, *AKMVC* tarafından protesto edilmiştir. İlk mitingini Konya'da gerçekleştiren bu cemiyet, 5 bin Konya kadınının katılımı ile şehit askerler için 8 Ocak 1920 tarihinde Şerafettin camisinde mevlit okutmuştur. Üstelik cemiyetin Konya şubesi, vatanın bağımsızlığı için mutlak suretle mücadele edeceklerini belirttikleri bir beyanname yayınlayarak, bunun birer örneğini şehirde bulunan İngiliz, İtalyan, Fransız temsilcilere iletmiştir.[381] Burada *vatansever* bir misyonla hareket eden kadınlar, işgal devletlerine sözlü ve yazılı olarak ulusal müdafaayı gerçekleştireceklerini bir kez daha vurgulamışlardır.

---

[377] *"...Heyet-i Temsiliye, Sivas Kongresinin 11 Eylül 1919 tarihinde seçmiş olduğu on altı kişilik kuruldur. Aynı gün kabul ettiği tüzük (nizamname) ile bildirge (beyanname) uyarınca Kongre, Mondros ateşkes anlaşmasının çizmiş olduğu sınırlar içindeki Osmanlı ülkesinin birçok yerlerinde meydana gelen ve fakat aralarında organik bir bağlantı bulunmayan bütün ulusal direniş örgütlerini "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adıyla birleştirerek tek bir yönetim altında topladı. Böylece bütün ulusal güçlerin bir elden değerlendirilmesi olanağı doğmuş oluyordu..."* Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, s. 7.

[378] Baykal, **Milli…,** s. 1.

[379] Nuray Özdemir, "*Milli Mücadele'de Kadın Desteği: Bolu Müdafaa-i Vatan Gazi Kadınlar Cemiyeti*", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Journal of Social Sciences Cilt / Volume: 2011-2 Sayı / Issue: 23, s. 53.

[380] Şubeler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Baykal, **Milli…,** s. 45-76.

[381] Ahmet Avanas, **Milli Mücadele'de Konya,** Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 40-41; Nevin Korucuoğlu, *"Kurtuluş Savaşı Sırasındaki Kadın Kahramanlarımız",* **Milli Kültür Dergisi**, Kasım 1990, Sayı 78, s. 53.

Fotoğraf 5: Melek Hanım, eşi Sivas Valisi Reşit Bey ve çocukları ile. *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na,* Haz. Mehmet Özel, Ankara Ticaret Odası, Ankara, 2005, s. 70.

Yukarıdaki fotoğrafta oldukça genç görünen Melek Hanım, bir *kadın, anne* ve *kurucu* olarak üç ayrı rolü taşımaktadır. Cemiyet hakkında yazılan metinlerden kendisinin şehirli bir kadın ve mutlu bir aile yaşantısına sahip olduğu, anlaşılmıştır. Bu bağlamda fotoğrafa yansıyan yüz ifadesi ve duruşu, bu bilgiyi somutlaştırmaktadır. Nitekim Milli Mücadele yıllarında cemiyet kurucusu olan kadınlar, genellikle eşlerinin statüsüne bağlı olarak bu imajı sergilemişlerdir.

Dolayısıyla *AKMVC* bu önemli çalışmalar aracılığıyla Anadolu kadınlarını teşkilatlandırarak, onları Milli Mücadele'ye daha fazla destek sunmaya teşvik etmiştir. Anadolu'da bütün kadınlara *rol-model* olan bu cemiyetin *ihtilalci* bir özelliğe sahip olmasının yanı sıra, Cumhuriyet döneminde kurulmuş olan cemiyetlere de bir altyapı hazırladığını belirtmek mümkündür. Milli Mücadele'nin ilk geniş çaplı kadın teşkilatı olan *AKMVC,* bir yandan cephanelerin taşınması için kadınların gönüllü olarak kağnı kollarında görev almasını sağlarken, diğer yandan cepheye önemli katkılar sunan cephane imalathanelerini ve dikiş atölyelerini kurmuştur.[382] Ülke ekonomisinin kısıtlı şartlar içerisinde olduğu bu dönemde şehirli kadınların cemiyetler yoluyla elde ettikleri bağışlarla savaş ekonomisini desteklemeleri, kadınların *fedakâr* bir imaja sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

AKMVC yukarıdaki çalışmaların yanı sıra, Kurban Bayramında kurban derilerini cemiyet yararına toplayıp, yününden askerlere çorap örmek, kurban derilerinden elde edilen paralarla da askerlerin başka ihtiyaçlarını karşılamak için Sivas Valiliğine dilekçe göndermiştir.

[382] İşgal altında bulunan bölgelerdeki kadınlarla iletişime geçen bu cemiyet, 1923 yılında kurulan *Kadınlar Halk Fırkası*'nın ve *Türk Kadın Birliği*'nin (1924) zeminini oluşturduğu yorumunu yapmak mümkündür. Kaplan, **a.g.e.,** s. 134; KHF'den TKB'ye giden sürece dair analiz çalışması için bkz. Yaprak Zihnioğlu, **Kadınsız İnkılap**, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Üstelik bu cemiyet topladığı yardımları on beş günlük faaliyet raporlarına yansıtarak, Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir.[383] Bu davranış, *AKMVC*'nin her konuda Temsil Heyeti ile irtibatta olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Cemiyetin bu dinamik çalışmaları, Sivas Valisi Reşit Bey'in Kastamonu valiliğine atanması ve bu doğrultuda Melek Hanım'ın cemiyetten ayrılmasıyla sona ermiştir. Ayrıca cemiyetin kurulmasını ve çalışmasını gerektiren bazı tarihsel koşulların mevcut olmaması, Temsil Heyeti'nin Sivas'tan Ankara'ya taşınması, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması[384] teşkilatın tarihi görevini tamamladığı sonucunu ortaya çıkarmıştır.[385] Nitekim Milli Mücadele'nin geniş kapsamlı ve örgütlü kadın cemiyeti, kapatılmıştır.

Fransızların Maraş'ı işgal etmesiyle varlığını göstermiş olan *AKMVC,* 11 Şubat 1920 tarihinde Maraş'ın işgalden kurtulmasından sonra kapanmış, böylece Ankara'da açılan *Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi* Anadolu'yu temsil eden teşkilat olarak yerini almıştır.[386] *Hilal-i Ahmer Cemiyeti,* Milli Mücadele döneminde *İstanbul Hanımlar Şubesi'*nden başka Konya, Kastamonu, Ankara, Kayseri, Zonguldak gibi Anadolu'nun önemli merkezlerinde faaliyetlerini yürütmüştür. Üstelik İzmir'de Yunan saldırılarına uğrayanlar, *Hanımlar Şubesi* yönetimi tarafından *İzmir Mazlumini Eytam* ve *Eramiline Muavenet Heyeti* adı altında kurulan komitede örgütlenmiştir. Ayrıca İstanbul kadınları arasında tertip edilen konser ve piyango gibi etkinlikler yoluyla toplanan paralar*, Yunan mezalimi* mağdurlarına bağışlanmıştır.[387]

---

383 Baykal, **Milli…,** s. 78.

384 16 Mart 1920'de ise İngilizler tarafından İstanbul işgal edilmiş, çok sayıda vekil ve gazeteci tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiştir. 18 Mart 1920'de süresiz tatil edilen Osmanlı Mebusan Meclisi, Padişah tarafından 11 Nisan 1920'de bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır. Mebusan Meclisi'nin toplanmasından sonra kabine değişmiş, İstanbul'un işgaliyle meclis fesh edilmiş ve İngilizler tarafından başta Rauf Bey olmak üzere çok sayıda vekil Malta'ya sürgün edilmiştir. Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım,** Cilt II, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 23-42; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz,** Cilt II, YKY, İstanbul, 2008, s. 677-678; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Cilt I, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 550-567; 18 Mart 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı genelgede, Ankara'da yeni bir meclisin açılması ve bunun için seçimlerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu bildiri gereğince ülkenin her tarafında seçimler hızlı ve ciddi bir şekilde devam etmiş, bazı yerlerde tereddütlerin olmasına rağmen bütün bölgeler seçimlerin devamını sağlamak için Ankara'ya mebus göndermiştir. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,** Cilt IV, Haz. AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1991, s. 272-274; M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 639; Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurmak için yayınladığı bildiri sonucunda Anadolu'dan ve İstanbul'dan birçok eski vekil ve yeni aday, Ankara'ya gitmiştir. 23 Nisan 1920'de Hacı Bayram-ı Veli Camii'nde dualar ve törenler eşliğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış, meclisin ilk toplantısında yoklama yapılmadığı için oturuma kaç vekilin katıldığı ve bu vekillerin kim olduğu konusunda bilgi alınamamıştır. Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 167-168.

385 Necdet Aysal, *"Kurtuluş Savaşı'nda Bir Kadın Örgütü: Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"* **Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II,** Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2016, s. 952; Baykal, **Milli…,** s. 79.

386 Sarıhan, **a.g.e.,** s. 156.

387 Çapa, **a.g.e.**, s. 50.

Diğer yandan *Asker Kardeşlerimize Muavenet Cemiyeti*, Yozgat'ta ve Antalya'da kurulan *Toplumsal Yardım Cemiyetleri* de oldukça önemlidir.[388] Ayrıca *Tarık-ı Salah Cemiyeti, Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti ve Muzahemet Cemiyeti* 1921 yılında kurulan teşkilatlar arasındadır.[389] Milli Mücadele döneminde Kastamonulu kadınların Anadolu'nun birçok yerinde farklı isimlerle cemiyetlerin kurulmasına öncülük etmesi, *AKMVC'*nin ise sistemli bir çalışma sahasını oluşturarak *Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'*ne donanımlı bir zemin yaratması, Türk kadınının bu dönemde sistematik olduğu kadar pratik bir teşkilatlanmaya da sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda uzun süren savaşlar karşısında Anadolu kadınları kurdukları cemiyetler sayesinde topluma ve orduya maddi ve manevi destek sağlamış, özellikle *Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* bu açıdan *kurucu* bir rol taşımıştır.

2.1.3. Kadınların Yardımseverlik Çalışmaları

Milli Mücadele döneminde, işgallerin artmasıyla birlikte ulusal kurtuluş için gönüllü olarak hizmet eden kadın cemiyetlerinin faaliyetleri, kitlesel işbirliği şeklinde devam etmiştir. Kadınlar şehirli ve köylü olarak, yardımseverlik hizmetleri kapsamında Türk Ordusuna katkıda bulunmuştur. Çeşitli zümrelere ait bu kadınlar tarafından gerçekleşen yardımlar, maddi ve manevi olarak gruplandırılabilir.

İlk olarak şehirli kadınların faaliyetlerinden bahsetmek gerekirse, *Asri Kadınlar* ve *Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti* askerler için kıyafetler dikmenin yanı sıra, savaş sırasında sağlık hizmetlerini gerçekleştirmek için hemşire ve hastabakıcı olarak gruplar halinde gizlice Anadolu'ya geçmiştir.[390]

1920 yılının ilk zamanlarında Halide Edip ve Saime Hanımlar gibi şehirli kadınların bir kısmı İstanbul'dan Anadolu'ya geçerken, diğer kısmı ise eşleriyle görüşmek için gittikleri Ankara'da, gizli haberleşme çalışmalarında aktif rol oynamışlardır.[391]

Öte yandan Milli Mücadele sırasında İngiltere'den Anadolu'ya gelen yazar *Ann Bridge, Dark Moment* adlı eserinde *Nilüfer* ve *Feride* adlı kadınların eşlerine katılmak için kimi zaman soğuklarda titreyerek, kimi zaman ise çamurla kaplı yollarda yürüyerek İstanbul'dan Ankara'ya doğru yaptıkları tehlikeli yolculuğu anlatmıştır. Anadolu'daki Yunan saldırılarına rağmen, bu kadınların karlı zirveleri geride bırakarak, eşlerine destek olmayı ve aile kurumunu devam ettirmeyi bir zorluk olarak görmediğini belirtmiştir. Ayrıca bu kadınların savaş sırasında yaralı

---

388 Sarıhan, **a.g.e.,** s. 173-174.
389 Kaplan, **a.g.e.,** s. 62.
390 Ferit Erden Boray, **Ölümsüz Kadın Kahramanlar,** Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008, s. 117.
391 Criss, **a.g.e**, s. 47.

askerlere bakmanın ve daha sonra yeni bir toplum inşa etmenin yükünü taşıdığını da, vurgulamıştır.[392] Nitekim yukarıdaki açıklamalardan yola çıkarak, şehirli kadınların yardımseverlik ve istihbarat hizmeti için harekete geçerken, bir yandan *annelik-eş* rolünü de ihmal etmediği görülmektedir.

Öte yandan Ankara'ya gelen İstanbullu kadınların kaynaşmasına yardımcı olmaya çalışan Halide Edip Hanım, bu amaçla *Ankara Kız Muallim Mektebi*'nde geniş bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıya Mustafa Kemal Paşa'nın akrabası *Fikrîye Hanım* da katılarak, yardımseverlik faaliyetlerinde görev almak istediğini belirtmiştir.[393]

Bu bağlamda şehirli kadınlar, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* bünyesinde çalışmalar yürütmüşlerdir. Öte yandan cemiyet özellikle Eskişehir, Kırşehir, Konya, Ankara, Isparta ve Kocaeli-Geyve hastanelerinde yaralı ve hastalarla ilgilenmiş, bunun yanı sıra orduya giysi ve ilaç tedarik etmiştir. Kuruluşun bir başka önemli hizmeti ise salgın hastalıklarla mücadele için bakteriyoloji laboratuvarları kurarak, kadın-erkek personellerin burada çalışmalar yürütmesine imkân sağlamasıdır.[394] *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*'nin *Ankara Hanımlar Şubesi* ile *Kastamonu* ve *Konya Hanımlar Şubesi'*nin askerlere giysi dikmek ve hastanelerde yaralıları tedavi etmek gibi hususlarda gösterdikleri faaliyetler,[395] Milli Mücadele sırasında cephe gerisinde en çok ihtiyaç duyulan görevler arasındadır. Zira kadınlar, Hilal-i Ahmer Cemiyeti bünyesinde hem *yardımseverlik* hem de *hastabakıcılık* çalışmalarıyla öne çıkmışlardır.

Bu noktadan hareketle, cephe gerisinde sağlık çalışmaları da şehirli kadın grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kadınların yetiştiği okullar çok yönlü olup, onları cephe gerisinde organizasyon ve tıbbi çalışmalar ifa etmelerine zemin hazırlamıştır. Biraz daha geriye gidecek olursak, bu kadınlar Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında cemiyet çatısı altında, dezavantajlı gruplara ve orduya yardım etmiştir. Dolayısıyla kadınlar, Milli Mücadele döneminde de aynı hizmetlerde bulunmaya devam etmişlerdir.

---

[392] *Ann Bridge* diğer adıyla *Lady Mary Dolling (Sanders) O'Malley*, 1889 yılında İngiltere'nin Hertfordshire adlı kontluğunda doğdu. Toplumsal izlenimlerini ve gözlemlerini, hiciv yoluyla anlatan bir yazardır. Özellikle Milli Mücadele sırasında Ankara'ya doğru yolculuğu sırasında Türk kadınlarına dair yapmış olduğu gözlemler, oldukça dikkat çekicidir. Ann Bridge, **The Dark Moment,** The Macmillan Company, New York, 1952, s. 138.

[393] Hıfzı Topuz, **Gazi ve Fikrîye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 177.

[394] Kızılay Cemiyetinin faaliyet raporlarında fotoğraflarla bu hizmetleri görmek mümkündür. Detaylı bilgi için bkz. **Milli Mücadele'de Hilal-i Ahmer**, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

[395] **Milli Mücadele'de Hilal-i Ahmer**, s. 92.

Fotoğraf 6: *KIZILAY Arşivi*, Adana İmdad-ı Sıhhi Heyeti Bor Muayene ve Tedavihanesi, No. 1.

Bu bağlamda şehirli kadınların cemiyetler yoluyla sağladığı katkıları, görsel açıdan değerlendirmek gerekir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyet raporundan alınan bu ve bir sonraki fotoğraf okunurken, raporda geçen açıklamalar oldukça destek verici olmuştur. Milli Mücadele döneminde *Pozantı-Kelebek* güzergâhında kurulan bu tedavihanede, kadın ve erkek birlikte *hayırseverlik* alanında yer almıştır. Bu fotoğrafta bulunan hemşirenin veya hastabakıcının oldukça genç olduğu, görülmektedir. Kadının yanında duran farklı yaş gruplarına ait altı erkeğin de, asker hekimler veya görevliler olduğu tahmin edilmektedir. Daha çok bir kış mevsiminde çekildiği düşünülen bu fotoğrafta, hemşirenin arkasında bulunan yapının kapısı eşiğinden bakanlar arasında bir kız çocuğu da bulunmaktadır. Kendisinin köylü olduğu, başına taktığı beyaz renkli sade kumaştan olan örtüden anlaşılmaktadır. Cemiyetin muhacirlere yardım ettiği bu kurumda, bu çocuk, annesi ya da babası ile birlikte veyahut kimsesiz olarak orada kalmaktadır.

Öte yandan Milli Mücadele döneminden önce kadınların Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi aracılığıyla sadece yardımseverlik açısından değil, hemşirelik alanında aktif rol oynaması, Milli Mücadele sırasında yaralıların tedavi edilmesinde ülkeye büyük bir katkı sağlamıştır. Her yaş grubundan kadının ve erkeğin bir arada ülkenin kurtuluşu için hizmet ettiğini gösteren fotoğraflar, topyekûn mücadelenin birer kanıtıdır.

Diğer yandan Milli Mücadele döneminde yardımseverlik konusunda dikkat çeken isimlerden birisi de, Osmanlı hanedanından *Prenses Mevhibe Hanım*'dır. Mevhibe Hanım, harp

nedeniyle İstanbul'da çok sayıda cemiyet kurulduğunu, yaralılar ve yoksullar için konserler tertip ettiklerini belirtmiştir. Üstelik *Perapalas Otel'*i müdürünün eşi *Madam Martin*'in bu konserlerde şarkılar söyleyerek cemiyetlerin bütçesine katkı sağladığını, böylece bu etkinliklerin biletlerinden elde ettikleri gelirleri cemiyetlere bağışladıklarını vurgulamıştır.[396]

Öte yandan Sakarya Meydan Muharebesi'nin[397] yapılacağını duyan birçok yazarın Eskişehir'e doğru trenle yolculuk yaptığı anı *Vatan Yolunda* adlı eserinde anlatan *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Halide Edip Hanım'ın *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*'ne bağlı Eskişehir Hastanesinde çalışmak için yola çıktığını belirtmiştir. Ayrıca aynı trende, *Ruşen Eşref Bey*'in eşi *Saliha Hanım*'ın da bulunduğu ve hastabakıcılık vazifesi için Eskişehir'e gittiği vurgulanmıştır.[398] Elbette Halide Edip Hanım'ın ulusal mücadele sırasında yazar, hemşire ve asker olarak birbirinden farklı roller sergilemesi, savaş esnasında kadınların *çok yönlü* oldukları yargısını güçlü kılmaktadır. Benzer şekilde *Paris Büyükelçisi Ferit Bey*'in eşi *Müfide Ferit Hanım,*[399] gazetedeki yazılarıyla ulusal mücadeleyi pekiştirmiştir.[400]

Batı okullarında eğitim alan Türk kadınlarının Milli Mücadele döneminde düşünsel ve eylemsel olarak daha *ulusçu* ve *profesyonel* davrandıkları, oldukça açıktır. Zira edebiyat, basın, ordu ve sağlık alanlarında faaliyet gösteren bu şehirli Türk kadınları, Anadolu'da bulunan köylü ve kasabalı kadınlarla benzer koşullarda vaziyetler sergilediği düşünülmemektedir.

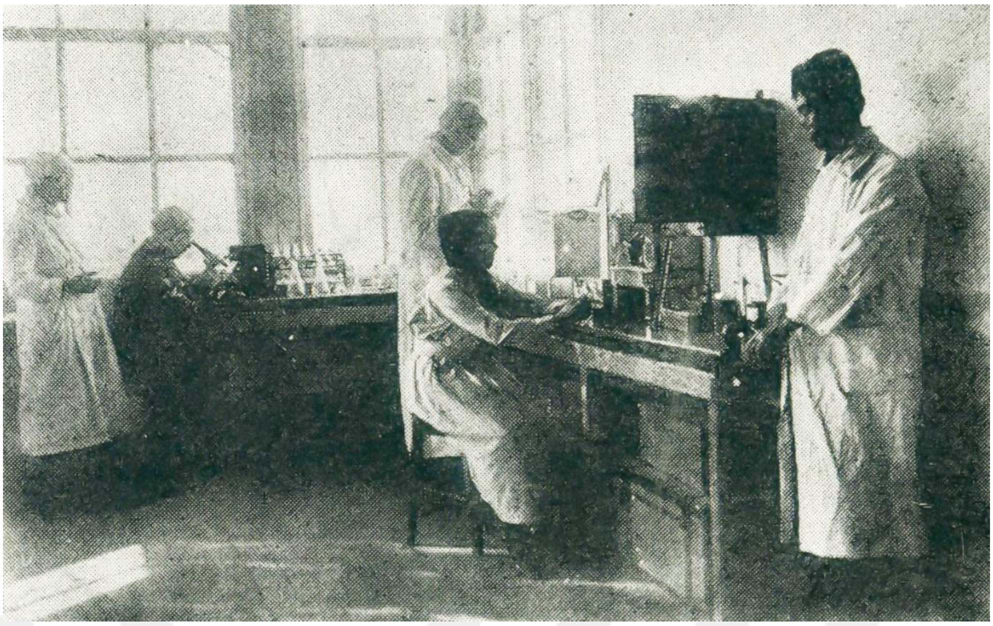
[396] Prenses Mevhibe Hanım, kendisini sarayı yıkılan, hatıraları ölen, sadece vatanını düşünen bir halk çocuğu olarak görmüştür. Sara Ertuğrul, **Geçmiş Zaman Olur Ki: Prenses Mevhibe Celalettin'in Hatıraları**, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953, s. 262.

[397] Türk halkının işgallere karşı yürütmüş olduğu mücadelesi, genel anlamda Kurtuluş Savaşı olarak geçtiği için bu kapsamda yapılan eylemlerin muharebe olarak adlandırılması mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Temuçin Faik Ertan, *"Sakarya Meydan Muharebesi'nin Adlandırma Sorunu"*, **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2017, s. 211-222.

[398] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Vatan Yolunda,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 134-135; Grace Mary Ellison, **Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankarası**, Çev. İbrahim S. Türek, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 185-186.

[399] Müfide Ferit Tek II. Meşrutiyet ile başlayan Cumhuriyet dönemine kadar geniş kapsamlı bir yaşama sahip olması, Milli Mücadele'yi fikir ve faaliyet olarak desteklemesi ve uluslararası barışın sağlanması açısından *Türk Soroptimisti* olarak nitelendirilmiştir. Müfide Hanım, Türk tarihinde yer alan oldukça önemli bir şahsiyettir. Biyografisi ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. **Türk Soroptimisti: In Memoriam Müfide Ferit Tek,** Türkiye Soroptimist Kulüpleri Birliği, İstanbul, 1972.

[400] Fransız asıllı edebiyatçı ve gazeteci Berthe G. Gaulis, Mustafa Kemal Paşa tarafından Milli Mücadele sırasında Ankara'ya üç defa davet edilmiştir. Gaulis meclisin çalışmalarını gözlemlemiş, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yapmıştır. Gaulis'in Türk kadınının uyanışı ve savaşa katkılarını değerlendirmesi, Milli Mücadele döneminde Türk kadınının imgesini anlamak açısından önemlidir. Berthe G. Gaulis, **Çankaya Akşamları,** Cilt I, Çev. Firuzan Tekil, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001, s. 34.

Fotoğraf 7: *KIZILAY Arşivi,* Konya Mecruhin Hastahanesinde Bakteriyoloji Laboratuvarı, No. 2.

Milli Mücadele döneminde cephe gerisinde söz konusu hastalıkların yaygınlaşması, dolayısıyla birden fazla insanın hayatını kaybetmesi yaşanılan önemli sorunlar arasındadır. Bu bağlamda Hilal-i Ahmer Cemiyeti Anadolu'ya bakteriyologlar görevlendirerek,[401] hem askerlerin hem de yardıma muhtaç hastaların tedavi edilmesi hususunda olanaklar yaratmıştır. Bu noktadan yola çıkarak fotoğrafa bakıldığında, bakteriyoloji laboratuvarında iki kadın inceleme yapmaktadır. Fotoğrafın yer aldığı rapordan anlaşıldığı üzere, bu hastanede *çiçek*, *kolera* ve *tifo* aşıları ile serumlar üzerine gerekli çalışmalar yapılmaktadır. Geri kalanlar ise erkek sağlık personeli olup, birlikte aynı çalışma ortamında yer almışlardır.

Savaş yıllarında sadece yardımseverlik ve hasta tedavisi ile sınırlı kalmayan eğitimli Türk kadınları, hastanelerin laboratuvar gibi önemli birimlerinde de hizmet vermiştir. Dolayısıyla bu dönemde, kadınların laboratuvarda araştırma yapacak kadar eğitimli oldukları bu fotoğraftan anlaşılmaktadır. Nitekim çalışma koşulları yetersiz olmasına rağmen, zor şartlar altında millete ve orduya sağlık hizmetleri verilmiştir.

Öte yandan kadınlar, hastane ve laboratuvar ortamında hijyenik kalmak için elbise formunda dikilen önlükler giymişlerdir. Nitekim sağlık görevlilerinin beyaz giyinmesi, hasta ve yaralılara moral verilmesi açısından psikolojik bir destektir. Savaş sırasında söz konusu

---

[401] Özellikle 23-31 Mart 1921 tarihinde gerçekleşen *İkinci İnönü Muharebesi'*nden sonra *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* doktor, hemşire, bakteriyolog ve hastabakıcı ihtiyacının karşılanması için çok sayıda sağlık personelini Anadolu'ya göndermiştir. Bkz. Çapa, **a.g.e.,** s. 95.

çalışmalarıyla yaralı ve hasta insanları daha fazla yaşatmaya çalışan Türk kadını ve erkeği, vatanperver bir felsefenin çevresinde birleşerek bu amaca hizmet etmiştir.

Anadolu'nun her tarafında kadınların statüsü ne olursa olsun yapmak istedikleri ilk hizmet, askerleri tedavi etmek olmuştur. Bu bağlamda Adana'da *Kız Öğretmen Okulu* öğrencileri 12 Temmuz 1920 tarihinde okul müdürlüğüne, *"…Memleketimizin şöyle felaketli bir zamanında herkes vazife görmek zorundadır. Biz Kız Öğretmen Okulu öğrencileri dahi okulumuzun kapalı ve resmen tatilde bulunduğu bir anda, öğretmenler heyetimizin başkanlığı altında, vatan uğruna canlarını feda eden kardeşlerimizin yaralarını sarmak, pansumanlarını yapmak, dikişlerini dikmek üzere geceli gündüzlü çalışmağa hazır bulunduğumuzu arz eder ve bu hususu gerekenlere bildirmenizi dileriz…"* şeklinde bir dilekçe sunarak,[402] ulusal mücadeleye katkıda bulunmak istemişlerdir.

Diğer yandan *Konya Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Şubesi* de, Milli Mücadele döneminde önemli faaliyetler gerçekleştiren kuruluşlar arasında yerini almıştır. 30 Ağustos 1920 tarihinde şehrin ileri gelen müdür ve asker eşleri tarafından yeniden kurulan bu cemiyet, sağlık personeli yetiştirmek için hastabakıcı kursları açmıştır. Ayrıca cemiyet, Konyalı kadınların hazırladığı el işi malzemelerinden oluşan bir sergi düzenleyerek, elde edilen paraları yardıma muhtaç insanlara, mültecilere, cephede savaşan askerlere ve Konya'ya getirilen gazilere bağışlamıştır. Öte yandan yirmi yataklı bir hastane de açan bu cemiyet, kimsesiz çocuklara ve muhacir kadınlara giysiler temin etmiştir. Bunun yanı sıra cemiyet tarafından cephede savaşan askerlere de kıyafet gönderilmiş, hastanelerde yatan gazilere ise yiyecek ve çeşitli hediyeler verilmiştir.[403] Konya Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin hem cephede hem de cephe gerisinde halkın temel ihtiyaçlarını karşılaması, gazilere ve kimsesiz çocuklara moral desteğinde bulunması, *anaç* bir rol üstlendiğini ve *yardımsever* bir misyon taşıdığını ortaya koymaktadır.

---

[402] Kasım Eren, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gaziler Cemiyeti Yayınları, San Matbaası, Ankara, s. 1970, s. 134-135.
[403] Avanas, **a.g.e.,** s.221-222.

Fotoğraf 8: Kadınların yoksullara ve askerlere giysi üretimi, *İleri Gazetesi,* 4 Haziran 1920, s. 1.

Bir başka fotoğrafta görüldüğü üzere Türk kadını, daha önceki yıllarda olduğu gibi Milli Mücadele sırasında da ordunun giysi ihtiyacını karşılamak için ördükleri yün çorap ve fanilaları, diktikleri gömlekleri ve iç çamaşırları cepheye göndermiştir.[404] Bu bağlamda kadınların Milli Mücadele öncesinde gerçekleşen savaşlar döneminde sergiledikleri roller ve içgüdüsel davranışlar, bu dönemde de kendini tekrarlamıştır.

Bu çalışmaların bir başka örneği de Anadolu'da *fedakâr* profiline sahip kadınlarından biri olan *Safure Karaosmanoğlu* 1921'de Manisa'da *Hilal-i Ahmer Cemiyetini* kurarak, İzmir'de dikiş işleri için öğretmenlerin görevlendirilmesine öncülük etmiştir. Safure Hanım savaş devam ederken gece gündüz demeden kadınlarla birlikte Türk ordusu için giysiler dikmiş, bu giysileri kadınlar aracılığıyla cepheye sevk etmiştir. İzmir'in kurtuluşu sırasında Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayanlar arasında da yer alan Safure Hanım, aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarında Manisa'da yapılan yatırımlara kendi bütçesinden katkılar sunmuştur.[405]

---

[404] *"Aziz Hemşirelerimizin Milli ve İnsani Faaliyetleri",* **İleri Gazetesi,** 4 Haziran 1920, s. 1; Özdemir, *"Milli Mücadele'de Cephede ve Cephe Gerisinde Türk Kadını",* s. 53. Ayrıca KIZILAY Arşivinde, yukarıdaki fotoğrafın 1912 yılına ait olduğuna dair bir bilgi yer almaktadır. Zira bu fotoğraf İleri gazetesine konu olduğu tarih baz alınarak, tez çalışmasında kullanılmıştır.

[405] Bedriye Aksakal, **Manisalı Kadınlar,** Emek Matbaacılık, Manisa, 2000, s. 43-45.

Fotoğraf 9: *TİTE Arşivi*, K16G12B12.

Bu dönemde kadınların hayırseverlik kapsamında, eğitim ve öğretim faaliyetleri de söz konusu olmuştur. Fransız yazar *Claude Farrère*, 1922 yılının Haziran ayında Adapazarı'na gerçekleştirdiği gezisi sırasında bir ilkokulu ziyaret etmiştir.[406] Claude Farrère, kendisine eşlik eden *Mutasarrıf Sadeddin Bey, Ercüment Ekrem Talu*, bu ilkokulun müdüresi, kadın öğretmenleri ve şehrin diğer kadınları fotoğrafta yer almaktadır. Dar açıyla çekilen bu fotoğrafta erkeklerin arkada, kadınların ise ön cephede sıralandığı görülmektedir. Burada 20 kişiden 10'u kadın, diğer 10'u ise erkektir. Kadınların 5'inin okulun yönetim kadrosundan, diğerlerinin ise öğretmen olduğu düşünülmektedir. Yönetici olan kadınlar, siyah çarşaf ve önden arkaya doğru bağlanan örtüyle şehirli kadınlara ait imajı sergilemektedirler. Öğretmenlerin üzerinde siyah önlük, başlarında ise beyaz renkli örtü bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kadınlar, oldukça kendinden emin ve ciddi bir yüz ifadesiyle durmaktadır.

Sol taraftan sağa doğru sıralanan erkekler, papyon ve kravatın yanı sıra, kalpak takmışlardır. Zira söz konusu yıllarda, sadece devlet erkânına mensup kişiler ve komutanlar bu imaja sahiptir. Kadınlar ve erkekler Claude Farrère'ın etrafında dizilerek, fotoğraf çektirmiştir. Öte yandan sol tarafta gruba katılmayan, yazara eşlik eden bir Fransız asker de görülmektedir. Milli Mücadele yıllarında Ankara başta olmak üzere, Anadolu'yu ziyaret eden çok sayıda

[406] Claude Farrère Adapazarı'ndaki gezisi sırasında Kız Mektebi'ni ziyaret ederken, mektebin müdüresi *Şehime Hanım* ve Coğrafya öğretmeni *Nimet Hanım* tarafından gösterilen başarıları ve öğrencilere kazandırdıkları becerileri takdir etmiştir. Bkz. *"İzmit ve Adapazarı'nda Unutulmaz Günler"*, **Vakit Gazetesi**, 21 Haziran 1922, s. 2.

yabancı şahsiyet vardır. Dolayısıyla bu fotoğraf, misafirin uğurlanması sırasında çekilmiş olabilir. Bu fotoğraftan yola çıkarak, okulların veya cemiyetlerin yabancılar tarafından ziyaret edilmesi, savaş yıllarında kadınların yürüttüğü çalışmaların nitelikli olduğunu ve merak uyandırdığını gözler önüne sermektedir.

Öte yandan Milli Mücadele sırasında, köylü kadınların da yardımseverlik çalışmaları varlık göstermiştir. Zira bu konuyla ilgili tespit edilen bilgiler doğrultusunda, Kastamonulu kadınların faaliyetleri daha fazla öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen Sakarya Muharebesi sırasında, yoğun hizmet gösteren Kastamonulu kadınlar hakkında şöyle bir vurgu yapılmıştır:

> *"Köylü kadınlar kağnıları ile silah, kısrakları ile erzak, sırtları ile beşiklerini ve hasır içine sarılmış top güllesini taşır, Ilgaz dağlarını aşırırken şehir kadınları elleriyle kazak ve çorap örerek ayrıca büyük bağışlarda bulundular… Kızılay'ın yaptığı toplantılarda komisyon huzurunda bağışlar yapılırken birçokları derin duygulara kapılarak kulaklarındaki küpeleri, boyunlarındaki altın ve gümüş saatleri adını sanını söylemeden bağış masasına attıkları görüldü. Tosyalı fakir Latife Hanım gömleklerini, Kastamonulu Hatice Hanım gelinlik elbise ve cihazlarını (çeyiz), evlenmezden bir gün evvel Kızılay'a bağışlamaları birer fedakârlık destanı değil midir?"*[407]

Anadolu'nun bir başka bölgesi Bartın ve Amasra'da, kadınlar tarafından ordu için yardım toplamıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde geçen habere göre Bartın ve Amasra kadınlar, sandıklarının en özel köşelerinden çıkardıkları eşyalarını *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*'ne bağışlayarak,[408] önceliklerinin vatanın kurtuluşu olduğunu daha fazla somutlaştırmışlardır.

Zira Milli Mücadele sırasında Türk Ordusuna sağlanan maddi destek, sadece Türk kadınları ile sınırlı kalmamıştır. 1921 yılında Hindistan'da, Mahatma Gandi'nin çağrısıyla Türk ordusuna yardım toplanması için bir fon kurulmuştur. Özellikle Müslüman Hindu kadınlar ziynet eşyalarını, mücevherlerini hatta çeyizlerini Türk Ordusuna bağışlamıştır. Toplanan bağışlar kısa zamanda İstanbul'a, Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcisine teslim edilmek üzere gönderilmiştir. 1921'de Hindistan'dan Ankara'ya 500-600 bin lira, 1922 yılında ise 70 bin İngiliz sterlini gönderilmiştir.[409] Hindu kadınların kültür ve etnik farklılığa rağmen gösterdikleri bu örnek davranış, ortak inanca bağlı olarak gelişen bir durumdur. Nitekim Hindu kadınların Türk milletinin bağımsızlık mücadelesini takdir ettiği ve Türk kadınlarının bu uğurda gösterdiği vatanperverliği desteklediği anlaşılmaktadır.

---

407 Peker, **a.g.e.,** s. 368-369; *"Gelinin Fedakarlığı",* **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi,** 31 Ağustos 1921, s. 2.
408 *"Kadınlarımızın Şefkati",* **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi,** 10 Eylül 1921, s. 2
409 R.K. Sinha, **Kurtuluş Savaşı ve Devrimler Mutafa Kemal ve Mahatma Gandi (1919-1928),** Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 122.

Diğer yandan Trablusgarp Savaşı ve Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa ile birlikte zaman zaman aynı cephelerde savaşan Albay Şerif Güralp, köylü bir kadının çocuğunu ve eşini evde bırakıp, yolunu kaybeden askerlere *rehberlik* etmesini takdirle karşılarken, şehirli kadınların bir kısmının ulusal mücadeleye karşı duyarsız kalmasını eleştirmiştir.[410] Buradan anlaşıldığı üzere İstanbul ve Anadolu kadını arasında yapılan kıyaslama, savaş sırasında da devam etmiştir.

Oysa Berthe G. Gaulis[411] *Çankaya Akşamları* adlı eserinde İstanbullu kadınlar ve Anadolu kadını arasında somut bir rekabetin olmadığı, aksine gönüllü olarak vatan için hiç yorulmadan çalıştıklarını ve Asya'daki bu kadın uyanışına hayranlık duyduğunu belirtmiştir.[412]

Türklere ve Müslümanlara ilgi duyan İngiliz kadın gazeteci *Grace Mary Ellison*' un ise Türk kadınlarına destek olmak için *"…hatta onların kadınlarına yardım edebilirim umuduyla hemşirelik öğrendim."*[413] şeklindeki açıklaması oldukça dikkat çekicidir. Avrupa'dan gelen gazeteci, yazar veya misyoner kadınların Türk kadınının Milli Mücadele esnasında gösterdiği *cesarete, vatanperverliğe*, icra ettiği her *mesleğe, bilgisine* ve *anneliğine* saygı duyarak, bu rollerini takdir etmiştir.

Dolayısıyla Türk kadınının Milli Mücadele Döneminde cephe gerisinde yürüttüğü faaliyetleri, oldukça geniş çaplıdır. Kadınların faaliyetleri, geniş halk kitlelerini Milli Mücadele'ye çağırmak, dikimhaneler açmak, ordunun yiyecek ve giysi ihtiyaçlarını karşılamak, göçmenlere ve kimsesizlere yardım etmek, işgal güçlerine işgalleri protesto eden telgraflar göndermek, İstanbul basınında yer alan Milli Mücadele aleyhindeki yazıları kınamak, Anadolu'ya geçenlere kutlama mesajları göndermek şeklinde sıralanabilir.[414]

Savaşlar esnasında her açıdan deneyim kazanan Türk kadını, Milli Mücadele döneminde genel itibariyle *sistemli, tertipli* ve *organize* olarak çalışmalar yürütmüştür. Savaşların Türk kadınlarına kazandırdığı en önemli tecrübe, topyekûn harp sırasında bilinçli hareket etmek

---

[410] Şerif Güralp, **İstiklal Savaşının İçyüzü**, Haz. Ahmet Fidan, Polatlı Belediyesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 201.
[411] Milli Mücadele'ye katılmak için İstanbul'dan yola çıkanlar vapurla önce İnebolu'ya, sonra da Kastamonu'dan Ankara'ya gitmişlerdir. Gelip geçenler arasında, Fransız *Union* gazetesi siyasi muhabiri Berthe Gaulis ile *Petite Parisienne* gazetesinden Jean Chiliquelin adında iki Fransız gazeteci de bulunmuştur. Türkiye ve Milli Mücadele lehinde yazılar yazan bu gazeteciler, Ankara Hükümeti tarafından özel olarak izlenmiş ve kendilerine yardımcı olunmuştur. Gaulis 1921 yılı boyunca Türkiye'de kalırken, Jean Chiliquelin' in ise 1922 Mart ayında İnebolu'ya geldiği tahmin edilmektedir. Kız okulları başta olmak üzere birçok okul dolaşan Chiliquelin, Fransızcaya hâkim oldukları için kız-erkek öğrencileri takdir etmiştir. Gaulis gibi Türkiye'den memnun olan Chiliquelin, Türk doktorlarının Fransızca tıp bilgisine hâkim olmalarına da şaşkınlıkla tepki vermiştir. Bkz. Mustafa Eski, *"Kastamonu'dan Gelip Geçen İki Fransız Gazeteci; Madame Berthe Gaulis ve Jean Chiliquelin"*, **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Kasım 1996, Cilt XII, Sayı 36, S. 705-720.
[412] Berthe G. Gaulis, **Çankaya Akşamları,** Cilt II, Çev. Firuzan Tekil, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001, s. 91-92.
[413] Ellison, **a.g.e.,** s. 14.
[414] Kaplan, *"Milli Mücadele Dönemi...*, s. 69.

olmuştur. Türk kadını bu deneyimini Milli Mücadele'de bir kez daha tekrarlayarak, çağdaşları olan Batı ülkelerindeki kadınlar gibi *vatanperver* bir karakter sergilemenin yanı sıra, çeşitli roller üstlenerek de kendi misyonlarını pekiştirmiştir.

2.2. Askeri Malzeme Üreten Türk Kadını

Bir ülkenin var olan kaynaklarının savaş araçları ve gereçleri ile gıda maddeleri üretimine endekslenmesi, bunların stoklarının artırılması, savaş ekonomisi kapsamındadır. Zira Milli Mücadele döneminde, Anadolu'da ilkel tekniklerle üretim yapan tarım işletmelerinin savaş ekonomisine katkıda bulunması neredeyse imkânsız görünmektedir.[415] Bu bağlamda Milli Mücadele'nin başlangıcında parçalanmış bir Anadolu, yorgun ve yoksul halktan oluşan bir ülkenin varlığı söz konusudur. Bu dönemde Anadolu halkı beşeri, sosyal, ekonomik ve sağlık olarak zor ve sınırlı koşullar altında yaşamıştır.[416]

Öte yandan 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin ağır hükümleri, Anadolu'yu ekonomik anlamda oldukça yetkisiz ve yetersiz bırakmıştır.[417] Bu dönemde Anadolu'da, sanayi üretiminde işgücü ve teknik alt yapı eksikliği de mevcuttur. Amerikan bezi gibi dokuma ürünleri imal eden az sayıda atölye İzmir, Çukurova ve Antep gibi işgal bölgelerinde varlık göstermiştir. Ayrıca Mütareke hükümleri doğrultusunda, 200 bin piyade silahının mekanizmaları ve topların kamaları İtilaf Devletlerine teslim edilmiştir. Üstelik geniş çaplı cephanelere el konulması, dolayısıyla ülkede elde kalan mühimmat parçalarını birleştirecek yeterli personelin olmayışı da[418] bu dönemin sorunları arasındadır.

Anadolu'nun mevcut kaynaklarının kısıtlanmasının yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybeden, Milli Mücadele döneminde cephede bulunan erkek nüfusunun yerini alan kadınların sorumluluk alanı da genişlemiştir.

Bu noktadan hareketle İstanbul'da yaşayan Osmanlı kadınlarının büyük bir çoğunluğu dul olarak, hayatını sürdürmeye çalışmıştır. Bu kadınlar, gündelikçi, çamaşırcı ve dikişçi olarak çalışmış ve ailelerini geçindirmek zorunda kalmışlardır.[419]

---

[415] Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, AKDTYK ATAM Yayınları, Ankara, 2013, s. 265.

[416] Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm,** Cilt II, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001, s. 96.

[417] Seha L. Meray- Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler),** Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 1-5.

[418] Aydemir, **a.g.e.**, Cilt II, s. 471.

[419] Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi dul kadınlarının barınma, sağlık, eğitim ve iş ihtiyaçları artış göstermiştir. Mabelle C. Phillips, *"Dul Kadınlar",* **İstanbul 1920**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 254.

Öte yandan Milli Mücadele döneminde köylü kadınların ise Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım ve yoksulluğun etkisiyle at dışkısında buldukları arpa tanelerini temizleyip, yıkadıktan sonra öğüterek ekmek yaptıkları hakkında bilgiler de mevcuttur. Oldukça dikkat çekici bu davranış, savaştan geriye kalan yetim ve öksüz çocukları beslemekle uğraşan Türk kadınının Milli Mücadele sırasında *fedakâr* ve *cefakâr* bir imaja sahip olduğunu doğrulamaktadır.[420] Görüldüğü üzere Türk kadını, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra başlayan ulusal mücadele yıllarında ekonomik imkânsızlıklara rağmen, hayatta kalmak ve neslin devamını sağlamak için mücadele vermiştir.

Ayrıca Milli Mücadele'nin başladığı anda halkı işgal güçlerine karşı koruyan ve onların işgaline yakın yerleri bizzat yöneten Kuvayı Milliye ordusuna, halk tarafından yaklaşık bir yıl boyunca maddi destek de sunulmuştur. Bunlar, *Nakdi ve Ayni Teberru* adıyla orduya verilen para ve mal şeklindeki bağışlardır.[421]

Bu bağlamda 1919 yılında başlayan ikmal hareketliği ve hizmetleri, Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde ordunun gıda, giysi, askeri malzeme ve ulaşım araçları ihtiyaçlarını karşılamak için TBMM tarafından 7-8 Ağustos 1921'de çıkarılan *Tekâlif-i Milliye Emirleri* ile daha sistematik bir hale dönüşmüştür. Ayrıca bu emirlerin uygulanmasına karşı çıkanların İstiklal Mahkemelerinde cezalandırılmasına ilişkin kararın 9 Ağustos 1921'de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanması,[422] Milli Mücadele'nin ikmal ve lojistik konusunda aksaklıklar yaşamasına karşı alınan bir önlemdir. Tekâlif-i Milliye Emirleri, Türk Ordusunun ikmal ihtiyacının Anadolu halkı tarafından karşılanması ve bu sayede savaştan zafer elde edilmesi açısından son derece önemlidir.

Diğer yandan Milli Mücadele sırasında gerçekleşen muharebeler, daha çok Anadolu'nun iç kesimlerinden lojistik ve ikmal desteği bulmuştur. Doğu bölgesi, ulaşımdaki yetersizliklerden ötürü Batı'ya doğru pek fazla katkı sağlayamamıştır. Bu bağlamda Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Yozgat ve Çorum gibi iller, ordunun ekonomik ihtiyaçlarını karşılamıştır.[423]

---

[420] Yurdakul Yurdakul, **Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55.
[421] Müderrisoğlu, **a.g.e.,** s. 164.
[422] Tekalif-i Milliye Kararlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, **Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri,** AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 61-165; **Nutuk**, Cilt II, s. 615-617; Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 353-355.
[423] **Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923),** Cilt VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975, s.212.

2.2.1. Giysi Üretimi

Anadolu'da dokumacılık için yeterli hammadde bulunduğu halde bu alana ait sanayinin olmayışı, Milli Mücadele döneminde askerlerin giysi ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmıştır. Orduda her geçen gün sayıca artırılan birliklerde bulunan askerlerin silah teminin sağlanması kadar onlara kıyafet tedarik edilmesi de, oldukça önem arz etmiştir.[424] Nitekim cephe gerisinde askeri üretimde çalışan ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayan, kadınlar olmuştur.

Bu noktadan hareketle askeri giysi üretiminin yapıldığı anlara tanıklık yapan fotoğraflara bakıldığında, farklı yaşlarda kadınların birlikte ve bir düzen içerisinde çalıştıkları gözler önüne serilmektedir.

Fotoğraf 10: *TİTE Arşivi*, FK34G2B2-1.

Bu bağlamda bir dikiş atölyesinde dar açıyla çekilen bu fotoğrafın ön cephesinde, beyaz önlüklü on üç kadın ve bir kız çocuğu yer almaktadır. Kadınların yaşları, birbirinden oldukça farklılık göstermektedir. Bu kadınların başında, Anadolu'ya özgü işlemeli beyaz basit kumaştan örtüler bulunmaktadır. Söz konusu kadınların köylü oldukları, odanın duvarına asılı bulunan basma kumaştan elbiseler ve torba çarşaflardan anlaşılmaktadır. Kadınlar, elleriyle orduya giysi dikerken, aslında hem yorgun hem de erkek akrabalarını düşündüklerini gösteren durgun bir yüz ifadesine sahipler. Oysa onların arasında gülümseyen, sadece orta kısımda elbise diken kız çocuğudur. Objektife hiç bakmadan çalışmaya devam eden kadınlar için zamanın ne kadar

---

424 Müderrisoğlu, **a.g.e.,** s. 270.

önemli olduğu, ortaya çıkmaktadır. Çünkü buradaki gerekli işleri bir an önce bitirip, evlerine gitmek için acele ediyorlar. Çünkü onları evde bekleyen, çocukları, torunları veya hastaları var. Birden fazla rol ve imaj taşıyan Anadolu kadınının Milli Mücadele'deki *üretici* ve *anne* vasfı, bu fotoğrafların diline yeterince yerleşmiştir.

Öte yandan ayakta duran, ciddi görünümlü bu genç kadın, atölyenin ustabaşı olmalıdır. Şüphesiz ki bu kadının statüsünden yola çıkarak, Milli Mücadele döneminde üretim alanlarında bir denetim ve sistem çerçevesinde, çalışıldığını belirtmek mümkündür. Nitekim bu fotoğraf, gelişigüzel bir askeri üretimin gerçekleşmediğini de kanıtlamaktadır. Diğer yandan arka cephede kalan odada, dikiş makinasıyla giysilerin dikildiği görülmektedir. Kadınlar her ne kadar objektife uzak bir açıda kalmış olsalar da, poz vermeyi ihmal etmemişler. Zira bu kadınlar öteki odada bulunanlardan farklı olarak, daha genç bir görünüme sahipler.

Ayrıca bir diğer farklılık ise elbiseleri, makinayla dikmeleridir. Makina kullanmayı bilen bu kadınların üzerinde de, beyaz önlükler mevcuttur. Bu atölyede üretim, el ve makina olmak üzere iki iş bölümü şeklinde yapılmaktadır. Atölyelerdeki denetimin yanı sıra kadınlar faaliyetlerini gerçekleştirirken, belli bir nizama uymayı da ihmal etmemişlerdir. Fotoğrafı çeken kişi mekân dar olmasına rağmen, burada çeşitli yaşlara mensup iki ayrı gruba ait kadının farklı yöntemlerle aynı ürünü ürettiklerini kadraja sığdırmıştır.

Fotoğraf 11: *TİTE Arşivi*, FK34G2B2.

Bir başka fotoğrafa baktığımız zaman, burada sadece makina vasıtasıyla bir üretim gerçekleştiği gözler önüne serilmiştir. Bu fotoğrafın dar açıyla çekilmiş olması, mekânın büyüklüğü konusunda çıkarım yapmayı sınırlandırmaktadır. Burası belki daha önce, ev olarak kullanılan bir yer olabilir. Ancak milli seferberlik için ordu ihtiyaçlarının üretimine katkı sağlaması adına, mekânın bir fabrikaya dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Burada yaşları birbirinden farklı, çok sayıda kadın ve kız çocuğu bulunmaktadır. Ayrıca önceki fotoğrafta olduğu gibi bütün kadınların üzerinde, beyaz önlük vardır. Söz konusu mekânda, olağanüstü bir çalışma olduğu ve sistemli ilerlediği görülmektedir. Neredeyse bütün kadınlar ve çocuklar objektife poz vermiştir. Zira herkesin yüzünde, yaptıkları işin ciddiyeti durmaktadır. Bu dönemin ekonomik ve teknik şartları göz önünde bulundurulursa bu kadar fazla makinanın ve fabrikanın tavanındaki lambaların başka ülkelerin bağışladığı malzemeler olduğu, tahmin edilmektedir. Bu dönemde Anadolu'daki ekonomik yetersizlik, bu yargıyı güçlendirmektedir.

Öte yandan fotoğrafın arka cephesinde ayakta duran, genç bir erkek bulunmaktadır. Bu erkeğin kadınların çalışmasını denetlemekle ya da onların güvenliğini sağlamakla görevli olduğu düşünülebilir. İşgal güçlerinin veya çetelerin saldırılarına karşı, hem kadınları hem de üretim alanlarını korumak için alınmış bir önlem olabilir. Bu dönemde kadın ve erkek, cephe gerisindeki üretimde birlikte yer almıştır.

Nitekim Milli Mücadele'de ordu için burada gece gündüz giysi dikmekle meşgul olan bu kadınlar, bu fotoğrafta annelik vasıflarının yanı sıra *fedakâr* ve *vatansever* imajlarını

sergilemiştir. Kadınlar için atölyeler ve fabrikalar, adeta bir yaşam alanına dönüşmüştür. Kız çocuklarını da üretime dâhil eden bu annelerin ordusuna ve ailesine ne kadar bağlı oldukları, bu fotoğrafın kadrajına yeterince yerleşmiştir.

Bu bağlamda Milli Mücadele yıllarında *Sovyet Diplomat Semyon İvanoviç Aralov* Konya'da bulunduğu sırada, harp sanayi fabrikalarında ve otomobil tamir edilen atölyelerde çalışanların gösterdikleri fedakârlıklara anılarında yer vermiştir. Anadolu'nun yoksulluk içinde olmasına rağmen halkın bu teşkilatlarda postal, elbise, silah, kılıç üreterek, orduya yardımcı olduğunu vurgulamıştır. Semyon Aralov, *Konya Tiyatrosu* binasının imalathaneye dönüştürüldüğü ve üç balkondan oluşan bu yapının her bir bölümünde, dokumacılık, elbise dikimi ve çizme imalatı yapıldığını belirtmiştir.[425]

Fotoğraf 12: *ATASE Arşivi*, İSH-Albüm No.5, Fotoğraf No.008.

Diğer yandan bir önceki görüntüden mekân olarak farklılık gösteren, giysi atölyesinden bir fotoğrafla karşılaşılmaktadır. Milli Mücadele döneminde, giysi üretiminin hem amatör hem de profesyonel ortamlarda gerçekleştiği görülmektedir. Burada kadınlar tarafından, cephedeki

---

[425] Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, Çev. Hasan Ali Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 101.

askerler için üniforma ve kışlık giysiler dikilmektedir. Orta yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere üç yaş kategorisinden kadınların varlığı söz konusudur. Masanın sol köşesinde duran kız çocuğunun annesiyle birlikte çalışması, oldukça dikkat çekicidir. Kız çocuğu, diğer kadınlar gibi kendinden emin bir şekilde objektife bakmaktadır.

Yazılı kaynaklardan da anlaşıldığı üzere cephe gerisinde giysi atölyelerinde köylü ve kasabalı kadınların yanı sıra, İstanbullu ya da Anadolu'nun şehirli zümresine ait kadınlar da faaliyet göstermiştir. Buradaki kadınlar, siyah çarşaflı ve peçeli olarak tek tip bir giyim-kuşam stiline sahiptir.[426] Öte yandan atölyenin çok elverişli bir ortama sahip olmadığı, kadınların tek dikiş makinasıyla ve el işçiliğiyle üniforma dikmeleri, ordu için zor şartlar altında giysi üretimi gerçekleştirdiklerinin bir göstergesidir.

[426] Savaş yıllarında kadınların kılık-kıyafetinde ve imajlarında birtakım değişimlerin görülmesi, meydana gelen ekonomik ve sosyal gelişmelerin bir sonucudur. Kadınlar toplumun, dinin ve siyasetin kurallarına bağlı olarak uzun yıllardır taktığı peçeyi tamamen atmamış olsalar da, artık bunu sembolik bir şekilde kullanmıştır. İstanbul'da kadınların çoğu peçeyi yüzlerini kısmen kapatmak için kullanmış, zamanla bu değişim hareketi köylü kadınlar tarafından desteklenince direnç kazanmıştır. Şehirli kadınların bir kısmı ise Avrupa ve Rus kadınlarına ait kıyafetlerden karma bir stil yaratarak giyinmişlerdir. Kadınlar geleneksel-dini yapının sembolü olan peçe-çarşaf alışkanlığından, çene altından ya da enseden bağlanılan örtüler kullanmaya doğru bir geçiş yapmıştır. Bu değişim yıllarında, başörtüsünün kadınlar tarafından sadece günlük yaşamda pratik bir kamuflaj olarak tercih edildiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyıl sonuna kadar şehirli Osmanlı kadınlarının dışarda giydiği kıyafet, *ferace (manto), yaşmak (peçe)* ve *terlik* üçlüsünden oluşmuştur. Bu kıyafet tarzı yerini, kadını baştan ayağa gizleyen, yüzünü peçe ile örten ve belden sıkılan *torba çarşaf* almıştır. Çeşitli renklerde, çizgili, desenli kumaşlardan üretilen torba çarşaf, sonraki yıllarda bir etek ve bir pelerinden oluşan iki parçalı bir kıyafete dönüşmüştür. Bkz. Nora Şeni, *"19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri",* **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar,** Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 60-62; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 445; Yalman, **Turkey…,** s. 237; Caporal, **a.g.e.,** Cilt I, s. 145-146.

Fotoğraf 13: *TİTE Arşivi*, FK21G72B72.

Giysi üretim atölyesinden bir başka fotoğrafa bakıldığında, görüntü her ne kadar dar açıyla çekilmiş olsa da net bir görünüme sahiptir. Ayrıca genç kızlar, kadrajı doldurmaktadır. Arka plana dikkat edildiği zaman, atölyenin dağınıklığı burada yoğun bir üretimin gerçekleştirildiği izlenimini vermektedir. Askerlere üniformanın bir parçası olan *sak (tozluk) kılıflarını* dikmekle meşgul olan siyah renkli çalışma önlükleri giyen bu genç kızlar, aynı renkte olan başörtülerini de enseye doğru bağlamıştır. Bu bağlama şekli, daha çok şehirli kadınlara mahsustur.

Söz konusu atölyede, kadınlar tarafından hummalı bir çalışma yapıldığı ve zamanın büyük bir kısmının bu şekilde geçirildiği söylenebilir. Her yaş grubundan kadının cephe gerisinde ve imalathanelerde özverili, disiplinli ve yoğun bir çaba gösterdikleri yüz ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

Alptekin Müderrisoğlu'nun *"…Yine biliyorlardı ki, cephedeki babaları, oğulları, kocaları, dayıları, amcaları da; Anadolu'nun bir başka yerindeki, bir başka evin gelini, kızı, anası tarafından hazırlanan giysilerle üşümeyecekler, korunacaklardı. Elindeki şişle Tekâlif-i Milliye Emrinin gereğini yerine getirmeye çalışan genç kız, gelin, anne şişin her hareketiyle cephedeki babayı, ağabeyi, kocayı, sevdiğini düşünecek, savaşı her yönüyle duyacak,*

hissedecekti."[427] ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Anadolu kadını savaşın zorunlu hizmetlerini yerine getirirken, aslında bir yandan vatanını diğer yandan da cephedeki yakınlarını düşünerek icraatlarını daha çok içselleştirmiştir.

Fotoğraf 14: *ATASE Arşivi*-İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.

Yukarıdaki bilgilerin görsel bir karşılığı olan giysi üretim atölyesinden bu fotoğrafta, çeşitli yaş gruplarından kadınlar görülmektedir. Arka planda çalışan kadınların orta yaşlıyken, ön cephede duranlar ise daha gençtir. Görüldüğü üzere çalışma ortamı oldukça elverişsiz olup, kadınlar yere oturarak el işçiliği yapmaktadır. Ön tarafta duran genç kadınlar, askerler için üniforma dikmektedir. Önceki fotoğrafta olduğu gibi bu kadınların üzerinde de, siyah renkli çalışma önlükleri bulunmaktadır. Bu detaylar, Milli Mücadele döneminde şartların ne kadar güç bir halde olduğunu kanıtlamaktadır.

Önceki fotoğraflara benzer bir şekilde, kadınlar ne olursa olsun bakımlı, derli-toplu ve dirayetli olarak işlerini en iyi şekilde gerçekleştirme amacı taşımıştır. Her kadın *"ülkem için ne yapabilirim?"* sorusuna odaklanmış görünmektedir.

---

[427] Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 359.

2.2.2. Mühimmat Üretimi

Milli Mücadele döneminde Türk Ordusu'nun silah ihtiyacı, çeşitli kaynaklardan tedarik edilmiştir. Bunlar, şu şekilde sıralanmaktadır:

1. *"İstanbul'daki depolardan kaçırılan*
2. *Cephelerden toplanan*
3. *Sovyet Rusya'dan yardım olarak kabul edilen*
4. *İşgal ordularından geriye kalan silahlardır."*[428]

Zira bu dönemde yukardaki yöntemlerle elde edilen mühimmatın yanı sıra halkın atölyelerde önceki savaşlardan geriye kalan silah parçalarını onarmasıyla da, ihtiyaç karşılanmıştır. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan silahların ve topların onarımı ile mühimmat parçalarının birbirine uydurulması, İstanbul *İmalat-ı Harbiye* işçilerinin *Erzurum, Eskişehir, Ankara, Keskin, Kayseri* ve *Konya* gibi şehirlerde kurduğu atölyelerde gerçekleşmiştir.[429] Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından biri olan *İmalat-ı Harbiye Mektebi,* ordunun mühimmat sanayisine usta ve işçi yetiştirmiştir. Bu kurumda yetişen aynı zamanda önemli ustalarından biri olan *Ahmet Akar*, Milli Mücadele'nin zor yıllarında *Adapazarı*'na, *Ankara*'ya ve *Eskişehir*'e taşıdığı tezgâhı ve ekipmanıyla orduya üretim yaparak, destek vermiştir.[430]

Milli Mücadele döneminde orduya fayda sağlamak için her alanda varlığını ve gayretini gösteren halk, Ankara'da bulunan *İmalat-ı Harbiye*'de silah üretmiş, bozuk ve eski silahları onarmıştır. Aslında bir fabrika niteliği taşımayan sadece küçük bir imalathane olan bu atölyede, kadınlar, yaşlı erkekler ve çocuklar Milli Mücadele'nin silah ihtiyacını karşılamak için hiç durmadan çalışmıştır.[431]

Öte yandan bu dönemde Yunan Ordusunun Anadolu'nun iç kesimlerini işgal etme tehlikesine karşı önlem olarak Adapazarı'ndaki araba fabrikasından sökülen tezgâhlar, Eskişehir'de ve Ankara'da bulunan atölyelere taşınmıştır. Burada topların kullanışlı hale gelmesi için nişangâh ve kama üretilmiş, ayrıca mermiler ve hartuçlar da tamir edilmiştir. 4 Eylül 1921 tarihinde Ankara'ya bağlı olan *Keskin*'de kurulan tamirhanede ise tüfek onarım işleri, yapılmıştır.[432]

---

[428] **Türk İstiklal Harbi…,**Cilt VII, s. 246-269.
[429] **a.g.e.,** s. 121.
[430] Aydemir, **a.g.e.**, Cilt II, s. 472.
[431] Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyüp Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, Ankara, 1940, s. 143; **Türk İstiklal Harbi…,** Cilt VII; Çavdar, **a.g.e.,** Cilt I, s. 78.
[432] *"Mümtaz Topçu Emekli Albay Merhum Ali Seyfi Taner'in Hatıra Notları",* **Makina ve Kimya Endüstrisi Gazetesi,** 15 Ocak 1960, s. 3; Ersoy Zengin, *"Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları",* **Mavi Atlas**, 2017, 5 (1), s. 215.

Fotoğraf 15: Keskin Fişek Fabrikası 4 Eylül 1921, *MKE Gazetesi,* 15 Ocak 1960, s. 3.

Güneydoğu'da ise Antep muharebeleri sırasında mühimmat fabrikasında kadınlar, çocuklar, kimsesiz kadınlar, sakatlar ve cepheye gidemeyen Antepliler, gece gündüz çalışarak eski silahları onarmıştır.[433] Dolayısıyla Türk ulusunun topyekûn seferberliği, mühimmat üretiminde de varlığını göstermiştir.

[433] Hulki Saral-Tosun Saral, **Vatan Nasıl Kurtarıldı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970, s. 347-348.

Fotoğraf 16: *ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.

Milli Mücadele'nin önemli bir çalışma kolu olan mühimmat üretiminin gerçekleştirildiği bir atölyede çekilen, fotoğrafa rastlanmaktadır. Masanın sol ve orta kısmında orta yaşlı bir kadın, sağ tarafında ise yaşça küçük genç bir kız çalışmaktadır. Üç farklı yaş grubuna mensup kadın, masanın etrafında İngiliz yapımı olan uzun menzilli piyade tüfeklerine mermi yerleştirmektedir.

Öte yandan Anadolu motiflerini taşıyan geleneksel elbiselerini siyah çarşafla kamufle eden orta yaşlı kadınlar, başörtülerini ise yüzü açıkta bırakacak şekilde çene altından bağlamıştır. Diğer yandan genç kız yanındaki kadınlardan farklı olarak çarşaf giymediği gibi, başını renkli bir peştamal ile örtmüştür. Buradan anlaşıldığı üzere, bu dönemde Anadolu kadınlarına özgü kıyafet ve örtü kullanım modeli yaş gruplarına göre değişmektedir. Kısıtlı imkânlarla ordu için üretim yapan işçi kadınların ve kız çocuklarının *fedakâr* ve *üretken* yönleri, fotoğrafın kadrajına yerleşmiştir. Kadınlar bu işi gerçekleştirirken oldukça ciddi ve profesyonel bir duruş sergileyerek, Milli Mücadele dâhilindeki işlerine olan özveriyi ortaya koymuşlardır. Çünkü bu yıllarda zaman kavramı, onlar için çok değerlidir. Nitekim bu fotoğrafı çeken kişinin iletmek istediği mesaj, kadraja yerleşen görüntüyle açık bir şekilde yerini almıştır.

Fotoğraf 17: *ATASE Arşivi*, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.

Bir önceki görüntüyle mekân bağlamında benzerlik gösteren bu fotoğrafta yer alan kadınlar, mermi çekirdeklerini kovanlara yerleştirip elle presleme işlemi yapmaktadır. Burada yaşlı, orta yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere yedi kadın görülmektedir. Kadınların ordunun günlük ihtiyacına göre mühimmat ürettiği, rutin bir faaliyette bulunmadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Yaşlı, orta yaşlı ve genç kadınların imajını okumak gerekirse orta ve genç yaştaki kadınlar siyah çarşaf giyerek, yüzü açıkta bırakacak şekilde örtünmüştür. Masanın sağında çalışan çarşaflı kadının yüzü diğer çarşaflı kadınlar gibi kısmen açık olup, yanında ayakta çalışan kız çocuğu ise hepsinden farklı olarak desenli bir yemeni örtüyü yüzünü ve saçlarını görünür bırakacak bir şekilde bağlamıştır. Bu yaşta bir kız çocuğu burada çalışarak, annesinden veya ninesinden mühimmat üretimi öğrenmektedir. Sağ tarafta ayakta duran ve objektife çekinmeden bakan yaşlı kadın, beyaz renkli ve desenli kumaştan bir örtüyü yanağının altına doğru geleneksel bir şekilde bağlamıştır.

Orta kısımda oturan çarşaflı orta yaşlı kadın objektife oldukça doğal bir şekilde, hatta hafif bir tebessümle bakmıştır. Bu yaşlı kadının yanında oturan genç kızın sade, beyaz renkli bir örtüyü boynuna doğru bağladığı görülmektedir. Genç kadınlar ve kızlar daha çekingen ve amatörce çalışırken, orta yaşlı ve yaşlı kadınlar daha tecrübeli ve rahat bir şekilde üretim yapmışlardır. Bunun nedeni ise kuşak olarak daha fazla savaş yaşamış, bu dönemlerde benzer faaliyetleri gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu fotoğraf, kendi kızlarını, gelinlerini ve torunlarını

yanına alarak vatana hizmet eden*, üretken* ve *anaç* kadınlarla dolu bir Anadolu'nun varlığının temsilidir.

Fotoğraf 18: *TİTE Arşivi*, FK36G32B32.

Dar açıyla çekilen bu fotoğraf öncekilerden mekân bağlamında farklı olarak, bir fabrikada çekilmiştir. Fotoğrafın odak noktasında bulunan orta ve genç yaş grubundan üç kadın, silah parçalarının onarımı ve temizleme işlemini gerçekleştirmektedir. Ortada duran kadın, duruşu ve diğer kadınlardan farklı olarak giydiği önlükle tecrübeli bir ustabaşı imajını sergilemektedir. Sağ ve sol tarafta çalışan kadınlar ise önceki fotoğraflarda yer alan kadınlardan farklı olarak çarşafsız, desenli elbiseleri ve başörtülerini bağlama şekilleriyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, bu kadınların kasabalı ya da şehirli olduğu tahmin edilmektedir. Kadınlar, bu işe hâkim, profesyonel görüntüsünü vermektedir. Ayrıca arka planda ayakta çalışan orta yaşlı erkek, kadınların erkeklerle aynı ortamda çalıştığına dair bir detaydır. Kadınlar silah parçalarını onarırken her ne kadar yorgun bir yüz ifadesine sahip olsalar da, Milli Mücadele için sürdürdükleri *üretken* imajlarından ödün vermemişlerdir.

Fotoğraf 19: *TİTE Arşivi,* FK37G81B81.

Bu fotoğrafta ise genç, yaşlı, çocuk olmak üzere farklı yaş gruplarına ait kız ve erkek bulunmaktadır. Hem kontrastın yüksekliği hem de kişilerin yüzündeki ifadeden, bu fotoğrafın sıcak bir mevsimde çekildiğini söylemek mümkündür. Dar açıyla çekilen bu fotoğrafa konu olan mekânda, amatör bir tezgâhta silah üretimi gerçekleştirilmektedir. Ön cephedeki kişiler ve nesneler üzerinden okuma yapacak olursak, oldukça yaşlı bir erkek ve erkek çocuk tanımlanamayan ancak mühimmat üretimine dair bir çalışma içerisindeler. Öte yandan sol tarafta tezgâhta çalışan genç erkek, silah parçaları onarırken, orta yaşlı olan barut üretmektedir. İşlerine oldukça yoğunlaşan bu erkekler, şehirli erkek imajı sergilemektedirler. Bu noktadan hareketle, İmalat-ı Harbiye'de yetişen usta ve çıraklar oldukları tahmin edilmektedir.

Orta kısımda ise koyu renk elbiseli ve başı açık, farklı yaşlarda iki kız çocuğu görülmektedir. Bu kızların da uğraştıkları iş tam olarak tespit edilmemekle beraber, mühimmat üretimine dair bir çalışma olduğu kesindir. Sağ tarafa bakıldığında, farklı yaşlarda erkek çocukların demir parçalarını kullanarak, işlemi tamamlamaya çalışmaktadırlar. Giysilerinden yola çıkarak, kasabalı oldukları tahmin edilen bu kişilerin mühimmat atölyesi gibi kullandıkları bu alanda, sıcak ve güneşli bir havada zorluklar içerisinde yoğun bir şekilde çalışmaktadırlar. Şartların kısıtlılığını açık bir şekilde gösteren bu fotoğrafın kadrajına, her yaş ve cinsiyet grubundan insanın *vatansever yönü ve topyekûn* mücadelesi yerleşmiştir.

Milli Mücadele döneminde, sadece İç Anadolu'da mühimmat üretimi yapılmamıştır. Bu bağlamda Erzurum'da bulunan *Nuri Paşa*, 1 Nisan 1921 tarihinde Moskova'da bulunan kardeşi Enver Paşa'ya gönderdiği mektubunda *Erzurum İş Ocağı* hakkında şöyle bilgi vermiştir:

> *"Erzurum 'da İş Ocağı namıyla metruk makineleri ta 'mir ettirerek, büyük bir i'malathane te'sis ettirmekteyim. Metruk malzeme o kadar çoktur ki, Anadolu sanayi'ini terakki ettirmek için lazım olan sermayeyi bu malzemeyi işleterek te'min kabildir. Ocağın Trabzon ve Erzincan'da birer şu 'belerinin te'sisini ve kırık otomobilleri ta' mir ettirerek, Erzurum-Trabzon, Horasan-Karakilise arasında otomobil kolları işletilmesini ve Sarıkamış'ta metruk bulunan bir kaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini teklif ettim… Erzurum iş Ocağı kuruldu. Ermenilerden iğtinam edilen 12 milyon İngiliz fişeğini tahlil için bir makine yaptım. Muvaffakiyet hâsıl oldu. Boş kovanları imla içinde makineler yapılmaktadır. Dokümhanemiz günde 120 metre kumaş çıkarıyor…"*[434]

Fotoğraf 20: *ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 001.

Mühimmat imalathanesinde çekilen bir başka fotoğrafa bakıldığında yansımaların bulunması, amatör bir çekim veya ortamdaki ışığın yetersiz olduğunu düşündürmektedir. Bu görüntüde çocuk yaşta üç genç kızın, *mermi kapsülleri* (merminin altındaki ince kısım) üretimi yaptığı görülmektedir. Masada bulunan üniformalı orta yaşlı erkek, imalathane görevlisidir.

[434] Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 172.

Genç kızların imajına değinecek olursak, kızlar Anadolu'ya özgü geleneksel, çiçek desenli elbiseler giymiştir. İki genç kız beyaz renkli sade kumaştan peştamal örtüyü yüzü açıkta bırakacak şekilde çene altından, diğer genç kız ise şeritli peştamalı daha gevşek biçimde bağlamıştır.

Genç kızlar büyük bir ciddiyetle işlerine yoğunlaşmış, öte yandan çekingen bir tavır içinde oldukları için objektife bakmadıkları düşünülebilir. Zira ansızın çekilen fotoğraf olması ve kişilerin hazırlıksız bir görüntü verdikleri ihtimali de, söz konusudur. Oldukça meşgul görünen genç kızlar, mermileri seri bir şekilde hazırlayıp, kısa sürede cepheye ulaştırma telaşı içindeler. Daha önceki fotoğrafların birinde görünen beyaz peştamal takan genç kız, burada farklı olarak masanın yanındaki taşların üzerinde mermi çekirdeği hazırlamaktadır. Bu detaydan yola çıkarak, kadınların ve genç kızların her gün birbirinden farklı işler gerçekleştirdiği söylenebilir. Günlük dönüşümlü icraatlar, her kadının her işi öğrenmesini sağlamaktır. Dolayısıyla bu sistemle Milli Mücadele sırasında, üretimin aksamadan devam etmesi için bir tedbir alındığını belirtmek mümkündür.

Öte yandan 1921 yılının başlarında, *Konya'*da ve *Kayseri*'de silah ve cephane onarımı için imalathaneler açılmıştır. Üstelik her muharebeden sonra, topların büyük bir kısmı tamir edilmiştir. Söz konusu sene içerisinde tekrar açılan tüfek ve mermi imalathaneleri, 1,5 milyon civarında piyade fişeği ve 400 binden fazla top mermisi değişim-onarım işlemini gerçekleştirmiştir. 1922 yılının ilk aylarında ise el bombası yapımına başlanmış, bunların 10 binden fazlası cepheye nakledilmiştir.[435] Nitekim Milli Mücadele döneminde, muharebelerin mühimmat ihtiyacının ve kullanımının sayısal verilerle tespit edilmesiyle savaşın ciddiyeti bir kez daha vurgulanmıştır.

Görüldüğü üzere bu dönemde giysi üretiminin yanı sıra, mühimmat yapımı da hem atölyelerde hem fabrikalarda gerçekleştirilmiştir.

---

[435] Zengin, *a.g.m*, s. 213.

Fotoğraf 21: *ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.

Diğer yandan geniş açıyla çekilen mühimmat imalathanesine ait bu fotoğrafta, yaşlı, genç, çocuk olmak üzere farklı yaş grubundan kadınlar ve erkekler bulunmaktadır. Ayrıca burada malzemelerin belirli ölçülerde kontrollü olarak üretildiği, objektife daha yakın mesafede bulunan tartıdan anlaşılmaktadır. Çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bu fabrikada dikkat çeken nokta, yaşlı ve orta yaşlı kadınlar birlikte sağ tarafta, sol tarafta ise sadece genç ve çocuk kızlar faaliyet göstermektedir. Kadınlar arasındaki yaş farklılıklarının izleri, onların giyim-kuşamlarına da yansımıştır.

Yetişkin kadınlar objektife bakmadan meşgul bir durum içinde çalışırken, genç ve çocuk yaş gurubundan kızlar gayet kendinden emin bir duruşla objektife bakmaktadır. Orta kısımda ayakta duran kalpaklı, takım elbiseli ve kravatlı erkeklerin imalathane görevlileri olarak denetleme ve takip işlerini yürüttükleri, fesli erkeklerin de ustabaşı olarak burada yer aldığı söylenebilir. Mühimmat üretiminde her yaş grubundan kadının ve erkeğin yoğun tempoyla faaliyet içerisinde olduğunun bir göstergesi olan bu fotoğraftan, ağır işlerin kadınlar, daha hafif işlerin ise genç kızlar ve çocuklar tarafından yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu dönemde her ne kadar kadın ve erkek ayrı ortamlarda çalıştığı bilinse de, bu mutlak değildir. Fotoğraflarda görüldüğü üzere olağanüstü durumlarda, kadın ve erkek aynı ortamda, birlikte ordu için üretim yapmaktadır. Şüphesiz ki bu durum, topyekûn harbin ve milli seferberlik ilkesinin bir gereğidir.

Ayrıca Semyon İvanoviç Aralov' un *"İmalatı Harbiye fabrikasında ordu için çok gerekli olan top, tüfekleri onarıyor, süngüleri biliyor, kılıç yapıyorlardı… Elbette her şey çok ilkel olarak yapılmaktaydı. Otomobil parkında, Almanlar tarafından bırakılmış veya atılmış otomobiller duruyordu. Bunların en gerekli bölümlerini alıyorlardı…"*[436] ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Anadolu halkı elde bulunan her mekanik parçayı, ordunun ihtiyacını karşılamak için değerlendirmiştir.

Fotoğraf 22: *TİTE Arşivi*, FK37610B10.

Dar açıyla çekilmiş mühimmat üretiminden bir başka fotoğrafa bakıldığında, altı kadın ve bir erkek sandıklara mermi stok etmektedir. Genç yaş gurubuna ait bu kadınlar, reyonlarda bulunan mermileri cepheye gönderilecek küçük sandıklara düzenli bir şekilde istiflemektedir. Kadınlar, önceki fotoğraflarda görüldüğü gibi bu fabrikada da önlüksüz ve eldivensiz çalışmışlardır. Öte yandan bu kadınların kasabalı oldukları, giydikleri desenli elbiselerden ve basit kumaşlardan üretilen desenli ve kenarları oyalı *yemeni* adındaki örtülerden anlaşılmıştır. Diğer taraftan, kadınların objektife bakmadan çalıştığı ve işlerine son derece yoğunlaştıkları

[436] Aralov, **a.g.e.,** s. 101.

görülmektedir. Her ne kadar gerçekleştirdikleri faaliyet yorucu olsa da, kadınlar bakımlı olmaya özen göstermişlerdir.

Önceki fotoğraflarda görüldüğü gibi genç kadınların objektife bakmaması, burada spontane bir çekim olmasının veya dönemin geleneksel yapısının bir sonucudur. Diğer yandan, yüzü objektife dönük olmayan kadınların yaş ortalamaları ve duruşları hakkında bilgi edinilememiştir. Ancak kadınların giysilerinin modelinden yola çıkılarak, karşıda duran kadınlarla aynı sosyo-ekonomik statülere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu sırada yüzü yarım görünen, ayakta duran kravatlı ve önlüklü orta yaşlı erkek, ustabaşı olarak kadınların yaptığı işi kontrol etmektedir. Dolayısıyla bu fabrikada kadınlar büyük bir ciddiyetle, düzenli ve sistemli bir şekilde işlerini yapmıştır. Kadın ve erkek birlikte örgütlü bir üretim gerçekleştirerek, *vatanseverlik* nosyonunu ön plana çıkarmıştır.

Fotoğraf 23: *TRT Arşivi,* Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, 04.34.

Dar açıyla çekilen bir video görüntüsünden dönüştürülen bu karede, fabrikada mermi çekirdeğini çember şeklindeki kutulara yerleştiren kasabalı bir kadın grubu karşımıza çıkmaktadır. Kadınların kısmen çıktığı bu görüntüde, net olarak görünen iki kadın üzerinden temsili bir okumadan yola çıkılarak çıkarımlar yapılmıştır. Burada kadınlar, önceki fotoğraftaki kadınlara benzer bir giyim-kuşam stiline sahiptir.

Orta kısımda duran kadının bir önceki fotoğrafta, mermi stoku işlemini gerçekleştiren kadın olduğu tahmin edilmektedir. Daha önce belirtildiği gibi kadınlar her gün aynı işleri gerçekleştirmemiş, günlük ihtiyaca göre farklı farklı mühimmat malzemesi üretmişlerdir.

Fabrikada çalışan diğer kadınlar gibi bu kadınlar da, ne önlük ne de eldiven kullanmıştır. Çemberlere mermi yerleştiren bu kadınların işlerini ciddiyetle yürütmesi, zaman kaybetmeden ordunun mühimmat ihtiyacını karşılamak için çalışmaları, onların hem *anne* hem de *üretici* olarak hayatlarını sürdürdüğünü göstermektedir. Nitekim bu dönemde, her yere yetişmeye çalışan bir kadın profili ortaya çıkmaktadır.

Fotoğraf 24: *TRT Arşivi,* Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, *04.51.*

Video görüntüsünden elde edilen bir önceki görüntünün devamı olan mühimmat üretimine dair bu son kare, dar açıyla çekilenler arasında yer almaktadır. Genç bir kadın ve orta yaşlı erkek, daha evvel kadınların çemberlere yerleştirdiği mermi çekirdeklerini makinayla baskılamaktadır. Burada işlemi hızlı gerçekleştiren bir presleme makinasının varlığı, dikkat çekicidir. Zira mühimmat atölyelerine ait bazı fotoğraflarda, bu işlemlerin elle gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu detaydan yola çıkarak, bütün üretim alanlarının yeterli araç ve gerece sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer bir detay ise mühimmat üretiminde en zor işlemleri, genellikle genç-orta yaşlı erkekler ve kadınlar gerçekleştirmiştir. Mermi presleme işlemini yapan kadın, önceki fotoğraftaki kadınlarda görülen benzer bir kıyafet ve örtü ile çalışmaktadır. Saçları kısmen açıkta bırakan boyundan başa doğru dolanan bu örtünme şekli, tamamen Anadolu kadınına özgüdür.

Kadına yardım eden erkeğin önceki fotoğraflarda bulunan erkeklerle benzerlik gösteren, takım elbiseli, kravatlı ve kalpaklı imajından, üretim denetiminden sorumlu bir görevli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca askeri üretimde, hem *ustabaşı* hem *işçi* olmak üzere bu döneme ait iki ayrı erkek profili ortaya çıkmaktadır.

Milli Mücadele döneminde en zor şartlara ve yoksulluğa rağmen Türk kadınlarının büyük bir *hırsla ve özveriyle* mitingler düzenleyerek başladığı faaliyetlerine, ordu için her an giysi ve mühimmat üreterek devam ettiği gerçeğini bu fotoğraflar bir kez daha kanıtlamaktadır. Türk kadınının cephe gerisindeki faaliyetlerini anlatan bu fotoğraflarda yer alan *anaç, fedakâr, vatansever, üretici, profesyonel, modern* ve *geleneksel* rolleri, kültürel ve siyasal düzlemde Milli Mücadele'nin bir parçasıdır. Milli Mücadele sırasında Anadolu'da ekonomik kaynakların yetersizliğine rağmen, bütün zamanını ordu için üretim seferberliği yaparak geçiren Türk toplumunun topyekûn mücadele realitesi, bu fotoğraflarla gözler önüne serilmiştir. Ayrıca kadınlar ve erkekler, hem *görevli* hem de *gönüllü* olarak askeri üretimde yer almıştır.

Diğer yandan bu bölümde mühimmat üretimini temsil eden fotoğrafların sayıca fazla olması, üretim yapan kadınlar ve genç kızların imajı üzerinden bir okuma yapılmasını elverişli kılmıştır.

Öte yandan mühimmat üretimine ait fotoğraflarda dikkat çeken detaylardan biri ise kadınların hiçbirinin eldiven takmamış, büyük bir kısmının ise önlük giymemiş olmasıdır. Elbette dönemin koşulları, özellikle ekonomik imkânsızlık nedeniyle fabrikada çalışırken kullanılan dış giysiler tedarik edilememiştir. Zira Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da mühimmat üreten kadınlar tarafından elleri ve yüzü koruyan kamuflaj malzemelerinin kullanılmaması, onlarda *toksik sarılık* adı verilen deride oluşan hastalığı ortaya çıkarmıştır.[437] Dolayısıyla Milli Mücadele sırasında mühimmat üreten Türk kadınlarının da aynı sağlık sorunu ile karşılaşmış olabileceği ihtimalini belirtmek, mümkündür.

[437] https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war Erişim Tarihi 15/07/2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FOTOĞRAF ÜZERİNDEN MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRK KADINININ CEPHEDEKİ FAALİYETLERİ

3.1. Milli Mücadele Döneminde Cephede Yer Alan Kadınlar

Milli Mücadele'ye mitingler, kurdukları cemiyetler ve basın yolu ile halkı örgütlenmeye ve direnişe çağıran Türk kadını, ulusal mücadelenin ikinci safhası olan muharebe yıllarında cephelerde bizzat yer almaya başlamıştır.

Türk kadını, gerekli malların ve hizmetlerin askeri birliklere ulaştırılmasını sağlayarak, ordunun savaş gücünün ayakta tutulması anlamına gelen lojistik desteği vermiştir.[438] Nitekim topyekûn savaşın gerektirdiği hizmetleri cephe gerisinde sunan Türk kadını, cephede de bu görevleri aynı şekilde yerine getirmiştir.

Biraz daha geriye gidecek olursak, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde askerlerin gıda ve sıhhi ihtiyaçlarının karşılanmaması, onların cephede çeşitli hastalıklardan ve moralsizlikten güç kaybederek, savaşamaz hale gelmesine neden olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında idari faaliyetler ve lojistik konusunda plansız hareket edilmesi, malzemelerin orduya zamanında ve yerinde ulaştırılmasını engellemiştir.[439] Bu açıdan Milli Mücadele sırasında önceki savaşlardan alınan tecrübeler doğrultusunda hareket edildiği, özellikle ikmal hizmetinin planlı bir şekilde yürütüldüğü görülmüştür.

Bu bağlamda, gıda, giysi ve mühimmat lojistik hizmetlerini gerçekleştirmek ile düşman ordulara karşı muharebelerde yer almak, kadınların cephedeki faaliyetleri arasındadır. Daha önce efelerle birlikte Kuvayı Milliye ordusunda savaşan kadınlar, 1920 yılında birliklerin daha nizami bir teşkilata dönüştürüldüğü *Düzenli Ordu*'ya da katılım sağlamıştır. Üstelik orduya katılan kadınlar arasında askeri birlikleri komuta eden, rütbeli olanlar da varlık göstermiştir.[440]

---

[438] Müderrisoğlu, **a.g.e.,** s. 285.

[439] **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt X, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s. 587.

[440] İsmet İnönü, **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s. 206-208; Aksakal, **a.g.e.,** s. 34; Uyanıker, **a.g.e.**, s. 55; Batı Cephesinde muharebelerde etkili sonuçlar alınması için bazı görev değişimleri yapılmış ve Kuvayı Milliye ordusu, revize edilmiştir. Kuvayı Milliye ordusu bir süre sonra emirlere itaat etmeyerek, kendi kararları doğrultusunda halktan zorla para ve yiyecek almaya başlamıştır. Ayrıca muharebeler sırasında, ordudan firar edenler de olmuştur. Bunun yanı sıra ordu içinde bağımsız çeteler halinde gruplar ortaya çıkarak, Milli Mücadele'nin gidişatına zarar vermiştir. Orduda meydana gelen bu gelişmeler TBMM'ye bildirilerek, olayların failleri cezalandırılmıştır. Yapılan bu hataların tekrar edilmemesi için Kuvayı Milliye birliklerinin daha nizami bir orduya dönüştürülmesi kararı, alınmıştır. Bkz. Selek, **a.g.e.,** Cilt I, s.125-128.

Ayrıca Milli Mücadele komutanlarına ait anılar, Anadolu kadınının cephelerde fiili olarak gösterdiği bu faaliyetleri daha fazla pekiştirmektedir.

Nitekim Milli Mücadele döneminde cephede faaliyet gösteren kadınları, iki kategori üzerinden değerlendirmek mümkündür. Birinci kategoride bulunan şehirli kadınlar, cephe gerisinde askerleri tedavi ederek, askeri malzeme üreterek; cephede ise orduda askeri vazifede bulunarak, ulusal mücadeleye katkı sağlamıştır. Öte yandan ikinci kategoriyi oluşturan Anadolu'nun köy ve kasaba kadınları cephede ordu için mühimmat, giysi ve yiyecek üretimi sağlayıp, bunları cepheye kimi zaman kağnılar ve develer ile kimi zaman ise sırtlarında taşımışlardır. Bunların yanı sıra, bizzat orduda savaşmak gibi hizmetler de ifa etmiştir.

Zira bütün kadınları cephelerde bulunmaya teşvik eden iki neden vardır: Birincisi vatanına olan bağlılığı, ikincisi ise işgaller sırasında sevdiklerini kaybetmiş olmaları ve yaşadıkları tecavüz ve şiddet olaylarıdır.[441] Nitekim Grace Mary Ellison' un anısı, Türk kadınlarının maruz kaldığı şiddeti gözler önüne sermektedir.

> *"…Rumların kurbanı zavallı kadınlarla dolu hastaneyi unutmamalıyım. Eğer Fransız cephesinde bu manzaraları görseydim, onları görmemek için kaçardım ve ben burada ilk defa benim kız kardeşlerimin başına savaş belâsı geldiğinden beri ne acılara katlanıldığını anladım. Yunanlı baltalar, Rauf Bey'in hanımının hastalarının vücutlarında işlemişti. Ve ister yüz, ister kalça, sırt ve bacakta olsun bu müthiş yaraların çoğu kurtlanıyordu. Çünkü onları zamanında tedavi etmek imkânsızdı."*[442]

Aslında yukarıdaki iki nedene üçüncü bir başka etken de, eklenebilir. Uzun yıllar devam etmiş olan savaşlar nedeniyle erkek nüfusunun yetersiz kalması da, kadınların cephede görev almasında rol oynamıştır.

---

[441] Bkz. Enginün, *a.g.m*, s. 82-104.
[442] Ellison, **a.g.e.,** s. 285.

Fotoğraf 25: *TİTE Arşivi,* FK28G85B85.

Bu bağlamda yukarıdaki fotoğrafa bakıldığında, aile fertlerinden birini kaybeden bir kadın görülmektedir. Kurak ve bozkır bir araziden, arka cephede yarım çıkan evin yapısında kullanılan malzemeden ve fotoğraf yazısından anlaşıldığı üzere bu fotoğraf, Ankara'nın bir köyünde çekilmiştir. Ayrıca kontrastın yüksekliği, fotoğrafın bir yaz veya sonbahar gününe ait olduğunu kanıtlamaktadır. Dar açıyla çekilen bu fotoğraftaki evin hemen yanında, iki yük hayvanı ve bir köylü kadın daha bulunmaktadır. Yüzünü objektife dönmüş olan söz konusu kadın, çaresizce yere oturan kadını izlemektedir.

Öte yandan yakınını kaybeden kadına dönecek olursak, kadının üzerindeki kıyafetlerden ve başındaki örtüden ve hatta bağlama şeklinden, ne kadar yoksul olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca buna ilaveten, yük hayvanının at değil de eşek olması da bu yargıyı kanıtlamaktadır. Bu dönemde, yalnızca varlıklı köylülerin veya kasabalıların atları vardır. Bu kadının çaresizliği ve acısı, fotoğrafın diline çok açık bir şekilde yansımıştır. Zira kaybettiği erkek akrabasının cepheden gelen eşyaları, hüviyeti, üniforması, ayakkabıları, matarası ve sefer tası beyaz bir

örtünün içinde kadına teslim edilmiştir. Bu kadın, eşinin, oğlunun veya torununun şehit edildiği haberini, bu şekilde almıştır. *Kadın, eş* ve *anne* olmanın zorluğunu yaşayan, ülkesinin işgallerden kurtulması için sevdikleri dâhil her şeyi feda eden *vatanperver* kadın imajı, bu fotoğrafın kadrajına yerleşmiştir. Öte yandan fotoğrafın çekildiği mevsimden yola çıkarak, bu askerin şehit olduğu muharebenin *Kütahya-Eskişehir, Sakarya* veya *Büyük Taarruz* olması muhtemeldir.

Ülkelerinin işgal edilmesi sonrasında başlattıkları ulusal mücadelenin başarıyla sonuçlanması için harekete geçen şehirli Türk kadınlarının cephedeki görevleri hakkında bilgi vermek gerekirse, Halide Edip Hanım 16 Mart 1920 tarihinde İngilizler tarafından İstanbul'un işgal edilmesi sonucunda eşi *Adnan Bey* ile Ankara'ya giderek, Milli Mücadele'ye bizzat katılmıştır. Önceleri cephe gerisinde hastabakıcı olarak hastanelerde gönüllü hizmet veren Halide Edip Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın onayıyla Batı Cephesine *onbaşı* olarak atanmış ve 23 Ağustos-13 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi sırasında[443] orduya katılmıştır.[444] Diğer yandan muharebe sırasında Halide Edip Hanım'ın 8 Eylül 1921 tarihli *Vakit* gazetesine verdiği, *"son erkeğimize ve son kadınımıza kadar mücadele edeceğiz."*[445] beyanatının ulusal ve dünya kamuoyunda yankı uyandırdığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Halide Edip Hanım'ın Anadolu müdafasına katılması ve bu katılımın Milli Mücadele üzerinde nasıl tesir edeceği üzerine haber yapan *Progra* adlı Fransız gazetesi, Halide ve Ayşe Hanımların orduda hizmetlerde bulunduklarını, Ayşe Hanım'ın yirmi beş köylü kadınla birlikte katıldığı Afyonkarahisar muharebelerinde iki defa yaralandığını belirtmiştir.[446] Bu bağlamda Bernard Caporal, Halide Edip Hanım'ı Milli Mücadele döneminde *başçavuş* rütbesi alan tek kadın olarak nitelendirmiştir.[447] Ayrıca Halide Edip Hanım, cephede bulunduğu süre içinde askeri hizmetlerini, gördüğü ve yaşadığı her şeyi kitaplaştırarak, Milli Mücadele edebiyatına canlı örnekler veren yazarlar arasında yerini almıştır.[448]

---

[443] **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât**, Cilt II, Kısım V, 2. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 460-464; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk,** Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1969, s. 617-619.

[444] Halide Hanım, 16 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya cephede gönüllü olarak askeri vazifede bulunmak istediğini telgraf çekerek belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Halide Hanım'ın bu isteğini kabul ettiğini ve Batı cephesine tayin edildiğini 18 Ağustos 1921 tarihli bir telgrafla bildirmiştir. Bkz. Adıvar, **a.g.e.,** s. 232; Cahit Çaka, **Tarih Boyunca Harp ve Kadın,** As. Fb. Basımevi, Ankara, 1948, s. 77-78.

[445] *"Halide Edip Hanımefendinin Beyanatı"***, Vakit Gazetesi**, 8 Eylül 1921 s. 1.

[446] Burada geçen Ayşe Hanım hakkında, detaylı bilgi verilmemiştir. Ancak Balkan Savaşı sırasında eşini kaybeden, iki oğluyla birlikte 27 Mayıs 1919 Aydın muharebelerine katılan kadın olduğu tahmin edilmektedir. Progra gazetesindeki haberi aktaran, *Anadolu'da Kadın ve Halide Edip Hanım",* **İkdam Gazetesi,** 27 Ekim 1921, s. 3.

[447] Bernard Caporal, **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**, Cilt II, Çev. Ercan Eyüboğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999, s.18.

[448] Kurnaz, **a.g.e.**, s. 243.

Daha önceden ifade edildiği gibi Halide Edip Hanım, Ankara'da tempolu bir çalışma içerisine girerek bazen *asker* bazen *hemşire* bazen de *yazar* olarak Milli Mücadele'de çeşitli misyonlar üstlenmiştir. Diğer yandan Halide Hanım, Milli Mücadele'ye muhalif gazeteler tarafından ağır eleştirilere ve suçlamalara maruz kalırken, savaş süresince taşıdığı rolleri ve gösterdiği çabaları ABD ve Avrupa basını tarafından takdir edilmiştir.[449]

Bu bağlamda, Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya gelen Fransız Gazeteci Berthe G. Gaulis'in *"Halide Edip Hanım hiç şüphesiz, milliyetçi Türkiye'nin en çarpıcı simalarından. Anadolu'da, onun yeri, en ön sıradadır. Sözü ile kalemi ile hatta verdiği örnekle kitleleri etkilemiş, seçkin zümrelere kendini kabul ettirmiş, beğendirmiştir… Bütün kalbi ile bütün ruhu ile vatanseverdir. Orada, belirtildiğine göre: 'Ruhunu, ülke ruhu içinde eritmiştir.' Gerçi, öteki kadın mücahitlerde aynı biçimdedirler ama birinin mutlaka yol göstermesi gerekti. İsmet Paşa'nın deyimi ile 'Şayet Sakarya Harbini kadınlar kazandı ise, bunda Halide Edip örneği, büyük cesaret kaynağı teşkil etmiştir.'"*[450] ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Anadolu kadınını harekete geçiren ve onlara rehberlik eden, Halide Edip Hanım ve bazı şehirli kadınlar olduğu vurgulanmıştır. Oysa Milli Mücadele döneminde, bu misyona sahip çok az sayıda Türk kadını olduğunu belirtmekte fayda vardır. Zira Halide Edip Adıvar gibi şehirli ve eğitimli kadınlar, II. Meşrutiyetin bir sonucu olarak ön plana çıkmıştır.

Ayrıca Halide Edip Hanım'ın birbirinden farklı rolleri, misyonları ve imajı, fotoğraflara da yeterince konu olmuştur.

[449] Hatta Amerikan basını Halide Edip Hanım'ın bu yönünü, kendisinin daha önce Amerikan Kız Kolejinde almış olduğu eğitimin bir kazancı olarak değerlendirmiştir. Bkz. Uyanıker, **a.g.e.,** s. 88-89.
[450] Gaulis, **a.g.e.,** Cilt I, s. 25.

Fotoğraf 26: Halide Edip Onbaşı, *Vakit Gazetesi,* 05 Temmuz 1922, s.1.

Bu bağlamda Halide Edip Hanım'ın Batı Cephesindeki askeri manevraları takip ettiği sırada çekilen bu fotoğrafı değerlendirecek olursak, Halide Edip'in yanında iki komutan da görülmektedir. Arka planda bir uçağı andıran görüntü bulunmakla beraber fotoğrafın konu olduğu gazetenin tarihinden yola çıkarak, Büyük Taarruz'a hazırlık yapıldığını söylemek mümkündür. Halide Edip oldukça yorgun bir mimik sergilemekte ve fotoğrafın bir anda çekildiği izlenimini, duruşuyla göstermektedir. Öte yandan aşırı bir *militarist* bir görünüme sahip olmadığı, üzerindeki kıyafetten ve başındaki örtüden anlaşılmaktadır. Nitekim cephedeki askeri görevini, nizam ve tertip içinde yerine getirdiği görülmektedir. Diğer yandan bu fotoğrafın kadrajına, *vatansever* ve işini önemseyen *asker* bir kadın imajı yerleşmiştir.

Halide Edip Hanım'ın yanı sıra, İstanbul mitinglerinde nutuklar beyan eden, şehirli kadınlar arasında yerini alan *Saime Hanım* ile ilgili bilgi vermek gereklidir. Saime Hanım henüz Darülfünun öğrencisiyken, ulusal mücadeleye katılmıştır. İşgal kuvvetlerinin kendisini takip ettiğini öğrendikten sonra, İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. Saime Hanım daha sonra Ankara'ya giderek, cephede ve cephe gerisinde *istihbarat* hizmetinde çalışmıştır.[451]

[451] Çaka, **a.g.e.,** s. 75-77.

Fotoğraf 27: Asker Saime, *Kadın Gazetesi*, 4 Haziran 1951, s.1.

Fotoğrafta da görüldüğü üzere oldukça genç olan Saime Hanım'ın hem cephe gerisinde hatip ve öğretmenliği icra etmesi hem de cephede görev alması, şehirli kadınların savaş sırasında çeşitli görev alanlarına sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim *Asker Saime*, Halide Edip gibi *çok yönlü* bir imaja sahiptir.

Milli Mücadele yıllarında cephede fiilen yer alan şehirli Türk kadınların yanı sıra, köylü kadınların rolleri ve hizmetleri hakkında bilgi vermekte fayda vardır. Bu dönemde Türk kadınları, Güney Cephesinde Fransızlara ve işgal güçleriyle ortak bir şekilde Türk halkına zarar veren Ermenilere karşı vatanını savunmayı gerekli bir vazife olarak görmüştür.[452] Milli Mücadele komutanlarından Ali Fuat Cebesoy'un *Milli Mücadele Hatıraları* adlı eserinde, *"…Fransızlar her sabah ve akşam milli kuvvetlerin elinde bulunan mahalleleri bombardıman etmiş, Ermeni fedaileri de çarşı ve İslam mahallelerinde yangın çıkarmışlardı. Maraş kadınları da ellerinden geleni yapıyorlar. Başlarda Bitlis defterdarının zevcesi vardı. Erkeği, kadını, ihtiyarı, çoluğu ve çocuğu ile dövüşen Maraşlıların şiddetli hücumları karşısında düşman maneviyatı bozuluyordu."*[453] şeklinde bahsettiği Güney bölgesinde Ermenilerin saldırılarına karşı mücadele eden, bu mücadelenin sembolü haline gelen *Bitlis Defterdarının eşi* hakkında bilgiler sınırlı olduğu gibi kadının ismi de tarihi kaynaklarda tespit

---

452 Okuducu, **a.g.e.**, s. 395.
453 Zira Bitlis Defterdarının eşi hakkında yeterli bilgi mevcut olmadığı için kendisinin şehirli veya köylü statüsünde olduğunu vurgulamak, pek mümkün değildir. Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları,** Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 293.

edilememiştir.[454] Ayrıca söz konusu eserlerde, Ermeni çetelerine karşı savaşan Türk kadınları hakkında çok az bilgiye rastlanmıştır.

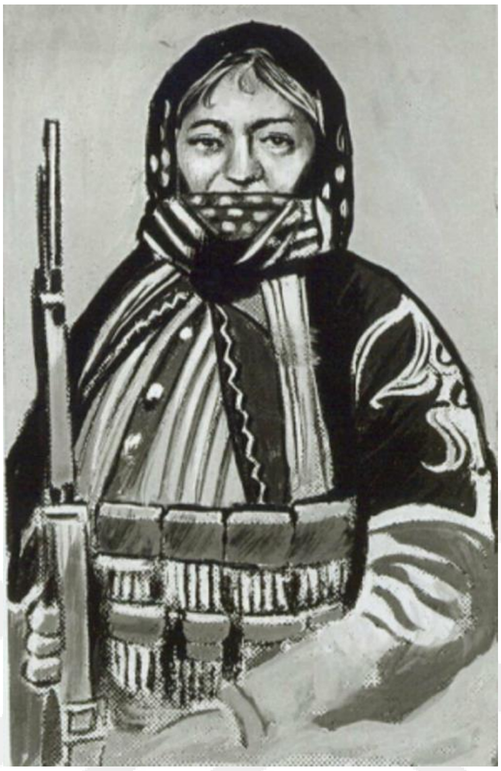
Fotoğraf 28: Senem Ayşe, *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na*, s. 65.

Diğer yandan yukarıda fotoğrafı bulunan *Maraşlı Senem Ayşe* Milli Mücadele'nin Güney Cephesinde eşini çatışmalarda kaybettikten sonra Ermenilere ve Fransızlara karşı çete kurarak, erkeklerle birlikte çarpışmalarda yer almıştır.[455] Maraş savunmasında etkin rol oynayan Senem Ayşe, daha sonra kendi çetesini kurarak Milli Mücadele'ye destek vermiştir.[456] Senem Ayşe'nin poz verdiği bu fotoğrafa yerleşen mesaj, sevdiklerini kaybettikten sonra cepheye katılan, *vatanperver* ve *fedakâr* bir imajla ülkesi için savaşan kadınların varlığıdır.

Ayrıca Maraş'ı savunanlar arasında, hamile haliyle siperde sancılar içinde kıvranarak, Fransızlara karşı mücadele eden bir Türk kadını hakkında bilgiler de mevcuttur. Söz konusu

[454] Uyanıker, **a.g.e.,** s. 76.
[455] Saral-Saral**, a.g.e.,** s. 194.
[456] Yalçın Özalp, **Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz**, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1986, s. 70.

kadın, çocuğunu cephede dünyaya getirdikten sonra hayatını kaybetmiştir.[457] Nitekim Maraş savunmasında, dikkat çeken kadınlar arasında yerini almıştır.

Resim 1: Kılavuz Hatice, Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 391.

Öte yandan Güney Cephesinde Fransız ve Ermeni güçlerinin baskısı altında vatan savunmasını gerçekleştiren Çukurova kadınları da, dönemin kumandanlarına ait pek çok hatıraya konu olmuştur.[458] Miralay Mehmet Arif Bey'in anılarında geçen, Pozantı'da Milli Mücadele'ye katılan *Hatice* isimli kadın, 27 Mayıs 1920'de gece saatlerinde Tarsus istikametinde Fransız kuvvetlerine rehberlik ederek, onları Türk ordusunun ateş hattına yönlendirmiş ve bu olay sonrasında kendisine *Kılavuz Hatice* denilmiştir. Hatice Hanım'ın asker sayısı yüze yakın olan Türk müfrezesine yardım etmesi sonucunda, Fransız birliğine ait kumandan ve subaylar başta olmak üzere sekiz yüz asker esir edilmiştir.[459]

Hatice Hanım'ın herhangi bir fotoğrafına ulaşılamadığı için temsili olarak yukarıdaki resmi kullanılmıştır. Bu resimden yola çıkarak, Kılavuz Hatice'nin üzerindeki kıyafetle daha

[457] Özalp, **Gazilerin...,** s. 116.
[458] Toros, **a.g.e.**, s. 388-389.
[459] M. Mehmet Arif Bey, **Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 43; Şapolyo, **Kuvayi…**, s. 153.

çok *efe* imajı sergilediği, ayrıca belindeki mermi kuşağı ve elinde tutuğu silahıyla oldukça *militarist* bir görünüme sahip olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 29: Adile Hanım, İsmail Ferahim Şalvuz, *Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1938, s. 123.

Fedakâr imaja sahip kadınlarından biri olan *Adile Hanım* ise Tarsus muharebelerinde gösterdiği faaliyetler doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın takdirini kazanmıştır. *Adile Onbaşı*'nın sadece Güney Cephesinde değil, Batı Cephesinde de hizmetler ifa ettiği, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin haberinden anlaşılmaktadır.[460] Fotoğrafta görüldüğü üzere, kucağında mühimmata benzer malzeme taşımaktadır. Ayrıca çizmesi, şalvarı ve ceketi ile orduda savaşan kadın imajını sergilemektedir.

[460] *"Adile Hanım",* **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Eylül 1921, s. 3; Toros, **a.g.e.,** s. 388-389.

Fotoğraf 30: Sultan Ana, Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 392.

Öte yandan, Güney Cephesinde bulunan bir diğer kadın *Sultan Ana* ise Türk Ordusunun besin ihtiyacını gidermek amacıyla cepheye her gün süt taşımıştır.[461] Zira sadece iaşe ikmalini gerçekleştirmediği, üzerindeki kıyafeti, belindeki hançeri ve duruşu her an muharebelere katılmaya hazır olduğunu göstermektedir.

Fotoğraf 31: Emine Hanım, Şalvuz, *a.g.e.,* s. 121.

Yukarıdaki fotoğrafta elinde su testisi bulunan kadın, Tarsus cephesinde askerlere iaşe yardımında bulunan ve hatta zaman zaman cephede savaşan Ulaş Beyi'nin eşi *Emine Hanım*,

[461] Şapolyo, **Kuvayi…,** s. 150.

Kilikya Bölgesinin *vatansever* kadınları arasında yerini almıştır. 22 Temmuz 1920 tarihinde Güney Cephesinde gerçekleştirilen *Gudubes Muharebesi* sırasında da Emine Hanım, köylü kadınlar ile birlikte askerlere su ve yiyecek taşımıştır.[462]

Fotoğraf 32: Tayyar Rahmiye, *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na...*, s. 63.

Çukurova'da bizzat cephelerde savaşan kadınlardan biri olan Osmaniye'nin Raziyeler köyünden *Rahmiye Hanım* ise Kilikya'da, Miralay Mehmet Arif Bey'in 11. Fırkasında savaşmıştır. 1920 yılında gönüllü olarak Kuvayı Milliye'ye katılan Rahmiye Hanım, 5 Ağustos 1920'de muharebeler sırasında hayatını kaybetmiştir.[463] Ayrıca, Milli Mücadele'de Rahmiye Hanım'a *onbaşı* rütbesi verildiği[464] yönünde bilgiler de mevcuttur.

Zira yukarıdaki fotoğraftan Rahmiye Hanım'ın orta yaşlı olduğu, elindeki silahından ve beline taktığı mermi kuşağından yola çıkarak, Anadolu'da cephede savaşan köylü kadınların çok benzer bir imaja sahip olduklarını söylemek mümkündür.

---

[462] **a.g.e.,** s. 217.
[463] Adıvar, **a.g.e.,** s. 204-205; *Temmuz 1920'de Osmaniye'deki Fransızların Müstahkem Karargâhına taarruz ederken arkadaşlarının kararsızlığını gören Rahmiye 'ben kadın olduğum halde ayakta duruyorum da siz, erkek olduğunuz halde yerlerde sürünmekten ve saklanmaktan utanmıyor musunuz' diye bağırarak arkadaşlarını hücuma teşvik etmiş ve Fransız karargâh kapısının on adım önünde alnından aldığı bir kurşun yarasıyla şehit olmuştur.* Ayrıntılı bilgili için Bkz. Arif Bey, **a.g.e.,** s. 68.
[464] Saral- Saral, **a.g.e.**, s. 33-34.

Öte yandan Milli Mücadele döneminde askerlik görevinin yanı sıra ilk meclisin Adana vekili olarak da görev yapmış olan Damar Arıkoğlu, Adana'da Fransız Ordusuna karşı mücadele eden *Tayyar Rahmiye*[465] ile ilgili şu bilgileri vermiştir: *"27 yaşında bir genç kadın eline geçirdiği tüfekle fedai müfrezelerimiz arasına karışıyor. Girdiği çıktığı çarpışmalarda, erkek arkadaşlarını cesaretine hayran bırakıyor. Bütün müfrezenin saygı ve hürmetini üzerine toplayan gözünü daldan budaktan esirgemeyen Rahime, müfrezenin adeta kumandanı durumuna yükseliyor. Ateş gibi bir Türk kadını. Savaşta daima önde, firar nedir bilmez. En son savaşı, Hâkim tepede toparlanan Fransız kuvvetlerine karşı, kırk kadar mücahitle yürüyüp harbe tutuşuyor…"*[466]

Diğer yandan Milli Mücadele sırasında Mersin'de yaşanılanların anlatıldığı anılarda, *"6 Mart 1920 tarihinde Arif Ağa kızı Gülsüm teyzenin omzunda silahı ile müfrezeye katılması manzarayı bir kat daha ulvileştirmiştir."*[467] bilgisi geçmektedir. 22 Temmuz 1920 tarihinde Güney Cephesinde gerçekleştirilen *Gudubes Muharebesi* sırasında *Gülsüm Hanım*, cepheye erzak taşıdıktan sonra bir askerden silah alarak, karşı cepheye ateş etmesi[468] dönemin anılarında yerini almıştır.

Güney Cephesinde faaliyet gösteren kadınlar bu isimlerle sınırlı olmayarak, *Kamacı Fatma*'nın yanı sıra *Tozkoparan Müfrezesinden Ulaşlı Hanım* ve *Zeynep Hanım* adlı kadınlar da, Milli Mücadele sırasında Adana ve çevresinde gösterdikleri yoğun hizmetleriyle anılmaktadırlar.

---

[465] **Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na**…, s. 63.

[466] Rahmiye Hanım'ın ismi bazı kaynaklarda *Rahime* olarak da geçmektedir. Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım,** Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 125-126.

[467] **Kurtuluş Savaşında İçel (Mersin),** Haz. Kurtuluş Savaşında İçel Tarihini Yazma Komitesi, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Mersin Şubesi Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1971, s. 140.

[468] **a.g.e.,** s. 233-234.

Fotoğraf 33: Kamacı Fatma, Toros, *a.g.e.*, s. 388-394.

Yukarıda *Kamacı Fatma*'nın fotoğrafında görüldüğü üzere, kendinden emin bir yüz ifadesi ve oldukça *militarist* bir görünüm ile poz vermiştir. Kıyafeti, çizmeleri, elindeki silahı ve belindeki mermi kuşağı ile her an savaşamaya hazır bir kadın imajı sergilemektedir.

Fotoğraf 34: Zeynep Hanım, Toros, *a.g.e.*, s. 392.

Milli Mücadele dönemi sona erdikten sonra çekilen bu fotoğrafta bulunan *Zeynep Hanım*, yıllar geçmesine rağmen Çukurova halkı tarafından hatırlanmaya devam etmiştir. Üstelik etrafına toplanan bir grup erkekten yola çıkarak, Zeynep Hanım'ın oturarak poz vermesi onların ise ayakta durması, Milli Mücadele döneminde yurdunu ve vatanını savunan kadına ne kadar değer verdiklerini göstermektedir.

Ulusal mücadelenin sürdürüldüğü Batı Cephesine geçecek olursak, burada kadın kahramanlar arasında sembolleşen *Fatma Seher Erden*, diğer adıyla *Kara Fatma* ile ilgili bilgi vermek gereklidir.

Milli Mücadele tarihinde saygın bir yere sahip olan Kara Fatma, kendisiyle gerçekleştirilen bir görüşme sırasında Balkan Savaşı'na eşiyle beraber katıldığını, Birinci Dünya Savaşı'nda ise dokuz veya on kişilik kadın grubuyla birlikte Kafkas Cephesi'nde savaştığını belirtmiştir. Eşini Sarıkamış Harekâtında kaybeden Kara Fatma, Milli Mücadele'ye katılmak için Sivas'a, daha sonra ise Erzurum'a gitmiştir. 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa ile Sivas'ta görüşerek, cephede görevlendirilmesi hakkında talepte bulunmuştur. Bu isteği Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilen Kara Fatma, kırk üç kadın ve yedi yüz erkekten oluşan müfrezesiyle Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Kara Fatma, müfrezesinden on sekiz kadının 6-11 Ocak 1921 tarihinde gerçekleşen *Birinci İnönü* ve 23-31 Mart 1921'de *İkinci İnönü*

Muharebelerinde[469] mücadele ederken, yirmi sekiz kadının ise diğer muharebelerde şehit olduğunu açıklamıştır. Kara Fatma İnönü Muharebelerinde yaralanmış, iyileştikten sonra 26-30 Ağustos 1922'de *Başkomutanlık Meydan Muharebesi*[470] sırasında Afyon'da cepheye tekrar katılmıştır. Öte yandan Kara Fatma ve müfrezesi, Bursa'nın kurtuluşu için de birçok fedakârlıkta bulunmuştur.[471]

Fotoğraf 35: Erzurumlu Kara Fatma ve Silah Arkadaşları, *Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadınlarımız,* s. 120.

Yukarıda fotoğrafı bulunan Kara Fatma, dokuz erkek, iki kadın ve bir çocuk ile poz vermiştir. Burada Kara Fatma'nın efe kıyafetleri içinde, elinde silahıyla oturduğu görülmektedir. Sağ tarafta siyah başörtülü kadının da Kara Fatma'ya benzer şekilde, silah ve mermi kuşağıyla donandığı göze çarpmaktadır. Bu iki kadının hemen arkasında, onlardan daha genç görünen kalpaklı bir kadın bulunmaktadır. Geriye kalan orta yaşlı ve genç erkeklerin ve bu kadınların birlikte muharebelere katıldığı, dolayısıyla bu kişilerin Kara Fatma'nın müfrezesi olduğu düşünülmektedir.

---

469 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921),** Cilt II, Kısım III, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966, s. 150; İnönü, **a.g.e.**, s. 230-233; **Nutuk,** Cilt II, s. 547-550; **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Birinci İnönü…,** s. 247-273; Apak, **a.g.e.**, s. 220-227; İnönü, **a.g.e**., s. 238-242; **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Birinci İnönü…,** s. 247-273.

470 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922),** Cilt II, Kısım VI, 2. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1968; **Nutuk**, Cilt II, s. 672-676.

471 İlknur Kalıpçı, *"Bursa'nın Kurtuluşuna İmza Atmış Bir Mücahit Kadınımız Kara Fatma (Fatma Seher)",* **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Kasım 1998, Cilt 14, Sayı 42, s. 1201-1204.

“1877 Rus Muharebesinde dövüşen ve Rusları Erzurum civarında püskürten Erzurumlu kahraman kadınların geleneğini devam ettiren Kara Fatma”[472] çok sayıda asker kadın ile birlikte Doğu’dan Batı’ya doğru orduda çeşitli görevler üstlenerek, Milli Mücadele sırasında cephedeki kadın imajının bir temsilcisi olmuştur.

Fotoğraf 36: Kara Fatma, *Vakit Gazetesi*, 15 Haziran 1922, s. 1.

Yukarıda oğluyla birlikte fotoğrafı bulunan Kara Fatma, Milli Mücadele sırasında üç yıl boyunca *teğmen* olarak görev yapmanın yanı sıra, cephe gerisinde *hastabakıcılık, aşçılık* ve *hemşirelik* hizmetlerini de gerçekleştirmiştir.[473] Savaş boyunca her cephede savaşan, dört defa yaralanan ve on dokuz gün boyunca Yunan Ordusu tarafından esir alınan Kara Fatma’ya, Türk Ordusu tarafından *üsteğmen* rütbesi verilmiştir. Kendisi önce *çavuş,* sonra *teğmen* ve en son *üsteğmen* statüsünde asker bir kadın olarak Türk tarihine geçmiştir.[474] Diğer yandan Semyon

[472] Ahmet Emin Yalman, **Görüp Geçirdiklerim,** Cilt I, Haz. Erol Sadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul, 1977, s. 779-780.
[473] İlknur Bektaş, **Kara Fatma (Milli Mücadele’de Bir Kadın Üsteğmen),** Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 49.
[474] Kalıpçı, *a.g.m.,* s. 1206-1208.

İvanoviç Aralov, *Fatma Çavuş, Sovyet Rusya'ya olan sempatisini belirtmek ayrıca bizim askerlik işlerimiz ve Rus kadınlarının iç savaşa katılmaları konusu üzerine ayrıntılı bilgi almak için gelmişti."* şeklinde bilgi vermiştir.[475] Bu bağlamda Kara Fatma'nın *vatansever* yönüne sahip olmasının yanı sıra, Rus kadınlarını rol-model aldığı da düşünülmektedir.

Milli Mücadele sırasında Batı Cephesinde bulunan kadınlardan *Emire Ayşe*, bir diğer ismiyle *Çete Ayşe* hakkında bilgi vermek gerekirse, *Albay Bekir Sami*'nin desteğiyle gönüllü olarak Kuvayı Milliye ordusuna katılmıştır. Kuvayı Milliye'de yaptığı başarılı hizmetlerden dolayı, kendisine ordu tarafından *üsteğmen* rütbesi verilmiştir.[476] Yunanlılar 4 Haziran 1919'da Nazilli'yi işgal edince[477] *Aydın Muharebesinde* Kepez sırtlarında çarpışan kadın, Çete Ayşe'dir. Milli Mücadele dönemine ait hatıralarını yazar Leman Kısa ile paylaşan Çete Ayşe, savaş sırasında 22 yaşında ve iki kız çocuğuna sahip genç bir anne olduğunu belirtmiştir. Eşini Birinci Dünya Savaşında kaybettikten sonra, Yunanlıların 27 Mayıs 1919 tarihinde Aydın'ı işgal etmesi üzerine köyünden ayrılarak, Aydın'a geçmiştir. Önce bir silah satın alıp ateş etmesini öğrenen Ayşe Hanım, daha sonra asker üniforması giyerek, efelere katılmıştır. *Yörük Ali Efe*'nin karargâhına bağlı olarak Batı Cephesi'nde savaşan Ayşe Hanım, yaralandıktan sonra evine geri dönmüştür.[478]

---

475 Aralov, **a.g.e.,**, s. 70-71.
476 Boray, **a.g.e.**, s. 122-123.
477 Leman Kısa, **Aydın Tarihi ve Coğrafyası,** Coşkun Matbaası, Aydın, 1960, s. 88.
478 Kısa, **a.g.e.,** s. 95; Yücel Özkaya, **Milli Mücadele'de Ege Çevresi**, Cilt I, Cumhuriyet Kitapları Yeni Gün Haber Ajansı ve Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 30-31; Çete Ayşe'nin Milli Mücadele boyunca cephede ve cephe gerisinde gösterdiği faaliyetleri, detaylı bir şekilde anlatan eser için bkz. Sabahattin Burhan, **Çete Ayşe**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1999.

Fotoğraf 37:*TİTE Arşivi*, FK35G44B44-203.

Bunun yanı sıra yukarıda fotoğrafta bulunan *Çete Ayşe* ile birlikte, Aydın Muharebelerinde yer alan *Şerife Ali Kübra* diğer adıyla *Çiftlikköy Kübra*[479] ve *Ayşe Çavuş*, Yörük Ali Efe'ye bağlı müfrezelerde Batı Cephesinde savaşmışlardır.[480] Fotoğrafa bakıldığında bu üç kadının kıyafeti, belinde ve omzunda mermi kuşağı ve elindeki silahlar, onlara tamamen *efe* görünümü vermiştir. Bir askerde bulunması gereken her mühimmatı yanında taşıyan bu kadınlar, Kuvayı Milliye müfrezesinde göze çarpan isimlerdendir. Kadınların yorgun ve ciddi bir yüz ifadesine sahip olduğu, görülmektedir. Nitekim orduda bulunan her kadının ortak bir mizaca sahip olduğu, tespit edilmiştir. Zira vatan savunmasını gerçekleştirme zorunluluğu da, bu mimikleri ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan kadınların imajındaki bu detaylar, Kuvayı Milliye'nin de bir nizam sahibi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Diğer yandan Enver B. Şapolyo, mavzer ve fişekleri ile erkeklerle birlikte Yunanlılara karşı savaşan bu kadınların cephe hattında vatanını savunarak, Milli Mücadele tarihine iz bıraktığını vurgulamıştır.[481]

---

[479] Çiftlikköy Kübra Milli Mücadele'de Batı Cephesi kahramanlarından olan, cephedeki hizmetlerde sık sık adı geçen kadınlar arasında yer almaktadır.
[480] Burhan, **a.g.e.,** s. 36-44.
[481] Şapolyo, **Kuvayi…,** s. 82.

Fotoğraf 38: Ayşe Çavuş ve Oğlu, *Vakit Gazetesi***,** 5 Şubat 1922, s. 1.

Batı Cephesinde yer alan bir başka karakter olan *Selanikli Ayşe Çavuş,* 5 Şubat 1922 tarihli *Vakit* gazetesine haber olmuştur. Yukarıdaki fotoğrafta görüldüğü üzere Ayşe Çavuş, ayağında çizme, elinde kamçı, başı örtülü ve erkek kıyafeti giyen bir kadın olarak tanıtılmıştır. Ayşe Çavuş 55 yaşında olduğunu, Balkan Savaşı'nda eşini kaybettiğini belirtmiştir. Ayşe Hanım İzmir işgal edilince, çocuklarıyla Uşak'a doğru yol almıştır. Çocuklarını Uşak'a gönderdikten sonra, büyük oğlu ve damadı ile Aydın'a geçerek, buradaki muharebelerde yer almıştır. Ayşe Çavuş kendisiyle ilgili bu detayları gazete muhabirine verdikten sonra, Anadolu'da erkeklerin savaştan kaçmamasını, vatanlarını kurtarmak için mücadele etmesi gerektiğini vurgulamıştır.[482] Ayşe Hanım'ın Büyük Taarruz'a katıldığı, savaş sonrasında kendisine *binbaşı* rütbesi verildiği edinilen bilgiler arasındadır.[483] Fotoğrafta da görüldüğü gibi Ayşe Hanım asker kıyafeti, mermi kuşağı ve elindeki silahı ile yanında oturan oğlundan imaj olarak farksız görünmektedir. Ancak burada misyon olarak, hem *anne* hem de vatan savunmasını gerçekleştiren bir *kadın* olarak yer almaktadır.

Eşlerini savaşlarda kaybeden kadınların önemli bir kısmının asker olarak orduda yer alması, hem yaşadıkları durumun onlarda yarattığı bir dışa vurum hem de eşlerinin görevlerini devam ettirme isteği olarak değerlendirilebilir.

---

[482] *"Ayşe Çavuş ile Mülakat",* **Vakit Gazetesi,** 5 Şubat 1922, s. 1; Çaka, **a.g.e.,** s. 72-73; Kurnaz, **a.g.e.**, s. 249.
[483] Ayşe Çavuş ile ilgili bilgiler için bkz. *"Ayşe Çavuş Ankara Yolunda",* **Tercüman-ı Hakikat,** 19 Nisan 1922, s. 2; Sarıhan, **a.g.e.,** s. 297.

Diğer yandan Milli Mücadele sırasında, *Ödemişli kadınların* nitelikli katkıları da söz konusu olmuştur. Kavaklıdere köyünden *Fatma Hanım*, çete reisi olan eşi *Mehmet Efe*'ye ve müfrezesine yiyecek tedarik etmenin yanı sıra, gerektiği zaman onlarla muharebelere de katılmıştır.[484] Öte yandan Aydın Söke'de kadınların orduda savaşmak için askerlik şubelerine başvuruda bulunması[485] ve bu gelişmenin gazetelere yansıması, oldukça dikkat çekicidir.

Fotoğraf 39: Gördesli Makbule, İbrahim Çiçek, *Kadın Efe Gördesli Mücahide Makbule ve Silah Arkadaşları*, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Salihli, 2016, s. 54.

Diğer taraftan yukarıda fotoğrafı bulunan ve *Gördes Amazonu* olarak nitelendirilen *Makbule Hanım*, 21 yaşındayken *Halil Efe* adlı eşiyle 1921 yılında Gördes, Simav, Bigadiç ve Sındırgı dağlarında Yunan Ordusuna karşı savaşmıştır. Savaşa katılmadan önce asker kıyafetleriyle gezen Makbule Hanım, erken yaşlarda ata binmeyi ve silah kullanmayı öğrenmiştir. Batı Cephesinde Yunan Ordusu tarafından pusuya düşürülen birliklerin döndüğünü gören Makbule Hanım askerlere, savaştan kaçmanın kendilerine yakışmadığını, kimse gitmese bile kendisinin cepheye dâhil olacağını belirtmiştir. Ardından Batı Cephesinin *Kukimdere muharebesine* katılarak, kahraman olan Gördesli Makbule Hanım'ın[486]

---

[484] Okuducu, **a.g.e.,** s. 488-490; Mısırlıoğlu, **a.g.e.,** s. 93.
[485] *"Söke'de Kadınlar da Gönüllü Gidiyor",* **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi,** 25 Eylül 1921, s.1.
[486] İbrahim Ethem Akıncı, **Demirci Akıncıları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978, s. 212-214; Zeki Çevik, **Kuva-yı Milliye Şehri Balıkesir: Kentin Yakın Tarihinden Sosyal ve Kültürel İzler**, Karesi Belediyesi, Balıkesir, 2017, s.231.

"…Düşmanla savaşmak sırf erkeklere mahsus değil ki. Hiç tarihte görülmedi mi? Düşmanla savaşan kadınlar. Kocam düşmanlar savaşmaya gitsin. Bana evde durmak çok zor gelir. Hem ben çocukluğumdan beri böyle günler için hazırlanmadım mı?"[487] ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. 17 Mart 1922 tarihinde yaşanılan Yunan çarpışmasında, 22 yaşındayken hayatını kaybetmiştir.[488] Nitekim Gördesli Makbule Hanım'ın efe kıyafetiyle çektirdiği temsili bir fotoğrafına ulaşılmıştır. Bu fotoğrafta görüldüğü üzere Makbule Hanım, *askeri* bir görünüm sergilemektedir.

Öte taraftan Alaşehir'de milis olarak görev yapan babasına ve cephede bulunan askerlere iki yıl boyunca yiyecek ve mühimmat taşımış, aynı zamanda burada işgal ordusuna karşı savaşmış olan *Belkıs Hanım*, sembol kadınlar arasında yerini almıştır. Belkıs Hanım cephede zaman zaman yaralanmış olsa da, cephedeki askerlere mühimmat taşımaya devam etmiştir. Milli Mücadele sırasında gösterdiği faaliyetlerden ötürü, savaş sonrasında kendisine *çavuş* rütbesi ve *İstiklal Madalyası* verilmiştir.[489]

Son yıllarda Milli Mücadele'nin *ilk kadın savaşçısı* olarak tanımlanan *Alaşehirli Ruhiye* Hanım hakkında, bazı bilgiler edinilmiştir. 12-19 Haziran 1958 tarihinde oğlu *Selahattin Sarp* tarafından *Ege Ekspres İzmir* gazetesine gönderilen anı içerikli mektuplardan edinilen bilgilere göre Yunan saldırılarında çocuklarını kaybeden Ruhiye Hanım, Batı Cephesinde savaşa katılmıştır. Ruhiye Hanım, kendisi için özel hazırlanan asker kıyafeti ve silahlarıyla kasabalarda ve köylerde dolaşırken oldukça dikkat çekmiştir.[490]

Öte yandan Milli Mücadele sırasında Yunan Ordusuna kılavuzluk eden oğlunu vurarak cezalandıran *Domaniçli Habibe*,[491] vatana ihaneti göze alamayan *vatansever* kadın imajını temsil eden, dikkat çekici bir diğer örnektir.

Edinilen bilgiler doğrultusunda *Mücahide Hanım* adlı kadının ise önce Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale Cephesinde faaliyet gösterdiği, ardından Milli Mücadele döneminde İzmir'de vatan savunması için giriştiği faaliyetler sonucunda, Yunanlılar tarafından esir edildiği belirtilmiştir. Nitekim Mücahide Hanım kaçmayı başardıktan sonra, birçok cephede savaşmaya devam etmiştir.[492]

---

[487] İbrahim Çiçek, **Kadın Efe Gördesli Mücahide Makbule ve Silah Arkadaşları**, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Salihli, 2016, s. 52-54.
[488] **a.g.e.,** s. 98.
[489] Aksakal, **a.g.e.,** s. 39.
[490] **İşgalden Kurtuluşa Alaşehir Sergisi**, *"Alaşehirli Bir Kadın Ruhiye Hanım, Milli Mücadele'nin İlk Kahraman Türk Kadını",* Alaşehir Belediyesi, 2017, s. 6-17.
[491] Küçüktürkücü, **a.g.e.,** s. 43-45.
[492] **a.g.e.,**, s. 11.

Milli Mücadele döneminde dikkat çeken bir başka kadın ise cephe ile ilgili bir rüya gördükten sonra, 15 yaşındaki oğlu ile Batı Cephesinde Yunan Ordusuna karşı savaşmak için yola çıkan, *Erzincanlı Gül Hanım*'dır.[493] Ancak Halide Edip Hanım, savaş sırasında cephede yoğun hizmetler gerçekleştiren *Gül Hanım*'ın İzmir'in kurtuluşu sırasında *Latife Hanım*'ın evinin önünde Mustafa Kemal Paşa'yı beklediğini ve kendisinden iltifat ya da mükâfat beklentisi içinde olduğunu belirterek,[494] bu konuda kendisini eleştirmiştir.

Fotoğraf 40: Nezahat Onbaşı, *Tarih Coğrafya Dünyası,* s. 134.

Milli Mücadele'nin bir diğer önemli karakteri olan *Nezahat Onbaşı* hakkında bilgiler, kendisinin gazeteci Sadi Borak ile yaptığı mülakatta yer almıştır. Osmanlı Ordusunun 70. Alay Komutanı Hafız Halit Bey'in kızı *Nezahat Hanım*, öksüz bir çocuk olarak 8 yaşından itibaren babasının yanında Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde muharebelere katılmıştır. Küçük yaşlarda cephelerde vatanperver bir imaj sergileyen Nezahat Hanım, *Küçük Nezahat* ismini alarak, Milli Mücadele esnasında, 12 yaşındayken *onbaşı* olmuştur. Nezahat Hanım, babasından öğrendiği at biniciliği, silah kullanma becerilerini Milli Mücadele sırasında

[493] Adıvar, **a.g.e.,** s. 277-278.
[494] **a.g.e.,** s. 316-317.

göstermeye başlamış ve Adapazarı-Geyve taraflarında muharebelere katılmıştır.[495] Diğer yandan Milli Mücadele devam ederken *Bursa Mebusu Operatör Emin Bey*, TBMM'nin 30 Ocak 1921'deki 140. toplantısında, çocuk yaşta savaş cephelerinde tecrübe kazanan Nezahat Hanım'ın *İstiklal Madalyası* ile onurlandırılması için meclise teklif sunmuştur.[496] Nezahat Hanım diğer kadınlardan farklı olarak, Milli Mücadele'nin çocuk kahramanlarından biri olmuştur. Nezahat Hanım'ın yukarıda görülen fotoğrafı, Milli Mücadele döneminden sonra çekilmiştir. Savaşın sona ermesine rağmen asker kıyafetini giymeye devam etmesi, ulusal mücadeledeki rolünü ne kadar içselleştirdiğini gözler önüne sermektedir.

Diğer yandan Bilecik'te *Ayşe* adlı kadının oğlunu cepheye uğurlarken, Kuvayi Milliye Ordusunda bulunan *Binbaşı Abdülkadir Bey*'e belirttiği *"yalnız bizim ailenin erkekleri değil oğul, bizim köyün mezarlığı elli yıldır delikanlı gömülmedi. Vatan dursun da biz hepimiz ölelim, ne çıkar!"*[497] ifadeleri Türk kadınlarının evladını, eşini, mahsulünü, hayvanlarını ve var olan bütün gücünü ulusal bağımsızlık uğruna feda ettiğinin kanıtıdır.

Öte yandan Ankara'nın Çubuk ilçesinden Milli Mücadele'ye katkıda bulunan, savaş sırasında Eskişehir'e geçen *Ayşe Hatun* adlı bir kadın hakkında da bilgiler mevcuttur.[498]

İç Anadolu'ya ait olduğu düşünülen Garipler köyünden nişanlısını Balkan Savaşlarında kaybetmiş olan *Emine* adlı kadın, köyünde bulunan bütün kadınlara ve genç kızlara savaşa katılmaları gerektiği konusunda çağrı yapmıştır.[499]

Diğer yandan Kastamonu'nun Seydiler ilçesinde ve Kastamonu Hükümet Konağı önündeki parka anıtı dikilen, aynı zamanda bir caddeye adı verilen *Şerife Bacı*, Milli Mücadele sırasında sırtında top mermisi, kağnısında ise çocuğunu taşıyan Anadolu kadınını temsil etmiştir. Şerife Bacı, kış mevsiminde ulusal mücadeleye destek vermek ve cepheye mermi yetiştirebilmek amacıyla kağnısı ile İnebolu'dan Ankara'ya doğru yol alırken, mühimmat ıslanmasın diye battaniyesini sandıkların üzerine örttüğü için donarak şehit olmuştur. Bu olayla karşılaşanlar, Şerife Bacı'nın sandıkların arasında uyuyan bebeğini bularak, ona sahip çıkmışlardır.[500] Benzer bir şekilde, kağnı kafilesinden geride kalan bir kadının da mühimmat

---

[495] Konya isyanı sırasında da faaliyet gösteren Nezahat Hanım, isyanın başlarından biri olan Cin Ali'ye karşı mücadele vermiştir. Sadi Borak, *"Milli Mücadele'de Harika Kız"*, **Tarih Coğrafya Dünyası,** Yıl 1959, Cilt 2, Sayı 7-8-9, s. 84-85, s. 134-135, s. 303.

[496] Bursa Mebusu Operatör Emin Bey, **TBMM Zabıt Ceridesi,** 30 Ocak 1921, İçtima 140, Cilt 1, s. 440.

[497] Osman Alagöz, **Milli Mücadele'de Kınalı Eller,** Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 101. Yazar Zümrüt Sönmez, bu anının Çanakkale Cephesinde yaşanıldığını iddia etmiştir. Sönmez, **a.g.e.,** s. 113.

[498] *"Ayşe Hatun'un Fedakârlığı"*, **Açıksöz**, 23 Ağustos 1920, s. 2.

[499] Yazar, köyün hangi bölgeye ait olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Milli Savaş Hikâyeleri Ergenekon,** Cilt III, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972, s. 9-10.

[500] Faruk Söylemez, *"Milli Mücadele Döneminde Kastamonu'da Kurulan Cemiyetler"*, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Mart 1996, Cilt 12, Sayı 34, s. 162; Mısırlıoğlu,

sandıkları ve otlara sarılı top gülleri arasına yerleştirdiği çocuğunun ve ordu malzemelerinin üzerine yorganını örterek onların zarar görmesini engellerken, kendisi kağnıya abanmış bir halde donarak hayatını kaybetmiştir.[501] Bu bilgiler ışığında, birçok kadının bu şekilde hayatını kaybettiği düşünülmektedir. Ancak bunların hepsinin doğruluğu bilimsel açıdan kanıtlanmamakla birlikte, propaganda amacı güden bilgiler olduğu da varsayılmaktadır.

Fotoğraf 41: Halime Çavuş, *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na…*, s.65.

Kastamonulu kadınlardan *Halime Çavuş (Kocabıyık)* ise Milli Mücadele sırasında cephede görev almış ve savaş sonrasında, anıtsallaşan isimlerden biri olmuştur. Ailesinin karşı çıkmasına rağmen savaşa gönüllü olarak katılmış, cephe gerisinde ve cephede erkeklerle birlikte işgal güçlerine karşı omuz omuza savaşmıştır. Savaş sırasında asker üniforması giymesi, saçlarını kazıtması ve yüzünü tıraş etmesi ona tam bir erkek görünümü vermiş, bu yüzden çok dikkat çekmiştir. Savaştan sonra da bu imajı sergilemeye devam eden Halime Çavuş, Mustafa Kemal Paşa tarafından *Çankaya Köşkü*'ne davet edilmiştir. Yaşadığı sürece hiç

---

a.g.e., s. 115-117; **İnebolu'dan Ankara'ya Atatürk ve İstiklal Yolu**, Kastamonu Valiliği İl Özel İdaresi, Dönence Basım, İstanbul, 2010, s. 78-79.

[501] Kastamonulu Şerife Bacı'ya ait herhangi bir fotoğrafa ulaşılamamış, görsel olarak sadece Kastamonu'da bulunan anıtı vardır. Zira tez çalışması fotoğraf üzerinden olduğu için burada anıtlar kullanılmamıştır. Peker, **a.g.e.,** s. 397.

evlenmeyen Halime Çavuş, 1975 yılında vefat etmiştir. Kastamonu'nun Duruçay köyünde anıt mezarı, Kadı dağ mevkiinde ise anıt heykeli bulunmaktadır.[502]

Fotoğrafına baktığımız zaman, Milli Mücadele yıllarında asker imajını olduğu gibi yansıtan Halime Hanım'ın savaş döneminin etkisinde kalarak, sonraki yıllarda da bu imajla yaşamına devam ettiği görülmektedir. Genellikle her savaş sonrasında kadınlarda görülen bu durum oldukça yaygın olmakla birlikte, uzun yıllar süren savaşların hem kadında hem de erkekte yarattığı psikolojik bir reaksiyondur.

1972 yılında Kastamonu'nun *Camili* köyüne giden mühendis *A. Sami Tepeciklioğlu*, Halime Çavuş ile röportaj yapmıştır. Halime Çavuş bu röportajında Milli Mücadele'ye nasıl katıldığını, şöyle ifade etmiştir:

> *"İnebolu'dan kağnılarla taşınıyordu askeri malzeme, ben o zaman henüz on sekiz on dokuz yaşlarında bir genç kız idim. Köyün ve bütün dolayın delikanlıları, erkekleri savaşa gitmişlerdi, ancak çok az sayıda ihtiyar köylü kadınlar ile çocuklar ve biraz da genç yaştaki biz kızlar kalmıştır. Bir gün köyümüzün genç delikanlılarından birisi koşa koşa köyle geldi ve hemen köyde bulunan orta yaşlı kadınlarla konuşmaya başladı, öğrendik ki KEMAL PAŞA emir vermiş. İnebolu'ya o günlerde çok sayıda motor gelecek ve bu motorların yüklerinin en kısa zamanda ANKARA'ya gitmesi lazım. Onun için ne kadar kağnı varsa hemen hayvanları koşup İnebolu'ya gidecek ve bunun için de eli kağnı sürebilen yaşlı, genç kim varsa yardım edecek. Bunun üzerine bizim köyden hemen ben ilk iş olarak o gün saçlarımı kestim ve evde kardeşimden kalan eski pantolonu ve setreyi de giyerek, öküzleri kağnıya koştum ve köyün diğer kadınlarıyla beraber İnebolu yoluna koyulduk."* [503]

Şüphesiz ki Anadolu kadınlarının orduda hizmet etmek için askerlik şubelerine başvurduğuna dair bilgilere, Milli Mücadele dönemine ait çeşitli gazetelerde geçen haberlerden de ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda Kastamonu'nun Tosya ilçesinde *Nazife Hanım*, gönüllü olarak cepheye katılmak istemiştir.[504]

Öte yandan Milli Mücadele'ye ait çoğu kaynakta, *Süreyya Sülün* adlı kadın hakkında bilgiler geçmektedir. Süreyya Sülün Hanım'ın kardeşiyle birlikte Van'ın Erek kasabasında vatan savunmasını gerçekleştirdiği ve hatta Iğdır taraflarında mücadeleler verdiği açıklanmıştır. Bu çatışmalar sırasında kardeşinin şehit olduğu, kendisinin de yaralandıktan sonra Erzurum'a döndüğü belirtilmiştir. Aynur Mısırlıoğlu'nun verdiği bu bilgilerde bir yanılgı olduğunu

---

502 **İnebolu'dan Ankara'ya…,** s. 125.
503 *"Halime Çavuş",* **Teknik Güç Gazetesi**, 15 Kasım 1972, s. 10.
504 *"Tosyalı Nazife Hanım'ın Vatanperverliği",* **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi,** 27 Ağustos 1921 s.2. Hüsnü Açıksözcü ise kitabında bu kadın kahramanın adını Latife olarak vermiştir. Bkz. Açıksözcü, **a.g.e.**, s. 130-131.

belirten Zeki Sarıhan, Süreyya Sülün'ün Milli Mücadele'den önceki dönemde gerçekleşen savaşlarda faaliyet gösterdiğini vurgulamıştır.[505]

Görüldüğü gibi Milli Mücadele boyunca Anadolu'da *Ayşe, Fatma, Emine* ve *Hatice* gibi nice kadın, ulusal mücadeleye katılmıştır. Dönemin kültürel yapısı itibariyle Anadolu'da aynı ismi taşıyan, çok fazla kadın olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, Milli Mücadele dönemiyle ilgili bazı kaynaklarda isimleri benzer olan kadınların biyografilerinde birtakım karışıklıkların varlığını da mümkün kılmaktadır.

3.1.1. Düşmanla Çarpışmaya Giren Türk Kadını

Türk kadınının cephede orduya olan desteği sadece mühimmat, yiyecek, giysi ve tıbbi malzeme sevkiyatı ile sınırlı kalmayarak, cephelerde erkeklerle birlikte savaşa katılması da söz konusudur. Özellikle orduda asker olarak görev almak isteyenler kısa sürede silah kullanmasını öğrenip, ulusal bağımsızlık için mücadele vermek istemiştir.

Biraz önceki fotoğraflarda ve anılarda simgeleşen kadınların yanında, fiilen muharebelerde çarpışanlar da vardır. Bu bağlamda Anadolu kadınları, *6-11 Ocak 1921 Birinci İnönü, 23-31 Mart İkinci İnönü, 10-25 Temmuz 1921 Kütahya-Eskişehir, 23 Ağustos-13 Eylül 1921 Sakarya, 26-30 Ağustos 1922 Başkomutanlık Meydan Muharebelerinde* ve daha birçok çatışmada bizzat görev alarak, işgal güçleriyle savaşmıştır.

Zira Sakarya Muharebesi zaferi, kadınların Milli Mücadele'deki yerini ve önemini daha da belirgin hale getirmiştir. Bu muharebeden sonra lojistik hizmetlerde yer alan kadınların yanı sıra, gönüllü olarak cephede savaşmak isteyenlerin sayısında da artış yaşanmıştır. Cephede ve cephe gerisinde deneyim kazanarak hızla organize olan kadınlar 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sırasında çok önemli faaliyetlerde bulunarak, Milli Mücadele'nin kazanılmasında büyük rol oynamıştır.[506]

---

[505] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mısırlıoğlu, **a.g.e.,** s. 79-81; Sarıhan, **a.g.e.,** s. 311.

[506] Konu hakkında ayrıntılı bilgiler içeren makale için bkz. Nuray Özdemir, *"Sakarya Meydan Muharebesi'nde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler",* **Sakarya Meydan Muharebesi Ve Haymana Uluslararası Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2017.

Fotoğraf 42: *TİTE Arşivi*, FK38G73B73.

Bazı tarihçiler tarafından propaganda amaçlı çekildiği ya da kurgusal olduğu öne sürülen, Türk kadınının cephede savaştığı anı anlatan bir fotoğrafla karşılaşılmaktadır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi bu dönemde de, propaganda amaçlı haberler ve fotoğraflar söz konusu olabilir. Ancak bu çalışmada yer alan bütün fotoğraflar, Milli Mücadele'deki kadınlarla ilgili anlatılan her anıyı ve haberi oldukça doğrulamaktadır. Bu nedenle yoğun bir propagandanın hâkimiyeti, mevcut değildir.

Bozkır bir arazide çekilen bu fotoğraftaki kadının kıyafetlerinden, kadının kasabalı veya köylü olabileceği düşünülmektedir. Kadının arkasında bulunan sandığın içinde cephe malzemesi olduğu, diğer fotoğraflardaki sandıklara benzer şekilde üzerindeki dalgalı siyah çizgilerden yola çıkarak, tespit edilmiştir. Kadının yüzünde sert, ciddi ve son derece işine odaklanmış bir ifade yer almaktadır. Sağ tarafta sadece gövdesi görünen bir askerin yaralanması veya hayatını kaybetmesi sonucunda bu kadın, askerin silahını alarak onun yerine ateş etmeye devam etmektedir. Aslında söz konusu kadının askerler için ihtiyaç tedariki yapmak için cepheye geldiği, ancak savaşacak kimse olmadığı için yatan askerin görevini teslim almıştır. Nitekim bu kadın, hazırlıksız bir şekilde orda bulunduğuna dair bir izlenim vermektedir. Bu fotoğraftan yola çıkarak, birçok kadının cephede ve cephe gerisinde *özgüven dolu, bakımlı* ve *atak* olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Türk kadınının savaş ortamında hem orduya hem

de ailesine askeri ve ekonomik desteğin yanı sıra, psikolojik bir katkı sunduğunu da söylemek mümkündür.

Berthe G. Gaulis'in 27 Aralık 1921 tarihinde Akşehir'de *"Dün İsmet Paşa ile birlikte bütün garp cephesini geçtim, İsmet Paşa'nın teftişinde birliklerin mükemmel durumunu gördüm. Gönüllü seferber sivil halkın tutumundan çok etkilendim. Yeni bölgeyi ve geçen nisandakinden daha köklü yıkımları gördüm. Son Yunan taarruzunda yok edilenlerden arkada kalanların hiddetlerini dinledim. Hepsi, böylesine muamele yerine ölmeyi tercih ediyor. Kadınlar, erkekler gibi silah kullanıyor, askerler kadar savaş veriyor…"*[507] şeklinde anlattığı anısı, yukarıdaki fotoğrafı destekler niteliktedir.

Fotoğraf 43: *TİTE Arşivi*, FK44G64B64.

Şüphesiz ki bu fotoğraflar, kadınların cephelerde bizzat savaştığına tanıklık etmeye devam etmektedir. Kontrastın yüksekliği, bu fotoğrafın güneşli ve sıcak bir mevsimin izlerini taşıdığını göstermektedir. Sıcak bir çatışma anında çekilen bu fotoğrafta bulunan alçak tepeler, düzlük, bozkır arazi ve savaşan efeler, mekânın İç Batı Anadolu'ya ait olduğunu düşündürmektedir. Zira Kütahya-Eskişehir, Sakarya ve Başkomutanlık Meydan Muharebeleri esnasında çekildiğini de belirtmek mümkündür. Yaklaşık yirmi erkeğin yatarak nişan aldığı bu

[507] Berthe G. Gaulis, **Çankaya Akşamları,** Cilt III, Çev. Firuzan Tekil, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001, s. 21.

cephede, objektifin ön kısmında yaralı veya hayatını kaybeden askerlerin olduğu da görülmektedir.

Öte yandan orta kısma bakıldığında, düşmana karşı silahıyla savaşan bir kadın göze çarpmaktadır. Zira Milli Mücadele döneminde kadınların bizzat cephelerde çarpışmalara katıldığına dair bilgiler yer almış olsa da, kimi araştırmacılar veya tarihçiler bunların bir kurgudan ibaret olduğunu belirtmektedirler. Oysa kadının hemen arkasında meydana gelen patlama ve çatışma anı, fotoğrafın gerçekliğini bizzat vurgulamaktadır. Nitekim bu görüntü, propagandanın hiçbir izine rastlanılmadığı tarihi fotoğraflar arasında yerini almıştır.

Fotoğraf 44: *TRT Arşivi*, 1919-1922 Kurtuluş Savaşı, Video Görüntüsü, 02.43.

Bir önceki fotoğrafın devamı olan ve TRT arşivinde bulunan videodan alınan bu kare, TİTE'den alınan fotoğrafla uyumluluk göstermektedir. Objektife yakın durduğu için kadının imajı ve eylemi üzerinden, daha somut açıklamalar yapılabilir. Burada orta yaşlı bir kadın ve erkek bulunmakta, kadının ve erkeğin giysilerinden köylü oldukları anlaşılmaktadır. Üstelik kadının erkekten farksız bir şekilde, *profesyonelce* ateş etmesi göze çarpmaktadır.

Bu bağlamda kadının başka savaşlarda deneyim kazanmış olduğu ihtimalinin yanı sıra, söz konusu dönemde Anadolu'nun sosyal yapısına özgü olan arazi veya kan davası gibi olaylar nedeniyle ya da eşkıya ve kolcu baskınlarına karşı önlem almak adına silah kullanmayı öğrendiğini söylemek mümkündür. Nitekim Milli Mücadele döneminde kadınlar, vatanını, ailesini, kendisini ve arazisini korumak için silah kullanmayı öğrenmiştir.

Diğer yandan kadının mizacına ve rolüne dikkat edecek olursak, yüzünde, dirayeti ve gücü temsil eden bir ifade yer almaktadır. Videoda görüldüğü kadarıyla bu atış sırasında kadının kendisine oldukça güvendiği, hatta hafif bir tebessümle cephede faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu noktadan yola çıkarak, kadının oldukça atak ve profesyonel bir atış gerçekleştirdiği görülmüştür. Burada cephe hattında yaşanılan çatışma anında bile demoralize olmayan, bir Türk kadını gerçeğiyle karşılaşılmaktadır. Birçok fotoğrafta olduğu gibi burada da Türk kadının ve erkeğinin vatanı için fedakârlıkta bulunduğu ve mücadele peşinde olduğuna dair mesaj, kadraja yerleşmiştir.

3.1.2. Sevkiyat Hizmetlerinde Kadın

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, ekonomik kaynakları tükenmiş bir Anadolu realitesi göze çarpmaktadır. Mondros Mütarekesi'nin hükümleri doğrultusunda[508] İtilaf Devletleri tarafından Anadolu'nun her tarafı işgal edilirken, Türk halkı direniş için örgütlenmeye başlamıştır. Anadolu'da yoksul halktan oluşan beşeri bir potansiyel ile Kuvayı Milliye ordusunun kurulmasının yanı sıra, orduya mühimmat, giysi, gıda ve tıbbi malzeme de tedarik edilmiştir. Diğer taraftan Yahşihan'dan Ankara'ya kadar bir dekovil ve Ankara'dan Polatlı'ya kadar olan demiryolu bağlantısı, çok güç bir şekilde işletilmiştir. Aynı zamanda Anadolu halkı, askerlerin ihtiyaçlarını vagonlar ve daha çok kağnılar aracılığıyla cephelere nakletmiştir. Bu bağlamda fotoğraflardan anlaşıldığı üzere kadınların birçoğu cepheye malzeme sevkiyatını, evdeki sorumluluklarını azaltıp çocuklarını da yanına alarak gerçekleştirmiştir. Cephane taşıyan kadınlar arasında hasta olanlar, Sakarya boylarında doğum yapanlar ve hayatını kaybedenler de olmuştur.[509]

Milli Mücadele'nin ilk günlerinde kağnı komutanlığına getirilen Enver B. Şapolyo, ordunun elinde motorize kuvvetlerin olmadığını, bu nedenle geri hizmetlerde deve kolları, katır kolları ve kağnı kolları olmak üzere üç türlü vasıta kullanıldığını vurgulamıştır. Hatta İnönü Muharebeleri sırasında, askerlerin silah ve yiyecek ihtiyaçlarının bu nakil kollarıyla temin edildiği belirtilmiştir. İki tekerlekli basit bir biçimde birer yük arabası olan kağnıları öküzler veya mandalar çekmiş, kontrolü ve sevkiyatı ise kadınlar gerçekleştirmiştir.[510]

Kağnılarla taşınan mühimmat, İstanbul ile Anadolu arasında güvenilir bir bağlantı yolu olan *İnebolu-Ankara* üzerinden cephelere nakledilmiştir. Bu yol, ordunun giysi, gıda, tıbbi ve

---

[508] Bu çalışmanın ikinci bölümünde 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin Türk Ordusunun insan ve cephane gücünü kırdığı ve yetersiz bıraktığına yönelik maddeleriyle ilgili açıklama yapılmıştır.
[509] **Türk İstiklal Harbi…,** Cilt II, Kısım V, 465.
[510] Enver B. Şapolyo, *"Atatürk ve Üç kılıç",* **Türk Kültürü Dergisi**, Yıl 1965-66, Sayı 38, Ankara, s. 84-85.

askeri malzemelerini cephelere taşıyan kadınların yanı sıra, İstanbul'dan Milli Mücadele'ye katılmak isteyenler tarafından da kullanılmıştır. İnebolu, Anadolu'ya açılan gümrük kapısı niteliği taşıyarak, Kastamonu ve Çankırı üzerinden Ankara'ya uzanan bir hat olmuştur. Özellikle Kastamonu şehri Sakarya Savaşı'na lojistik anlamda çok fazla destek sağlamış, İnebolu'dan Sakarya'ya doğru bu stratejik noktalar *İstiklal Yolu* olarak adlandırılmıştır.[511] *İstiklal Yolu,* Türk halkının yoğun ve meşakkatli çabalar içerisinde yürüttüğü mücadelesinin stratejik noktası olmuştur.

Bu noktadan hareketle Rıfat Ilgaz'ın eserine konu olan *Halime Kaptan*, İstanbul'dan kaçırılan cephaneleri İnebolu'ya taşıyarak, ulusal mücadeleye hizmet eden kadınlar arasındadır.[512]

Diğer yandan Halide Edip Hanım'ın *Ateşten Gömlek* adlı eserinde, Beylikköprüde nakliyenin başında duran ve sevkiyat işlemini kontrol eden 70 yaşındaki *Fatma Çavuş* adlı kadın hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Görev sırasında Fatma Çavuş'un üzerinde asker üniforması olduğu, dikkatleri üzerine topladığı için fotoğrafının çekildiği ve yoldan geçen herkese de gösterildiği dile getirilmiştir.[513]

---

511 Çapa, **a.g.e.**, s. 92; Ayrıntılı bilgi için bkz. Refik Turan, "*Milli Mücadele'de İnebolu-Kastamonu-Ankara Hattı*", **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Temmuz 1999, Cilt XV, Sayı 44; Rahmi Çiçek, "*Sakarya Savaşı'nın Lojistik Destek Bölgesi: Kastamonu Vilayeti"*, **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2017, ss. 237-270; Yüksel Özgen, "*İnebolu'dan Sakarya'ya İstiklal Yolu"*, **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2017, ss. 273-281.

512 Rıfat Ilgaz, **Halime Kaptan**, Çınar Yayınları, İstanbul, 2008; Aslında gerçek isminin Rahime olduğu, Rıfat Ilgaz tarafından Halime olarak okuyucuya tanıtıldığı belirtilmiştir. Bkz. Mustafa Eski, **20. Yüzyılda Kastamonu Kadınları,** Önder Matbaacılık, Ankara, 2008, s. 56-57.

513 Adıvar, **a.g.e.,** s. 262-263.

Fotoğraf 45: *TİTE Arşivi*, FK36G72B72.

Sevkiyat ile ilgili bilgilere yazılı kaynaklardan sonra fotoğraf üzerinden bakıldığında, bu ilk fotoğrafta birbirinden farklı yaşlarda üç köylü kadın ve onlara eşlik eden bir kız çocuğu kadrajda yer almaktadır. Bu fotoğrafın düzlük bir arazide, güneşli bir günde çekildiği, kişilerin gölgelerinin hizasından ve gözlerini kısmalarından anlaşılmaktadır. Anadolu motiflerini barındıran kıyafetlerle, ağır bir mühimmat olan top mermilerini sırtında cepheye taşıyan kadınlar, yorgun ancak ciddi ve telaşlı bir yüz ifadesine sahiptir. Objektife hiç bakmayan kadınların aksine, kız çocuğu meraklı olduğu kadar tebessümle poz vermiştir. Burada başka kimselerin olduğu da, sol tarafa doğru uzayıp giden gölgelerden anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi her fotoğrafta kadın ve çocuk, Milli Mücadele'ye aktif olarak katılmıştır.

Üstelik kadınlar sadece at arabası, kağnı ile değil, araç-gereç yetersizliği nedeniyle taşıma işini bizzat kendileri yapmışlardır. Oldukça meşakkatli bir iş olan sevkiyatın kadınlar tarafından gerçekleştirilmesi, onları fiziksel olarak yormuştur. Ancak kadınlar, bu yorgunluğa rağmen cephelere mühimmat taşımaya devam etmiştir. Ayrıca Türk kadınları ordu için gıda malzemelerinin üretimini yaptıktan sonra, bunları cepheye götürmeyi de ihmal etmemişlerdir.

Bu fotoğrafta dikkat çeken diğer bir nokta ise kadınlar tarafından kız çocuğuna, yük verilmemiş olmasıdır. Şüphesiz ki bu durum, kadının çocuğuna karşı gösterdiği *fedakâr* bir davranışın somut örneğidir. Nitekim kadınlar *üretim yaparak, yük taşıyarak* ve aynı zamanda *anne*lik vasfıyla da fotoğraflara konu olmaktadır.

Diğer taraftan 23 Ağustos-13 Eylül 1921'de gerçekleşen Sakarya Meydan Muharebesi için mühimmat ve diğer temel günlük ihtiyaçlar cephelere Erzurum'dan develerle, Diyarbakır ve Sivas'tan ise kağnılarla götürülmüştür. Kadınlar tarafından karlı ve yağmurlu mevsimlerde çamurlar içinde cephelere gerçekleştirilen sevkiyatlar, uzun bir süre devam etmiştir. Bu silahlar Anadolu'nun İmalat-ı Harbiyesinde gece-gündüz demeden onarılmış, daha sonra cephelere taşınmıştır. Üstelik kadınların malzemeleri cephelere götürdüğü sırada, kağnılar yollarda çamura saplanmış veya kırılmıştır. Bu gibi aksilikler yaşandığı zaman, kadınlar zaman kaybetmemek için yüklerini sırtlarında taşımıştır.[514] Bu açıdan Berthe G. Gaulis Aralık 1921 tarihli anısında, *İsmet Paşa*'nın cepheye sevkiyat yapan kadınları Sakarya Meydan Muharebesi kahramanı olarak nitelendirdiğini vurgulayarak, bu kadınlar için özel harp nişanları oluşturulduğunu belirtmiştir.[515]

Bu sırada Milli Mücadele'ye destek veren bir başka şehir olan Kayseri'de ise halk, orduya yük hayvanlarını ve arabalarını bağışlamıştır. Hatta Kayserili erkeklerin büyük bir kısmı Sakarya Meydan Muharebesi'nde olduğu için kağnılardan oluşan kafilenin güvenliği, kadınlar tarafından sağlanmıştır. Bu bağlamda sevkiyat sırasında Niğde yakınlarında bir mevkide konaklayan bir kağnı grubunun bazı çetelerin saldırısına uğradığı, nitekim kadınlar tarafından mühimmatın korunduğu[516] elde edilen bilgiler arasındadır.

Öte yandan Baltaköy kadınları ile ilgili bilgi veren *Mehmet Şefik Aker,* Aydın'da muharebeler devam ederken Baltaköy'de yaşlı, genç, çocuk ve bütün kadınlardan oluşan kafilelerin, cepheye yiyecek taşıdığını belirtmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan beri 18'den, 50 yaşına kadar bütün erkeklerin cephelerde savaşması sonucunda beşeri ve ekonomik kıtlığın yaşandığı Anadolu'da, tarladaki üretimi kadınlar üstlenmiştir. Kadınlar, mühimmat ve yiyecek yüklü kağnı arabalarını canları pahasına kimi zaman karlı ve çamurlu yolarda kimi zaman ise güneşin altında çocukları ile birlikte cephelere teslim ederek, orduya destek vermiştir. Bu hizmetlerin yanında, cephedeki çatışmalar sırasında maddi ve manevi çabalarla orduya güç takviyesi de sağlamışlardır.[517]

---

[514] Arif Bey, **a.g.e.,** s. 67-68.

[515] Gaulis, **a.g.e.,** Cilt III, s. 20; Sakarya Muharebesi zaferle sonuçlandıktan bir süre sonra gazetede haber olan Ali kızı Âlime, Hacı Osman kızı Fatma, Besim kızı Şükriye, Musa kızı Ayşe, Mehmet Ali kızı Hafıza, Kara Bektaş kızı Fatma, Mehmet kızı Ümmühan, Hacı Mustafa kızı Fatma, Veli Onbaşı kızı Ayşe, Molla İbrahim kızı Fatma, Ali kızı Ayşe, Molla Hasan kızı Fatma adlı kadınlar, Sakarya Muharebesi kahramanları olarak istiklal madalyası ile ödüllendirilmiştir. Bkz. *"Kahraman Kadınlar",* **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 21 Ekim 1921, s.1.

[516] Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 583.

[517] Mehmet Şefik Aker, **İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali,** Cilt II, Askeri Matbaa, 1937, s. 111-112.

Fotoğraf 46: *TİTE Arşiv*i, FK36G24B24.

Bu bağlamda cephe sevkiyatını konu alan bu fotoğrafa bakıldığında, orta yaşlarda, yüzü yarım görünen bir kadın göze çarpmaktadır. Burada birbirine bağlanmış gibi görünen iki kağnı arabasını süren kadının arkasında, hayvanların yanında ilerleyen bir erkek çocuğu da bulunmaktadır. Öte yandan fotoğrafın aşağıdan yukarıya doğru bir açıyla çekilmesi, kağnının dar bir yoldan geçtiği ihtimalini doğurmaktadır. Ayrıca bu fotoğrafın herhangi bir şahıs tarafından çekilmiş olduğu, düşünülmemektedir. Çünkü bu dönemde fotoğraf makinasına sahip olan, çok az sayıda insan vardır. Bir gazeteci veya yabancı bir misafir tarafından da, çekilmesi muhtemeldir.

Diğer yandan peştamal biçimindeki örtüsünden ve giysilerinden anlaşıldığı üzere köylü olan bu kadın sandıkların arasına oturarak, oldukça telaşlı bir yüz ifadesiyle bir an evvel malzemeleri orduya teslim etmek için kağnıyı sürmektedir. Zira bu kadın, belki de işgal güçlerinden zarar görmemek için yola koyulan bir göç kafilesinde de olabilir. Bu noktadan hareketle kadınların hangi koşullar altında bir yaşam sürdüğüne dair mesaj, fotoğrafın kadrajına yerleşmiştir.

Öte yandan Milli Mücadele sırasında Fransız Gazetesi *Petit Parisienne*' in muhabiri Ankara'ya giderken, İnebolu taraflarında orduya cephane taşıyan kadınlarla ilgili bazı izlenimler edinmiştir. Gazete muhabiri, yoksul bir halkın kadınlarının ve erkeklerinin vatanı için hizmet ettiğini, üstelik herhangi bir baskı veya resmi uygulamalara tabi tutulmaksızın gönüllü olarak, ulusal mücadeleye katıldıklarına şahit olduğunu belirtmiştir. Söz konusu

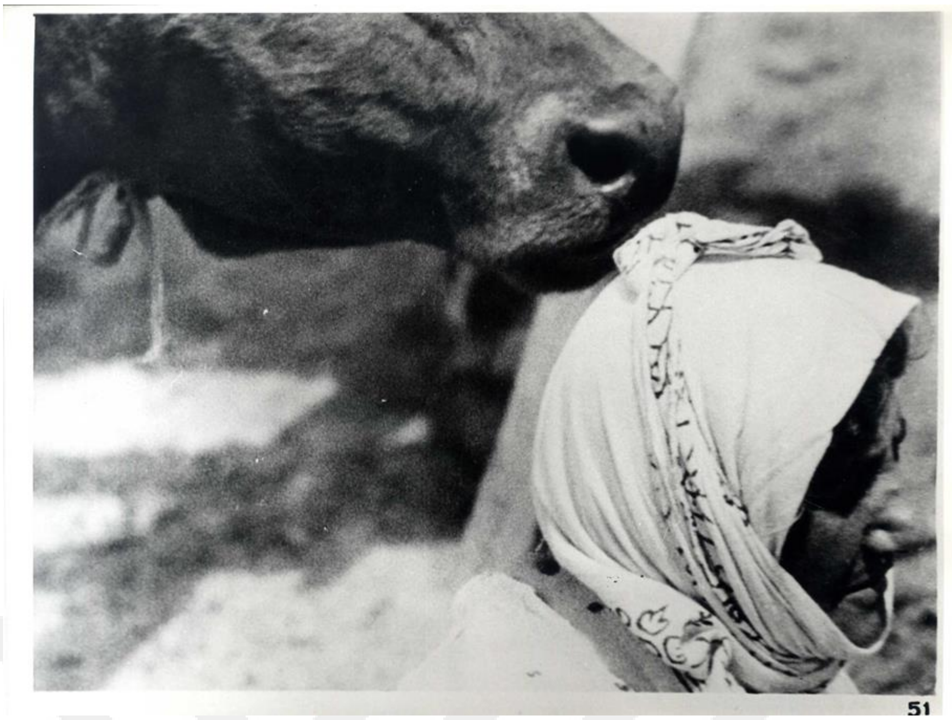
muhabir, sadece kadınlardan oluşan mühimmat kafilelerini *"sepet içinde veya hududa doğrudan doğruya sırtlarında, harp eden orduya mahsus kartuşları, obüs sandıkları, yiyecek taşıyorlardı."* şeklinde anlatarak, kadınların hizmetini ve halkın topyekûn kenetlenmesini muazzam bir duygu olarak tanımlamıştır.[518]

Diğer yandan Milli Mücadele sırasında Türk Ordusunun mühimmat ihtiyacı sadece Anadolu halkı tarafından giderilmemiş, Ruslar tarafından da orduya destek verilmiştir. Rusların Karadeniz limanlarına getirdiği silahlar, kadınlar tarafından birkaç gün içinde cepheye teslim edilmiştir. Kadınlar taşıdıkları bu emanetlerin ıslanmasını önlemek için çoğu zaman yorganlarını ve battaniyelerini cephanenin üzerine örterek, yollarına devam etmiştir.[519]

Milli Mücadele'nin yönetildiği Ankara'da ise kadınlar tarafından askerlere giysi dikilmesinin yanı sıra, gönüllü olarak cepheye mühimmat da taşınmıştır. Milli Mücadele boyunca buradan cephelere kağnılar, katırlar ve develer ile silah ve yiyecek taşımışlardır.[520]

> *"Çocuğu sırtında cephane taşıyan kadınları çok saygı değer bir iş diye imrendiğimiz bu işler o günlerin her gün ki işlerindendi, iş görebilecek yaştakiler cephedeydi, köy ihtiyarları ve kadınları nakil işlerini erken yapıyorlardı. Her gün, her saat, yüz iki yüz kağnılık, iki üç yüz hayvanlık bir kafilenin Ankara'ya doğru geçtiğini görüyorduk ve bu hayvanları, kağnıları sevk edenlerin çoğu kadınlardı. Cephede harp eden erkeğine köylü kadını erzakını ve cephanesini icabına göre sırtı ile de götürüyordu."*[521]

[518] *"Ankara Yolunda",* **Peyam-ı Sabah Gazetesi,** 8 Mayıs 1922, s. 1.
[519] Arıkoğlu, **a.g.e.**, s. 247.
[520] Şapolyo, **a.g.e.**, s. 45.
[521] Açıksözcü, **a.g.e.,** s. 132.

Fotoğraf 47: *TİTE Arşivi*, FK36G34B34.

Sevkiyatın konu olduğu bir başka fotoğraf ise *baş plan* ölçeğinde çekilmiş ve kadının yüzündeki detaylar, kadraja tam olarak yerleşmiştir. Yaşlı kadın bu görevi, sıcak ve güneşli bir günde yerine getirmiştir. Kadının Anadolu motiflerini barındıran beyaz bir kumaştan olan eşarbından ve bağlama şeklinden, köylü olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik yüzünde uzun yıllardır devam eden savaşların getirdiği yoksulluk, acı ve vatan savunması için gece gündüz çalışmanın verdiği yorgunluk bulunmaktadır. Milli Mücadele dönemi komutanı ve yazarlarından olan Enver B. Şapolyo'nun kağnı konvoylarıyla ilgili anılarında, kadınların mühimmat sandıklarını yük hayvanları aracılığıyla cepheye götürdüğü bilgisi yer almaktadır. Bu bağlamda yaşlı kadının ve yüzü yarım çıkan hayvanın yer aldığı bu fotoğraf, konunun görsel kanıtı olmaktadır. Şüphesiz ki Milli Mücadele dönemine ait anılar, fotoğrafları pekiştirdiği için analizler yapıp, sonuca ulaşmak mümkün hale gelmektedir. Böylece yazının ve görselliğin birbirini tamamladığı yargısı, iyice direnç kazanmaktadır.

Diğer yandan Milli Mücadele komutanlarından *Ali Fuat Cebesoy*, erzak ve cephane sevkiyatının daha çok köylü kadınlar tarafından gerçekleştirildiğini vurgulamıştır. Ali Fuat Cebesoy, Kütahya ve Gediz arasında süren kış mevsiminde dondurucu soğuklar esnasında kağnısının başında duran ihtiyar bir kadının üşümeden mühimmat sevkiyatı gerçekleştirdiğine dair bir anıyı anlatarak, *fedakâr* kadın imgesi örneğini yinelemiştir.[522] Benzer bir durumu

[522] Cebesoy, **a.g.e.,** s. 503-504.

aktaran TBMM'nin ilk dönemi vekillerinden *Mustafa Necati Bey*, kağnı kafilesinde yaşlı bir kadının yorganını sandıkların üzerine örtüp, mühimmatı cepheye karlar üzerinde yalın ayaklarla yürüyerek, yetiştirmeye çalıştığını belirtmiştir. Mustafa Necati Bey, kağnının içinde sadece ince bir peştamal ile sarılı çocuğun üşüyeceği konusunda kadına ikazda bulunmuş olsa da, kadın *"kar serpiyor, millet malıdır nem kapmasın evladım!"*[523] cevabını vermiştir.

Fotoğraf 48: *TİTE Arşivi*, FK36G73B73-1.

Yukarıdaki bilgileri doğrulayan, dar açıyla çekilmiş bir fotoğraf karşımıza çıkmaktadır. Kağnıdaki mühimmat sandıkları arasında yatan çocuğunun üzerini örten, bir anne görülmektedir. Oldukça genç görünen bu kadının üzerindeki kıyafetlerden, köylü olduğu anlaşılmaktadır. Önceki fotoğraflarda görüldüğü üzere, kırsal bölgelerde yaşayan kadınların bir kısmı nakışlı beyaz örtüler takmışlardır. Buradan yola çıkarak, aslında her fotoğrafın farklı bir bölgenin öyküsüne tanıklık ettiği söylenebilir. Birazdan bu malzemeleri cepheye ulaştırmak için hareket edecek olan kadın, yağışlı ve soğuk bir gün olduğu düşünülürse çocuğunu üşümesin diye iyice örtmektedir. Bu kadın, kağnısında önem verdiği iki şeyi taşımaktadır. Bunlardan birisi evladı, ikincisi ise düşmanı püskürtmeyi sağlayacak olan ordu mühimmatıdır. Söz konusu

[523] Tülay Âlim Baran, **Mustafa Necati'nin Söyledikleri**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s. 115-116.

kadının buradaki davranışı, doğası gereği çocuğunu *koruma* refleksidir. Bir başka deyişle kadın her koşulda annedir ve *annelik* içgüdüsüyle hareket etmektedir.

Fotoğraf 49: *TİTE Arşivi*, FK36G73B73.

Bir önceki fotoğrafın devamı olarak, burada kadın ordunun ihtiyaçlarının yerleştirildiği sandıkların üzerini örtmüştür. Kadının duruşundan ve yüzündeki ifadeden anlaşıldığı üzere gayet telaşlı olduğu, bir an önce sandıkları cepheye ulaştırmak için çabaladığı dikkat çekmektedir. Fotoğrafın dilinde, kadınların vatanını ve çocuklarını önemsediğine dair bir mesaj yer almaktadır. Nitekim bu fotoğrafta, ülkesini ve çocuğunu koruyan bir Anadolu kadını imgesi bulunmaktadır. Dolayısıyla kendi çocuğunu veya torununu yanına alarak kağnılarla mühimmat taşıyan Anadolu kadınları üzerine yazılan her hatıra, fotoğraflarla doğru orantılıdır. Hem *annelik* hem de *vatandaşlık* rollerini yerine getiren Türk kadınının temsil edildiği bu fotoğraf, dönemin toplumsal gerçeğini bizzat sergilemektedir.

Berthe G. Gaulis'in *"Gün batarken, tekrar sokağa çıkıyor, komşumuz hanımları ziyarete gidiyorduk. Onların zamanı da Batı kadınlarının zamanı gibi hareketli idi. Vaktin bir kısmını aile işlerine ayırır, öteki kısmı memlekete ait olurdu. Aile işleri de, ev bakımı, çocukların yetişmesi ve eğitimi idi."*[524] sözlerinden de anlaşılacağı gibi çeşitli roller içerisinde bulunan

[524] Gaulis**, a.g.e.,** Cilt II, s. 90.

Türk kadını, cepheden başarılı sonuçların alınması için askerlerin giysi, yiyecek ve mühimmat ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, *annelik* rolünü de sürdürmeye devam etmiştir.

Diğer yandan TBMM'nin ilk döneminde Kars milletvekili olarak seçilen *Fahrettin Bey*'in, Temmuz 1920'de eşi *Zehra Hanım* ile birlikte Kars'tan Ankara'ya doğru yaptığı meşakkatli yolculuğu sırasında, karşılaştığı bir köylü kadınına dair anısında da benzer bir durum mevcuttur. Söz konusu kadın dar bir boğazda, mandasından biri hastalandığı için dört sandık merminin bulunduğu kağnı arabasıyla sevkiyata devam edememiştir. Fahrettin Bey, kadına arabayı bırakıp kendilerine eşlik etmesini teklif etmiş, ancak kadın *"Beyefendi bunu nasıl bırakırım, düşman Ankara'nın üzerine geliyormuş, dört sandık cephane bırakılır mı, bu milletimizin malı olup, bana emanettir. Ya ölürüm yahut da götürüp cepheye iletirim."* şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine kadına yardım edilerek, kaybettiği kafileye dâhil olması sağlanmıştır.[525]

Başka bir anıda ise köylü bir kadının eski mantosunu bebeğinin yerine, kuru kalmasına dikkat ettiği cephanenin üstüne örtmesi ve sonrasında, *"Belki Tanrı bana başka bir çocuk verebilir. Her ne pahasına olursa olsun vatanım kurtulmalı."* şeklindeki ifadesi, bu dönemde kadınların gösterdiği *fedakârlığı* destekler niteliktedir. Anlaşıldığı üzere, bu denli meşakkatli yollarla bağımsızlığına kavuşan Türk halkının ulusal bağımsızlığa verdiği önem gözler önüne serilmiştir.[526]

Ulusal bağımsızlık yolunun bir başka üyesi olan Muğla kadınları ise dağ başlarına, ovalara, vadilere dökülüp, dar geçitlerden geçerek cephelere mühimmat taşımıştır. Bu hizmeti yoğun olarak gerçekleştirdikleri için kendilerine, *Muğla mekkârecileri* ismi verilmiştir.[527]

---

[525] Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım,** Yeni Matbaa, İstanbul, 1954, s. 270.
[526] Ellison, **a.g.e.**, s. 96.
[527] Mekkâreci, deve ya da diğer hayvan katarlarıyla ikmal depolarından düzenli ordu cephelerine, araç, gereç, cephane ve yiyecek taşıyan kişidir. Bkz. Ünal Türkeş, **Kurtuluş Savaşında Muğla**, Cilt I-II, Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973, s. 392.

Fotoğraf 50: *TİTE Arşivi*, FK36G74B74.

Kadrajına sevkiyat anı yerleşen, birden fazla tarihsel metne, araştırmalara ve hatta medyaya konu olan bir başka fotoğraf ile karşılaşılmaktadır. Yüksek kontrasttan ve kişilerin gözlerini kısmasından anlaşıldığı üzere bu fotoğraf, güneşli bir günde çekilmiştir. Burada yaşlı bir kadın sırtında çocuğunu veya torununu taşıyarak, kağnıyla cepheye malzeme sevkiyatı yapıyor olabilir. Dönemin sosyal ve ekonomik şartları göz önünde tutularak, Anadolu'da halkın eğitimden yoksun olması, kadınların ileri yaşlarda dahi çocuk doğurmasına neden teşkil etmektedir.

Diğer yandan dar açıyla çekilen bir fotoğraf olması nedeniyle bu öykü, bir göç hareketi ihtimalini de içinde barındırmaktadır. Üzerindeki kıyafetlerden yola çıkarak, yoksul ve köylü olduğu anlaşılan kadın oldukça yorgun bir yüz ifadesine de sahiptir. Tepeler boyunca devam eden bir yolda ilerlediği tahmin edilen bu yaşlı kadın, yürüyerek cepheye ulaşmaya çalışmaktadır. Bir yandan sırtında evde bırakamadığı çocuğunu, diğer yandan ise kağnı ile ordunun ihtiyaçlarını taşıyan kadının verdiği mesaj, Milli Mücadele'de Türk kadını üzerine yazılan her metni oldukça destekler niteliktedir.

Bu bağlamda Fatsa'nın Beyceli köyünde ikamet eden, yaklaşık 110 yaşında olduğu ifade edilen *Gülhanım Üregül*, 2006 yılında Zeki Sarıhan ile yaptığı mülakatta Milli Mücadele sırasında cephelere iaşeyi nasıl taşıdıklarını anlatmıştır. Başka köylerden kağnı kollarında bulunan görevliler ile kalabalık gruplar şeklinde, birkaç gün devam eden seferler sonunda

cephelere vardıklarını ifade etmiştir. Vardıkları noktalarda yükleri denetimden geçtikten sonra cepheye geçtiklerini anlatan Gülhanım, sevkiyat sırasında kafilede hayatını kaybedenlerin olduğunu da vurgulamıştır.[528]

Diğer yandan Batı Cephesi komutanlarından *Kazım Özalp,* Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında kadınların kucaklarında çocuklarıyla yalın ayak günlerce yürüyerek, kağnılar ile orduya erzak ve cephane yetiştirdiklerini ifade etmiştir.[529] Milli Mücadele komutanlarından *Albay Şerif Güralp* ise 1922 senesinin Şubat ayında, orduya sevkiyatı gerçekleştirenlerin yüzde altmışının kadın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kadınların görevleri bittikten sonra kendisine bilgi verdiğini, bu iş sırasında hiçbir zaman aç veya hasta olduklarını hissettirmediklerini vurgulamıştır. Bu bağlamda, köylü kadınların dirayetli bir ruh haliyle çalışması takdir edilmiştir.[530]

Kış mevsimi boyunca, kırk beş kiloluk mermi sandıklarını uzun mesafeler boyunca götüren kadınların yüzünde en ufak bir yorgunluk veya şikâyet olmadığı ve hatta *"keşki daha çok gelse de taşısak!"* şeklinde bir istekte bulundukları da vurgulanmıştır. Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin hazırlıklarının yapıldığı 19 Temmuz 1922'de ise kadınlar, *Küre Dağından* İnebolu'ya mühimmat sevkiyatını gerçekleştirmiştir.[531]

Nitekim Türk kadını cephede ve cephe gerisinde sadece *görevli* değil, *gönüllü* olarak da ulusal mücadeleye katkı sunmuştur.

---

528 Sarıhan, **a.g.e.,** s. 216.
529 Kazım Özalp, **Milli Mücadele (1919-1922),** Cilt I, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 216.
530 Güralp, **a.g.e**., s. 202.
531 Kemal Koçer, **Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul,** Vakit Basımevi, İstanbul, 1946, s. 195-196.

Fotoğraf 51: *TRT Arşivi*, Video ID:2004-0029_1_000_00_1_Su-Gibi-Aziz, Video Görüntüsü, 00.05.31.

Milli Mücadele döneminde Anadolu'nun sahip olduğu koşulların hem metinler hem de fotoğraflar üzerinden analiz edilmesi, mümkündür. Bu bağlamda sevkiyat anına dair bir başka görüntüye bakıldığında, omzunda top mermisiyle cepheye doğru ilerleyen orta yaşlı bir kadın, fotoğrafın kadrajına yerleşmiştir. Video görüntüsünden dönüştürülen bu karenin arka planında yer alan mekân, ova veya dağlık bir araziyi yansıtmaktadır. Bu görüntünün güneşli ve rüzgârlı bir günde çekildiği, kadının kıstığı gözlerinden ve dalgalanan eşarbından anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak, Kütahya-Eskişehir[532] ve Sakarya Muharebeleri veya Büyük Taarruz sırasında çekilen bir görüntü olması muhtemeldir. Öteki fotoğraflarda olduğu gibi burada da kadın, rüzgârın savurduğu başörtüsünü dahi bağlamaya zaman harcamayarak ordunun ihtiyacı olan bu top mermisini bir an evvel cepheye teslim etmek için çaba sarf etmektedir.

Şüphesiz ki Milli Mücadele boyunca Türk halkının kaybedeceği zamanının olmadığını, kadraja yerleşen bu mesaj pekiştirmektedir.

Milli Mücadele yazarlarından Yakup Kadri Karaosmanoğlu, sevkiyat güzergâhlarında kağnılarla terler döküp, iki büklüm şekilde sırtında top mermileri, cephane kasaları taşıyan köylü kadınlarının destani bir edebiyatın *alegorileri* olmaktan çıktığını vurgulamıştır. Bu

[532] **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923),** Cilt IV, Kısım I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 443-448; **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi-Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921),** Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1974, s. 550-553.

yollarda köylü ve şehirli kadınların taban derilerini dele deşe yürüyerek, cephelere malzeme yetiştirmesini *milli dram* olarak nitelendirmiştir. Bu acıyı çekerek orduya hizmet eden kadınların yanı sıra, ordudaki genç subayların da yüzünde herhangi bir şikâyetin görülmediği belirtilmiştir.[533]

Fotoğraf 52: *TİTE Arşivi,* FK37G70B70.

Yukarıda belirtilen bilgilerin bir temsili olan ve bir tepeye doğru doğru ilerleyen sekiz kadının yer aldığı bu fotoğraf, kadınların cephe hattında tek tek değil, *organize* bir şekilde hareket ettiklerini göstermektedir. Cepheye çok yakın bir açıdan çekilen bu fotoğraf, tepedeki asker siluetlerini de göstermektedir. Bu fotoğrafın yaz mevsiminde çekildiği, kadınların üzerindeki kıyafetlerden ve arazinin bozkırlarından anlaşılmaktadır. Tamamen yöresel kıyafetlerle donanmış kadınların objektife arkaları dönük olması, onların yaşları ve yüz ifadeleri hakkında analiz yapılmasını zorlaştırmaktadır. Kadınların 5'i omuzlarına aldıkları top mermilerini taşırken, geriye kalanı ise bunları üçlü olarak sırtında taşımaktadır. Genellikle çok uzak mesafeler için kağnı kullanılmış olsa da, bazı zamanlar kadınların kısa mesafelerde cepheye yürüyerek mühimmat taşıdığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Kadınların özellikle cephedeki askerlerin beslenmesini dikkate alarak, günlük yiyecek hazırlayıp cepheye taşımaları da, dönemsel metinlere konu olmuştur. Kadınlar Batı Cephesi

[533] Karaosmanoğlu, **Vatan…,** s. 93-94.

muharebelerinde Aydın'ın geri alınması sırasında orduya askeri destek vermenin yanı sıra, cephede askerlerin yaralarını sarıp, orduya gıda malzemesi de dağıtmıştır. Aydın'a bağlı *Baltaköyü* ve *Emir köyü* kadınları, çocuk ve yaşlı akrabalarıyla birlikte ordu için ellerinde su testisi, omuzlarında ise ayran tuluğu, ekmek torbaları ve silah taşımıştır.[534] Kadınlar ordunun temel ihtiyaçlarından biri olan besin malzemelerini üretmekle kalmayıp, cepheye nakledilmesinde de rol oynamıştır.

Fotoğraf 53: *TİTE Arşivi,* FK37G82B82.

Yukarıdaki bilgilerin görsel bir karşılığı olan cepheye ait bir başka fotoğrafa bakıldığında, önceki görüntüye benzer bir şekilde objektife sırtı dönük üç köylü kadın kadrajın odak noktasında yer almıştır. Kadınların yüzünün dönük olmaması ve fotoğraftaki kontrastın yüksekliği, onların yaşları ve yüz ifadeleri üzerinde analiz yapılmasını engellemektedir. Fotoğraftaki parlaklığın fazla, alan derinliğinin sığ olması nedeniyle mekânda bulunan kişi sayısı da net bir şekilde anlaşılmamaktadır. Burada askerlerin bir kısmı duvarın dibine sırtını dayayarak soluklanırken, sağ tarafta iki kişinin ayakta durduğu görülmektedir. Kadınlar ise onlar için hazırladıkları gıda malzemelerini, hem sırtında hem de elleriyle taşımaktadırlar.

[534] Kısa, **a.g.e.,** s. 93.

Kadınlar, taşlarla dolu bu sarp araziye güçlükle çıkarak, derme çatma bir duvarı siper olarak kullanan birkaç askere doğru yürümektedir. Sıcak bir çatışma anında çekildiği tahmin edilen bu fotoğrafta yer alan kadınlar, belki de kurşunlara hedef olmamak için eğilerek yürümektedirler. Nitekim kadınların cephedeki askerlere zor şartlar altında gıda tedarik etmesi, kadraja açıkça yerleşmiştir.

Öte yandan birçok tarihçi ve yazar, erkekleri cepheye gitmeye teşvik etmek için Türk kadınlarının propaganda amacıyla orduya katıldığını iddia etmektedir. Ancak Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *"Bu konuda İstanbul gazetelerinin yaptığı alegorik resimler hiç de mübalağalı değildir. O sırtında mermi sandıkları taşıyan kadınlara, o mühimmat dolu arabaları çeken çocuklara bu yollarda sık sık rastgelinmektedir. Anadolu Türkü'nün günün birinde bu durumdan bezeceğini zannedenler, yanılıyorlar. Bin türlü mahrumiyet ve meşakkat içinde yaşayan bu halkın yüzünde henüz ufacık bir yorgunluk belirtisi bile yoktur."*[535] ifadelerinden anlaşılacağı üzere kadınlar, cephede ve cephe gerisinde zorlamaya dayalı hizmetlerde bulunmamıştır.

Bu bağlamda Semyon İvanoviç Aralov, 1922 yılının yaz aylarında Türk milletinin topyekûn bir şekilde savaş hazırlıklarına katıldığını, askerlerin eşleri, kızları, kız kardeşleri tarafından cepheye erzak ve mühimmat taşındığını belirtmiştir. Türk halkının elinden gelen her katkıyı sunduğunu, giysi, erzak, cephane tedarikinin yanı sıra bunları taşımak için taşıtlarıyla da orduya yardım ettiğini de vurgulamıştır.[536]

---

[535] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Ergenekon Milli Mücadele Yazıları,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 54.
[536] Aralov, **a.g.e.,** s. 135.

Fotoğraf 54: *TİTE Arşivi,* FK38G72B72.

Sevkiyata dair bir başka fotoğrafa bakıldığında, orduya mühimmat, yiyecek veya tıbbi malzeme taşıyan yaşlı bir kadın, kağnı önünde poz verirken görülmektedir. Bu fotoğraf, öncekilerle benzer teknik detayları taşıdığı için fotoğrafın dar açıyla ve sıcak bir mevsimde çekildiğini belirtmek mümkündür. Üzerinde yöresel kıyafetler bulunan bu yaşlı kadın, bir kız çocuğunun elini sıkıca tutmaktadır. Yüzü objektife dönük olmayan çocuk, kağnıyı çeken hayvanlara bakmaktadır. Oldukça ciddi bir yüz ifadesine sahip olan yaşlı kadın, çocuğun annesi veya büyükannesi olabilir. Diğer fotoğraflarda analiz edildiği gibi bu dönemde Anadolu'da, geç yaşta anne olan birçok kadın bulunmaktadır. Kadınlar, ordunun günlük ihtiyaçlarının ihmal edilmesini önlemek için çocuğunu sırtında veya kağnısında beraberinde götürmüştür. Zira bu fotoğrafın dar açıya sahip olması, göç kafilesinde bulunan bir kadını ve çocuğu barındıran bir öyküyü anlattığını da düşündürmektedir.

Dolayısıyla Milli Mücadele'nin zorlu şartları ve kadınların gösterdiği fedakârlıklar, bu çocukların hafızalarında yer edinmiştir. Komutanların anıları ve çekilen fotoğrafların yanı sıra, bu dönemin çocuklarının hafızası da *milli bellek* olarak Milli Mücadele dönemine tanıklık yapmıştır.

Fotoğraf 55: *ATASE Arşivi,* İSH-Albüm No. 4, Fotoğraf No. 125.

Sevkiyat anına dair metinleri canlandıran bir başka fotoğrafa bakıldığında, kağnı etrafında poz veren birbirinden farklı yaş gruplarından kadınlar ve erkekler görülmektedir. Burada iki yaşlı kadın, üç orta yaşlı erkek, iki kız ve bir erkek çocuk bulunmaktadır. Milli Mücadele döneminde Ankara, Eskişehir, Adapazarı ve Antep şehirlerinde kurulan mühimmat imalathanelerine ait görüntülerden yola çıkarak, bu fotoğrafın *Keskin Fişek İmalathanesi* önünde çekildiği düşünülmektedir.

Diğer yandan giysilerinden anlaşıldığı üzere köylü olan bu orta yaşlı kadınlar, burada cephane sandıklarını kağnıya yerleştirmektedir. Kadınların sevkiyata hazır oldukları, giydikleri kıyafet ve yüz ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kız çocuğu mahcup bir yüz ifadesiyle hayvanların başında beklemekteyken, kağnının arkasında duran imalathane görevlileri oldukça ciddi görünmektedirler. Kadrajın ön cephesinde bulanık olarak görünen erkek çocuğun kollarında, bir kız çocuk bulunmaktadır. Çocuklar kuvvetle muhtemel kardeş, kadınlar ise onların anneleri olmalıdır. Bu fotoğraf, güneşli bir havada çekildiği için erkek çocuk objektife bakamamıştır.

Dolayısıyla bu fotoğrafta kağnıyı yükleyen, her yaşta çocuğunu ordunun sevkiyatına ortak eden Türk kadınının *annelik* rolü ve fedakâr imajı göze çarpmakla beraber, *topyekûn seferberlik* bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

Fotoğraf 56: Mühimmat Taşıyan Kadınlar, *Akşam Gazetesi*, 31 Ağustos 1922, s.1.

Yukarıdaki fotoğrafta sırtlarında top mermisi taşıyan kadınların gösterdiği *cefa* ve *fedakârlık*,[537] bir gazete haberinde yerini almıştır. Üstelik haberin geçtiği tarihe dikkat edildiğinde, bu fotoğraf Büyük Taarruz'dan bir gün sonra çekilmiştir. Zira bu fotoğrafın haberlere yansıması, mücadelenin boyutunu, hazırlıkların düzeyini ve direnişe olan katılımı anlatmak içindir.

Öte taraftan İngiliz yazar *Ann Bridge*, Ankara'ya doğru yolculuk yaptığı sırada İnebolu'ya doğru ilerlerken, vadi üzerindeki yamaçlarda en çok dikkat çeken şeyin yolun bir tarafını dolduran kağnı konvoyları olduğunu vurgulamıştır. Hatta bu alayın bir zincir halinde yola devam ettiğine ve kadınların birbirinden farklı yüklerin ağırlığının altında yürüyerek, İstanbul'dan kaçırılan cephaneyi sandıklarla Küre Dağı mevkiine taşıdığına dikkat çekmiştir. Kadınların bir kısmının sırtlarındaki mühimmatın yanı sıra kucaklarında bebeklerini de taşıdığını, diğer bir kısmına ise çamurlar içinde yürüyen çocuklarının eşlik ettiğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu anıda, sevkiyat sırasında köylü kadınların üzerinde genellikle Anadolu motiflerini taşıyan elbiselerin olduğu ve kadınların imajı hakkında bilgi de yer almaktadır.[538] Nitekim bu dönemde kadınların üzerinde daha çok yamalarla dolu kıyafetlerin olması,[539] onların yoksulluk içinde yaşadıklarının bir kanıtıdır.

---

537 *"Bu Zaferi Türk Milleti Nasıl Hazırladı: Cephe Arkasında Ordunun Cephanesini Taşıyan Şehit ve Gazi Anaları"*, **Akşam Gazetesi**, 31 Ağustos 1922, s.1.

538 Bridge, **a.g.e.**, s. 138.

539 Ellison, **a.g.e.,** s. 135.

Fotoğraf 57: *TİTE Arşivi*, K26G30B30.

Milli Mücadele yıllarında kadınlar, yaşlılar ve çocuklar kağnılarla yola düşerken, öyküleri ya bir sevkiyat anına ya da bir göç hareketine tanıklık etmektedir. Yukarıdaki fotoğrafta bulunan kişiler ve nesneler, bu iki yargıyı da güçlendirmektedir. Yine dar açıyla çekilen fotoğraflardan biri olarak, kontrastın yüksekliği sıcak bir mevsimin varlığına dikkat çekmektedir. Üstelik etrafta gölgesinde oturulacak bir ağacın olmaması ve arka cephede görülen çorak tepeler, mekânın İç Anadolu'ya ait olduğunu düşündürmektedir. Nitekim fotoğrafın alt kısmında bulunan yazıdan yola çıkarak, buranın *Ankara* sınırları içerisinde bir köy veya güzergâh olduğu belirlenmiştir.

Öte yandan kişiler üzerinden analiz yapmak gerekirse yaşlı bir erkek ve genç bir kadın, kadraja sığmıştır. Kadının yüz ifadesinden anlaşıldığı üzere, kağnısının üzerine örttüğü keçesi yırtılmıştır. Dolayısıyla yanında oturan yaşlı erkek, ona yardım etmek için bu kumaşı dikmektedir. Fotoğraf yazısından çıkarılan sonuç, kadın ve erkek birlikte cepheye ikmal hizmeti gerçekleştirmektedir.

Diğer taraftan Grace Mary Ellison' un *"...Aynı şekilde, yaylarından ötürü yaylı denen arabalar ve ünlü Anadolu kağnıları öküzler tarafından çekiliyor. Yolun kıyısında kar ve çamur içine gömülmüş mandaların çektiği kadınların sürdüğü ağır arabalar var. Kadınlar büyük, altı torba biçiminde Anadolu pantolonları giyiyorlar, saçlarını da bir başörtüsü içinde gizliyorlar Elbiseleri, o kadar çok yamayla kaplı ki bazıları yamadan ibaretmiş gibi görünüyor. Erkekler kalpak giyiyorlar. Köylüleri kadın ya da erkek, yüklü eşeklerinin sırtında ve hayvanlarının*

yanında onlar kadar sabırlı bir şekilde yürürken görüyoruz…"[540] şeklindeki anısı, sevkiyat konulu fotoğrafların diliyle örtüşmektedir.

Fotoğraf 58: *TİTE Arşivi*, FK37G104B104.

Milli Mücadele döneminde cephelere gerçekleştirilen sevkiyatı anlatan ve geniş açıyla çekilen bu fotoğrafa bakıldığında alçak tepelerden ve bozkır araziden anlaşıldığı üzere, bu mekânın Ankara veya Eskişehir çevresine ait olduğu tahmin edilmektedir. Burada, birden fazla kadının kağnılarla birlikte mola verdiği görülmektedir. Öte yandan sevkiyata dair diğer fotoğraflara benzer şekilde bu görüntü de, sıcak bir mevsimde çekilmiştir. Bu detaydan yola çıkarak, sevkiyatın Kütahya-Eskişehir, Sakarya Muharebeleri veya Büyük Taarruz için yapıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu fotoğraf, Enver B. Şapolyo'nun kağnı kollarının molasını anlattığı metin başta olmak üzere, birçok metne tanık olduğu için oldukça önemlidir. İç içe geçen kağnılarda ordunun ihtiyaçlarını kapsayan sandıklar, bu fotoğrafın malzemelerin cepheye taşınmasından önce çekildiğini kanıtlamaktadır. Sevkiyat sırasında *cefakâr* bir imaja sahip kadınların yanı sıra, üç yıl boyunca cepheye malzeme taşıyan hayvanlar da yorgun düşmüştür.

---

[540] Ellison, **a.g.e.,** s. 135.

Fotoğraf 59: *TİTE Arşivi,* FK35G44B44-289.

Bir önceki fotoğrafın öyküsünü tamamlayan, sevkiyata dair bu son görüntü dar açıyla çekilenler arasında yer almaktadır. Ön cephede orta yaşlı ve yaşlı, beş köylü kadının mola anında birbirleriyle sohbet ettikleri görülmektedir. Her kadının üzerinde farklı tarzda kıyafet bulunması, ayrı ayrı köylerden sevkiyata katıldıkları izlenimini de vermektedir. Arka plana bakıldığında sırtını kağnıya dayayıp, dinlenen bir kadın ve bir kız çocuğu göze çarpmaktadır. Diğer kadın grubundan ayrı oturmaları, birbirleriyle tanışmadıkları ihtimalini taşımaktadır. Öte yandan, belki de çok yorgun oldukları için yalnız oturmayı da tercih etmiş olabilirler. Zira örgütlü bir şekilde yola çıkan ve dinlenen bu kadınların neredeyse bütün zamanları, kağnılarla sevkiyat yaparak geçmektedir. Bu bağlamda sevkiyat molaları, onlar için sosyalleştikleri bir zaman dilimi haline gelmiştir.

Kimi zaman saatlerce kimi zaman günlerce yolda olan bu kadınlar ve çocuklar, Milli Mücadele'nin en ağır koşullarında yaşamlarını sürdürürken bile hayat sevinçlerini kaybetmemişlerdir. Bu noktadan hareketle kadınların demoralize olmaması, teslimatı yaptıkları orduya da psikolojik katkı sunmuştur. Nitekim bu kadrajda vatanı için seferber olan her yaşta kadının *annelik* vasfının yanı sıra, *fedakâr* ve *yapıcı* tarafı da ön plana çıkmaktadır.

3.1.3. Cephede Tedavi Hizmetlerinde Kadın

Milli Mücadele sırasında cephede ve cephe gerisinde yaralıların tedavisi oldukça önemli bir vaziyettir. İstanbul'un yanı sıra Anadolu'da da salgın hastalıkların artması, hastane, sağlık personeli, ilaç ve malzeme eksikliği dönemin sorunları arasındadır. Bu eksiklikler, Anadolu halkı tarafından cephelerde yürütülen tıbbi hizmetler yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda cephe gerisinde dezenfekte ve aşılama işlemlerine önem verilmiş, asker ve siviller tedavi edilmiştir. Zira bütün bu önlemlere karşın, yarası enfeksiyon kaptığı için uzuvları kesilenlerin sayısı oldukça fazladır. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nda yaralanan birçok kişinin tedavisi devam ettiği için bu hastaların sevki konusunda birtakım sorunlar da, yaşanmıştır.[541]

Ulusal mücadele sırasında cephede en önemli ihtiyaçlardan birisi de, askerlerin tedavi edilmesidir. Dolayısıyla Milli Mücadele döneminde muharebeler sırasında şehirli ve köylü kadınlar ihtiyaçlar doğrultusunda cephede tedavi hizmetlerini gerçekleştirmişlerdir. Kadınlar bu faaliyetleri, kimi zaman *görevli* kimi zaman *gönüllü* olarak yürütmüştür. Nitekim bu çalışmalar, mücadelenin boyutunu ve düzeyini daha da somutlaştırmaktadır.

Bu bağlamda Ankara Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin başkanı Halide Edip Hanım, 3 Haziran 1921 tarihli *İleri* gazetesinde yayınlanan demecinde Anadolu kadınlarının ordu için gıda ve giysi tedarik etmesinin yanı sıra, askerlerin tedavi edilmesinde de bizzat cephelerde çalışmasını istemiştir.[542]

---

[541] Ulusal mücadele sırasında cephe gerisinde hastalar, yaralılar ve sağlık hizmetleri hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz. Feyza Kurnaz Şahin, Osmanlı'dan Cumhuriyete Harp Malullerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939), **Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı**, Afyon, 2012, s. 338-370; Zafer Koylu-Saadet Altay, *"Milli Mücadele Sürecinde Türk Ordusu'nda Sağlık Hizmetleri (1919-1922)"* **Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tıp Dergisi**, Eylül 2009, Cilt 31, Sayı 3, ss. 76-96.

[542] Aktaran, **Türk Basınında Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1919-1922**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, İstanbul, 2019, s. 20-21.

Fotoğraf 60: *TİTE Arşivi*, FK36G71B71.

Bu açıklamaları görsel olarak destekleyen bozkır bir arazide dar açıyla çekilen cepheye ait fotoğrafta, farklı yaşlarda iki kadın ve yaralı dört asker görülmektedir. Milli Mücadele döneminde kadınların cephede yaralıları tedavi etmesi, kadraja sığmıştır. Yaralı askerler genç ve orta yaş kategorisine aitken, kadınlar oldukça genç görünmektedir. Kadınların üzerinde Anadolu motiflerini taşıyan kıyafetler bulunmaktadır. Kadınların mimiklerinden de anlaşıldığı üzere, savaş koşullarının yarattığı zorunlulukla işlerine yoğunlaşmışlardır. Sol tarafta duran siyah başörtülü kadın, yatan askerin kolunu sardıktan sonra yaralı bir başka askeri dizine yatırarak askerin başına pansuman yapmaktadır. Bu davranış, kadının *merhametini* göstermektedir. Sağdaki kadın ise ayakta durarak, oturan yaralıya aynı müdahaleyi yapmaktadır. Askerlerin yüzünde bulunan acı dolu ifadeden, yaralarının ağır olduğu anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele döneminde genellikle eğitimli hastabakıcılar cephe gerisinde, eğitimli olmayan kadınlar ise cephede yaralıları tedavi etmiştir. Zira bu, mutlak değildir. Cephelerin daha çok kırsal sınırlara yakın olması, köylü kadınların kısa sürede askerlerin yardımına ulaşmasına neden teşkil etmiştir.

Bu fotoğraf birçok kadının sağlık eğitimi almadan cephede askerleri tedavi ettiğini gösterirken, aslında Türk kadının olağanüstü bir durum içinde her işi üstlenebildiğini, bu

bağlamda *çok yönlü* olduğunu gözler önüne sermektedir. Burada, kadına ait *merhamet* nosyonu da ön plana çıkmaktadır.

Fotoğraf 61: Yaralı askere yardım eden bir Kızılay hemşiresi, *Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadınlarımız*, s. 132.

Bu bölümün ve tez çalışmasının son fotoğrafında görüldüğü üzere burada profesyonel, eğitimli bir kadın tarafından yaralı askere müdahale edilmektedir. Önceki fotoğrafta belirtildiği gibi *profesyonel* ve *amatör* olmak üzere, iki ayrı kadın kitlesi bu dönemde ordunun tedavi hizmetlerinde yer almıştır. Nitekim Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi tarafından ihtiyaçlar doğrultusunda Anadolu kadınlarına, yaralılara ne şekilde tıbbi müdahalede bulunmaları gerektiği konusunda kısa süreli eğitimler de verilmiştir. Bu noktadan hareketle Milli Mücadele boyunca her statüden ve bölgeden Türk kadınının düzenli hareket ettiği, seferberlik çalışmalarında zamanı yerinde kullandığı ve bu kapsamda orduya verimli bir destek sağladığı, buraya kadar okunan bütün fotoğraflarda açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla kadınlar cephede hem *görevli* hem de *gönüllü* olarak, bu faaliyetleri gerçekleştirmiştir.

Öte yandan genel bir değerlendirme olarak Milli Mücadele döneminde toplam 62 kadın şehit, 163 kadın ise gazi olmuştur. Kuvayı Milliye ordusunda savaşan bu kadınların çoğunlukla Antep yöresine ait ve Milli Mücadele'nin ilk kadın kahramanları olduğunu belirtmek, mümkündür.[543] Cephe gerisinde kucağında bebeği veya çocukları ile yollarda cephane taşıyan

---

[543] **Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadınlarımız**, T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, Ankara, s. 30-117.

birçok kadına emsal olan Türk kadını, İnönü muharebelerinde verdiği mücadelenin karşılığında aldığı İstiklal Madalyası ile Mustafa Kemal Paşa tarafından *kahraman* olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan Milli Mücadele sırasında, cephelerde erkeklerle birlikte işgal güçlerine karşı savaşan Türk kadınlarının toplumsal rolü oldukça önemlidir.[544] Nitekim Milli Mücadele'de cephane taşırken hayatını kaybeden, isimleri tespit edilemeyen çok sayıda kadının varlığı da mevcuttur. Ancak savaş döneminde ölümlerin nüfus kayıtlarına *eceliyle öldü,* şeklinde geçirilmesi kadınlarla ilgili çok fazla bilgiye ulaşılmasını imkânsız kılmıştır.[545]

Diğer yandan Milli Mücadele döneminde İstanbul ve Anadolu kadını arasında çeşitli kıyaslamaların yapıldığı da tespit edilmiştir. Asıl olarak Milli Mücadele'de şehirli ve köylü kadınlar, her gün kumandanlara giderek kendilerine bir vazife verilmesini istemiştir. Özellikle kırsal bölgelerdeki kadınların bir yandan tarla, bağ ve bahçe sürmesi diğer yandan ise vatanını kurtarmak için cepheye mühimmat ve yiyecek taşıması, onlarla şehirli kadınlar arasındaki farkı ortaya çıkardığı konusunda farklı bir yaklaşım söz konusu olmaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında birtakım tecrübeler elde eden İstanbul kadınının ulusal mücadele sırasında Anadolu kadını ile birlikte cephe ve cephe gerisi hizmetin organize edilmesinde, önemli rol oynamıştır.[546]

Şehirli kadınların ordu için cephe gerisinde birtakım yardım toplama faaliyetleri, askerler için kıyafet, yiyecek, tıbbi malzeme ve mühimmat hazırlamaları onları, bu malzemeleri kağnılarla cepheye götüren Anadolu kadınından eksik bırakmadığı da belirtilmiştir.[547] Şüphesiz ki Milli Mücadele sırasında, şehirli ve köylü her kadınının rolü ve faaliyeti benzer değildir. Ancak bu dönemde bütün kadınların ortak bir amaca hizmet ettiği, yazılı ve görsel kaynaklarla daha da somutlaşmaktadır. Bu anlamda, hem şehirli hem de köylü kadınların birbirlerini fikir ve icraat açısından beslediklerini söylemek mümkündür.

Bu bağlamda *Nezihe Muhittin,* her Türk kadınının savaşta ve zaferde erkekleri desteklediğini, üzerine düşen her görevi yerine getirdiğini vurgulamıştır. Şehirli kadınların savaş ortamında hatipliğini, eğitimli ve entelektüel yanını ortaya koyarken, köylü kadınların da elleri ve sırtı ile cephelere cephane taşıdığını vurgulamıştır.[548]

Ulusal mücadele sırasında kadınların *şehirli, işçi* ve *köylü* olarak sahip oldukları sosyo-ekonomik statüleri, önemini kaybetmiştir. Bu dönemde kadınların toplumsal görünürlüğü ve

---

[544] Peker, **a.g.e.,** s. 379.
[545] **a.g.e.,** s. 398.
[546] *"Kadınların Hissesi",* **Vakit Gazetesi,** 23 Nisan 1921, s. 1.
[547] Nihal Yazar, *"Cumhuriyet Döneminde Kadın"*, **Tercüman Kadın Ansiklopedisi**, Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1984, s. 665.
[548] Ayşegül Baykan ve Belma Ötüş-Baskett, **Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 114.

gelişimi mitingler ve cemiyetlerle ortaya çıkmış, cephelerdeki faaliyetleriyle daha fazla somutlaşmıştır. Milli Mücadele sırasında vatanını işgalden kurtarmak adına her kadın tarlada, fabrikada, cephede, basında ve çeşitli teşkilatlarda olmak üzere pek çok alanda gücünü son dereceye kadar kullanmıştır.[549] Bu noktadan hareketle Milli Mücadele döneminde *fedakâr, vatansever* ve *yaratıcı* kadın imajının ön plana çıktığını belirtmek mümkündür. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa, savaş sonrasında toplumsal ve siyasi muhalefete rağmen, Türk kadınının ulusal mücadele sırasında gösterdiği çabaların karşılığı olarak, kadınların her alanda erkeklerle eşit haklara sahip olması için sırasıyla birçok devrim gerçekleştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa akılcılığı ve bilimi ön plana çıkararak, toplumda bu değerlerin öncülüğünde insan merkezli bir anlayışın hâkim olması için gayret göstermiştir.[550]

Bu noktadan hareketle Milli Mücadele'ye Güney Cephesinde katkı sağlayan kadınlardan Kara Adile Hanım 1929 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın önünde diz çökerek, elini öpmek istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise kadını ayağa kaldırarak, *"Kahraman Türk kadını sen yerlerde sürünmeye değil, omuzlar üstünde göklere kadar yükselmeye layıksın."* sözüyle kadınların toplumsal değerini vurgulamıştır.[551] Türk kadını kendine uygun temellere oturttuğu ve yarattığı kadınlık nosyonunu, Mustafa Kemal Paşa'nın reformlarıyla somut hale getirmiştir. Türk kadınları her ne kadar Batı dünyasının tesiriyle haklarını kazanmış gibi görünse de, devrimlerin uygulama ve işleyiş biçimi toplumun yapısına uygun hale getirilerek, kalıcılığı sağlanmıştır.

Diğer yandan Milli Mücadele'yi geride bırakan yıllar içerisinde, Türk kadınının Milli Mücadele dönemindeki imajı, yerini korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'na misafir olarak katılan, Milli Mücadele dönemi kadınlarından 101 yaşındaki *Necibe Nine*'nin *"Biz sizin için çile çektik, vatan sağ olsun… Biz İnebolu'dan Kastamonu'ya, Kastamonu'dan İnebolu'ya giderken çok çile çektik. Vatan sağ olsun, gerekirse cepheye bir daha cephane taşırım. 101 yaşındayım, gayret ederim."*[552] sözleri oldukça etkilidir.

Ayrıca Milli Mücadele'den seksen üç yıl sonra, 93 Harbi'nin rol-model kadınlarından Erzurumlu Nene Hatun'un, Milli Mücadele'nin önemli kadınlarından Aydınlı Çete Ayşe'nin, Kastamonulu Sabiha İzbeli'nin ve Kastamonulu Halime Çavuş'un torunlarına ulaşılması,

---

549 Şehmus Güzel, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın",* **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 874.

550 İhsan Şerif Kaymaz, *"Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu"*, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** Sayı: 46, Güz 2010, s. 362.

551 Korucuoğlu, *a.g.m.,*s.53.

552 **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** AKDTYK Yayınları Ankara, 1996, s. 227-228.

dikkat çeken haberler arasındadır. Büyükannelerinin sandıklarından çıkardıkları fotoğraflar, giysiler ve örtüler ile onların yaşamış olduğu evlerde *Milliyet* gazetesine konu olan bu kadınlar,[553] babaanne ve anneanneleri gibi ulusal bağımsızlığa ve vatanperverliğe gönülden bağlı olduklarını göstermişlerdir.

Bu noktadan hareketle kadınların kendilerine ait her şeyi sahiplenmek ve onu korumak için çaba gösterdiğini belirtmek, mümkündür. Kadınlar, *merhamet etmek, fedakârlık göstermek, acımak, korumak, tedavi etmek, üretmek, birey yetiştirmek* gibi çok sayıda vasfa sahiptir. Zira savaş dönemlerinde kadınların kendi vatanlarını korumak için sarf ettiği çabalar, tamamen içgüdüsel bir reaksiyondur.

Feminist birçok yazar, kadınların ulusal devletlerin politikaları nedeniyle vatanperver bir imaj sergilediğini iddia etmektedir. Ancak incelenen yazılı, sözlü ve görsel kaynaklarda, savaş yıllarında hemen hemen bütün ülkelerde cephede ve cephe gerisinde çalışan kadınlar, var olan ihtiyaç doğrultusunda vatanları için her an katkı sunmanın peşine düşmüştür. Çünkü erkek nüfusunun büyük bir kısmı, cephede savaşmaktadır.

Kadınlar, kimi zaman ulusal mücadeleyi aktif bir şekilde desteklemiş kimi zaman ise bu yönde teşvik edilmiştir. Bunun sonucunda, kadınlar yaptıkları hizmetlerden dolayı onurlandırılmıştır. Öte yandan devrim ya da savaş dönemlerinde, ulusun çıkarları tehlike altında olduğunda kadınların konumu ve toplumdaki rolleri daha çok tartışılmıştır. Kadınlar, cephede ve cephe gerisinde yaralılara bakmak, erkek akrabalarına manevi destek olmak, çeşitli gösterilere katılıp erkeklerle omuz omuza çarpışmaya kadar birbirinden farklı faaliyetler sergilemiştir. Nitekim bu katkıları, toplumlar tarafından takdir edilmektedir. Ancak bütün ülkelerde savaş sonrasında nüfusun devamının sağlanması için kadınlardan annelik rolünü taşımaları ve kadınlara evdeki işlerine yoğunlaşmaları gerektiğine dair sorumluluklar verildiği zaman onların hayatında savaş yıllarındaki coşkunun yerini, sorunların aldığı vurgulanmıştır.[554]

Bazı araştırmacılar, savaşlar sırasında kadınların birçok role sahip olmasıyla cinsiyetsizleştirildikleri ve hatta afişlerde, gazetelerde, kartpostallarda, fotoğraflarda propaganda amacıyla kullanıldığına dair birtakım değerlendirmeler de yapmaktadırlar. Zira propagandanın veya militarist politikaların savaşlara katılan her ülkede yaygın bir şekilde varlık göstermesi, bu bağlamda devlet yetkililerinin toplumun ulusal mücadeleyi sonuna kadar

---

[553] *"Kurtuluş Savaşı'nın Elifleri",* **Milliyet Gazetesi**, 30 Ağustos 2002, s. 3-8.

[554] Jitka Maleçkova, *"Kadın ve Bir Milletin Kaderi: Milli Uyanışın İlk Dönemlerinde Kadınlara Biçilen Rol",* **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 207-208.

sahiplenmesi ve bu uğurda görevlerini yerine getirmesi konusunda beklenti içerisinde olması, söz konusu dönemlerde ortaya çıkan olağan bir reaksiyondur.

Diğer yandan savaş sonrasında kurulan ulus devletlerin sadece militarizmin yaygın olduğu dönemlerde kadınlara değer verdiği, ancak normal şartlarda kadınları sadece ev işleri ve çocuk bakımıyla baş başa bıraktıkları da vurgulanmaktadır. Zira bu ülkelerin savaş sonrasında dönemin konjonktürüne bağlı olarak, kaybedilen nüfusun yerine beşeri çoğunluğu oluşturmak için kadınları çocuk doğurmaya teşvik etmesi, olağan bir tutumdur.

Geniş bir vizyona sahip olan Türk kadını, ülkesinin bağımsızlık ve zafer elde etmesine katkı sağladıktan sonra temel hak ve hürriyetlerden de yararlanmıştır. Bu bağlamda 20. yüzyılda savaşların yarattığı imkânsızlıklara rağmen, eğitim, sosyal, medeni, siyasal ve ekonomik gibi çeşitli alanlarda kadınlara fırsatlar tanıyan ülkelerden birisi de Türkiye Cumhuriyeti'dir.

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ortaya çıkan kadın hareketinin bir sonucu olarak, zaten Birinci Dünya Savaşı sırasında aktif rol oynayan Türk kadınının Milli Mücadele'deki rolü ve misyonu beklenmedik bir durum değildir. Zira bu durumun Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında olgunlaşan Türk subayları ve kurmaylarının etkisiyle oluştuğuna yönelik değerlendirmeler söz konusudur. Nitekim bu fotoğraflar, Milli Mücadele döneminde Türk erkeğinde olduğu gibi kadınının da olgunlaştığını ve bilinçlenmiş olduğunu göstermektedir. Aslında, topyekûn bir olgunlaşma ve bilinçlenme söz konusudur. Subay eşleri ve cemiyetlerdeki kadınlar da, bu duruma örnektir.

Yine genelden özele gidecek olursak, Türk kadını Anadolu'nun hem tükenmişliğini hem de umudunu yansıtmaktadır. Uzun süren savaşlarda, çok sayıda erkeğin şehit olduğu bir gerçektir. Bu gerçek, demografik yapının değişmesine (kadın ve çocukların ön planda olması), ülkenin sosyal bir çöküşe girmesine neden olurken, bir yandan her konuda kadının kendi kültürel düzeyi ve meziyetleri çerçevesinde ulusal mücadeleye aktif olarak katılmasını da sağlamıştır.

Bu çalışmada Milli Mücadele'deki kadının aktif ya da pasif rolünü değerlendirmek, bir amaç olmamıştır. Bu çalışma, kadının aktif rolü üzerinden yapılmıştır. Bu yöntem belirlenirken, pozitif ayrımcılık noktasından da hareket edilmemiştir. Zira bu dönemde, erkeklerin de tümü pasif ya da aktif değildir. Kahramanlık nasıl erkek üzerinden inşa ediliyorsa, bu çalışma gösteriyor ki Türk kadın kahramanlar da vardır.

Bu tez çalışması kapsamında, kadınlarla ilgili 61 fotoğrafa ulaşılmıştır. Bu noktadan hareketle, Türk kadınının cephede ve cephe gerisinde gerçekleştirdiği yoğun faaliyetler, fotoğraflar üzerinden imaj ve rol değerlendirmesi yapılarak, gözler önüne serilmiştir. Ayrıca fotoğrafçıların kimliği ve uyruğu hakkında, herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Dönemin sosyal ve ekonomik koşulları doğrultusunda, fotoğrafçıların yabancı oldukları düşünülmektedir.

Milli Mücadele döneminde kadınların cephe gerisinde mitinglerde hatiplik yaparak başladığı faaliyetleri, yardımseverlik nosyonu altında cemiyeler kurmak, hastabakıcılık yapmak, mühimmat ve giysi imalatında çalışmak şeklinde çeşitlilik göstermiştir. Öte yandan üretilen bu malzemelerin sevkiyatını gerçekleştirmek, çarpışmalara katılmak ve yaralı askerlere tıbbi müdahalede bulunmak, kadınların cephe hattındaki hizmetleridir. Bu bağlamda Türk kadınlarının bu çalışmalarını fotoğraflar üzerinden değerlendirmek, görsel tarih alanını genişletmektedir. Bu fotoğraflar aracılığıyla dönemin sosyo-ekonomik şartları çerçevesinde,

kadınların ait oldukları toplumsal sınıfları, yaş grupları, medeni durumları, eğitim düzeyleri, duruşları, mizaçları ve kıyafetleri değerlendirilerek, bütüncül bir okuma yapılmıştır.

Çalışmanın ana temasını öne çıkararak kadın merkezli bir yorum yapacak olursak, erkek askerdir, üretkendir, işçidir, memurdur, köylüdür ve çiftçidir. Zira bu çalışmadaki fotoğraflar göstermiştir ki, erkekler için yukarıda sayılan tüm nitelikler kadın için de birebir geçerli olup, ayrıca kadının bir de fazlası vardır. Bu da, kadının anne olmasıdır. Çünkü erkeklerin baba vasfı, fotoğraflara veya metinlere yansımamıştır. Kadınlar, hem cephede hem de cephe gerisinde yürüttüğü pek çok faaliyet sırasında annelik rolünü ihmal etmemiştir. Nitekim fotoğraflar bize erkeği tanımlamada kullanılan pek çok kavramın, görüntülere bakıldığında aslında kadın için de geçerli olduğunu, doğal olarak da insana dair niteliklerin bulunduğunu göstermiştir.

Vatan savunmasında, kadının ve erkeğin ortak olduğu kadar farklı misyonları da mevcuttur. Uzun süre devam eden savaşlar döneminde birbirinden farklı rollere sahip olan ve bu bağlamda ulusal mücadele sırasında ülkesinin bağımsızlığı için görevler yerine getiren Türk kadınlarının konu olduğu fotoğraflardan yola çıkarak, cephede ve cephe gerisinde eş, anne, hatip, öğretmen, yazar, kurucu, çiftçi, işçi, hastabakıcı, sevkiyat sorumlusu ve asker olmak üzere birbirinden farklı on bir kadın profiline ulaşılmıştır. Fotoğraflar, kadınların yaşı, giysileri, mesleği, geleneksel normlara bağlılığı, köylü-şehirli olmak gibi farklı imajları hakkında da bilgiler vermiştir. Fotoğraflar, kadın imajlarını ve rollerini ortaya çıkararak, Milli Mücadele’ye dair tarihsel bilgileri daha çok somutlaştırmıştır.

Bir başka önemli husus ise kadınlar ile erkekler miting meydanlarında, mühimmat fabrikalarında, giysi atölyelerinde, hastanelerde, orduda ve sevkiyatta birlikte yer alarak, modern ve ulusal bir toplum yapısının oluşumuna temel oluşturmuştur. Nitekim her alanda ortak hareket etmeleri, İkinci Meşrutiyet’in bir sonucudur.

Diğer yandan kadınlara ait bütün roller ve imajlar, savaş döneminin ihtiyaçlarına uyum sağlamıştır. Bu bağlamda dönemin konjonktürünün tam olarak beklediği, kadınların bu özellikleri taşımasıdır. Ancak bazı araştırmacılar, Milli Mücadele döneminde söz konusu faaliyetleri yerine getirmesi için kadınlara bazı yaptırımların uygulandığı, dolayısıyla kadınların bu hizmetleri yerine getirmeye zorlandığı yönünde bir takım yargılar ileri sürmektedirler. Nitekim *Tekâlif-i Milliye Emirleri*’nden önce çekilen bazı fotoğraflardan yola çıkarak, bu iddiaların yersiz olduğu kanıtlanmıştır.

Milli Mücadele dönemine ait elde edilen bir diğer önemli husus ise köylü ve şehirli kadının savaş sırasında, örgütlü hareket etmesidir. Her ne kadar birbirlerinden farklı statülere ve imajlara sahip olsalar da, ulusal mücadele için sergiledikleri roller arasında paralellik mevcuttur. Aslında Milli Mücadele döneminde, geçmişten çok da farklı bir Türk kadını

profilinin olmadığı görülmüştür. Ulusal mücadele sırasında erkeklerin cephede olması nedeniyle Anadolu kadını, birden fazla sorumluluğu üstlenmek zorunda kalmıştır. Nitekim dönemin siyasi ve askeri yapısı da, kadınların bu faaliyetlerini beklemektedir.

Öte yandan savaşlar esnasında Avrupa ve ABD kıtalarında kadınların taşıdığı misyonlar ve sergiledikleri roller, Türk kadını ile oldukça paralellik göstermiştir. Bu sebepten kadınların evrensel değer yargılarına, rollere ve imajlara sahip oldukları tespit edilmiştir.

Diğer yandan Avrupa'da ve ABD'de Birinci Dünya Savaşı döneminde kadınlar, propaganda amaçlı görsel malzemelere konu olmuştur. Benzer durumun Milli Mücadele döneminde Türkiye'de gerçekleşmemesinin nedeni, sosyal ve siyasal etkenler ile açıklanabilir. Buradan hareketle, ulusal mücadele yıllarında Türk kadınına dair fotoğrafların aynı amaçla çekildiği ya da kullanıldığı şeklinde bir yorum yapmak, pek de doğru olmayabilir. Zira bu dönemde Türk kadınına ait fotoğraflarda, gerçeklik ve var olan koşulların doğrudan yansıtılması söz konusudur. Fotoğraflarda poz vermenin ve rol yapmanın tam tersine doğallık, olayın olduğu gibi yansıtılması ve gerçekliğin aktarılması mevcuttur.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'na katılan birçok ülkede kadınların eve geri dönerek, anne-eş rollerini taşımaya zorlandığına dair yargılar da söz konusudur. Türk halkı için savaş 1922'ye kadar devam ettiği için bu bağlamda, Milli Mücadele sırasında Türk kadınının toplumsal görünürlüğü devam etmiştir. Zira bu dönemde geleneksel normların ve dinin bağlayıcı özelliğinin hâkim olduğu Türk toplum yapısı, değişime uğramıştır. Bu zeminde meydana gelen hareketlilik, kadınların 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in kurulması sonrasında sırasıyla gerçekleşen eğitim, medeni, seçme ve seçilme haklarına sahip olmaları ile sağlam bir zemine yerleşmiştir. Son olarak Türk kadınının cephede ve cephe gerisindeki faaliyetleri, mücadeleci yönü, ailelerini, çocuklarını ve sonraki kuşakları etkilediğini belirtmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

TİTE Arşivi, FK21G72B72.

TİTE Arşivi, FK28G85B85.

TİTE Arşivi, FK34G2B2.

TİTE Arşivi, FK34G2B2-1.

TİTE Arşivi, FK35G44B44-203.

TİTE Arşivi, FK35G44B44-289.

TİTE Arşivi, FK36G24B24.

TİTE Arşivi, FK36632B32.

TİTE Arşivi, FK36G34B34.

TİTE Arşivi, FK36G71B71.

TİTE Arşivi, FK36G72B72.

TİTE Arşivi, FK36G73B73.

TİTE Arşivi, FK36G73B73-1.

TİTE Arşivi, FK36G74B74.

TİTE Arşivi, FK37610B10.

TİTE Arşivi, FK37G70B70.

TİTE Arşivi, FK37G81B81.

TİTE Arşivi, FK37G82B82.

TİTE Arşivi, FK37G104B104.

TİTE Arşivi, FK38G72B72.

TİTE Arşivi, FK38G73B73.

TİTE Arşivi, FK44G64B64.

TİTE Arşivi, K16G12B12.

TİTE Arşivi, K26G30B30.

ATASE Arşivi

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 001.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 008.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 4, Fotoğraf No. 125.

TRT Arşivi

TRT Arşivi, Sultanahmet Mitingi, Video Görüntüsü, 01.30.

TRT Arşivi, Sultanahmet Mitingi, Video Görüntüsü, 01.55.

TRT Arşivi, 1919-1922 Kurtuluş Savaşı, Video Görüntüsü, 02.43.

TRT Arşivi, Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, 04.34.

TRT Arşivi, Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, 04.51.

TRT Arşivi, ID:2004-0029_1_000_00_1_Su-Gibi-Aziz, Video Görüntüsü, 00.05.31.

KIZILAY Arşivi

KIZILAY Arşivi, Faaliyet Raporu, No. 1.

KIZILAY Arşivi, Faaliyet Raporu, No. 2.

RESMİ YAYINLAR

Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Milli Egemenlik Belgeleri, Der. Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

TBMM Zabıt Ceridesi, 30 Ocak 1921, İçtima 140, Cilt 1.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Ankara, 2006.

"1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki", **Ticaret ve Ziraat Nezareti,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1917.

KİTAPLAR

Acun, Fatma; **Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017.

Açıksözcü, Hüsnü; **İstiklal Harbinde Kastamonu**, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1933.

Adıvar, Halide Edip; **Türk'ün Ateşle İmtihanı,** Haz. Mehmet Kapaklı-S. Yeşim Kalpaklı, Can Yayınları, İstanbul, 2018.

Ahmad, Feroz; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994.

Alagöz, Osman; **Milli Mücadele'de Kınalı Eller,** Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Akagündüz, Ümüt, **II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015.

Akçura, Yusuf; **Üç Tarz-ı Siyaset**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Aker, Mehmet Şefik; **İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali,** Cilt II, Askeri Matbaa, 1937.

Akıncı, İbrahim Ethem; **Demirci Akıncıları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.

Aksakal, Bedriye; **Manisalı Kadınlar,** Emek Matbaacılık, Manisa, 2000.

Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007.

Anderson, Bonnie S.- Zinsser, Judith P.; **A History of Their Own**, Volume II, Harper & Row Publishers, New York, 1988.

Apak, Rahmi; **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Aralov, Semyon İvanoviç; **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, Çev. Hasan Ali Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Arıburnu, Kemal; **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1975.

Arıkoğlu, Damar; **Hatıralarım,** Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.

Armaoğlu, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk**, Cilt I-II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, 1969.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt IV, Haz. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1991.

Avanas, Ahmet; **Milli Mücadele'de Konya,** Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919),** Cilt I-II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, 1975.

Baran, Tülay Âlim; **Mustafa Necati'nin Söyledikleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

Bajac, Quentin; **Karanlık Odanın Sırları Fotoğrafın İcadı**, Çev. Ali Berktay, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Barret, Terry; **Fotoğrafı Eleştirmek İmgeleri Anlamaya Giriş**, Çev. Yeşim Harcanoğlu, Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2017.

Barthes, Roland; **Camera Lucida Fototğraf Üzerine Düşünceler**, Çev. Reha Akçakaya, Altıkırkbeş Yayınları, İstanbul, 2016.

________; **Göstergebilimsel Serüven**, Çev. Mehmet-Sema Fırat, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

________; **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1994.

Baykan, Ayşegül -Ötüş-Baskett, Belma; **Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Baykara, Tuncer; **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Bektaş, İlknur; **Kara Fatma (Milli Mücadele'de Bir Kadın Üsteğmen),** Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Bendason, Ney; **Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları**, Çev. Şirin Tekeli, Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, İstanbul, t.y.

Benjamin, Walter; **Fotoğrafın Kısa Tarihi**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.

Berger, John; **Görme Biçimleri**, Çev. Yurdanur Salman, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Berktay, Fatmagül; **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Bernheim, Emmanuele; **Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi**, Çev. Şükrü Akkaya, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

Bey, M. Mehmet Arif; **Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.

Boray, Ferit Erden; **Ölümsüz Kadın Kahramanlar,** Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008.

Burhan, Sabahattin; **Çete Ayşe**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1999.

Burke, Peter; **Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa**, Çev. Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi, İstanbul.

_________; **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

Bloch, Marc; **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, Çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Braudel, Fernand; **Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004.

_________; **Tarih Üzerine Yazılar**, Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Bridge, Ann; **The Dark Moment,** The Macmillan Company, New York, 1952.

Bridgeford, Andrew; **1066: The Hidden History in the Bayeux Tapestry**, Walker Publishing, New York, 2005.

Brown, Pam; **Florence Nightingale,** İlk Kaynak Kültür ve Sanat Ürünleri, Ankara, 1996.

Bock, Gisela; **Avrupa Tarihinde Kadınlar**, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Bookchin, Murray; **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine**, Çev. Sezgin Ata, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

Caporal, Bernard; **Kemalizmde ve Kemaliz Sonrasında Türk Kadını**, Cilt I-II, Çev. Ercan Eyüboğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999.

Carr, E. Hallett; **Tarih Nedir?,** Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Cebesoy, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları,** Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Celasun, Zehra; **Tarih Boyunca Kadın**, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul, 1946.

Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na, Haz. Mehmet Özel, ATO, Ankara, 2005.

Cevdet, Ahmed; **Maruzat,** Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Collingwood, R. G.; **Tarih Tasarımı**, Çev. Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı Yayıncılık, Ankara, 2010.

Chaplin, Elizabeth; **Sociology and Visual Representation**, London, 1994.

Clarke, Graham; **The Photograph,** Oxford University Press, New York, 1997.

Criss, Bilge; **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Çaka, Cahit; **Tarih Boyunca Harp ve Kadın,** As. Fb. Basımevi, Ankara, 1948.

Çakır, Serpil; **Osmanlı Kadın Hareketi,** Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

Çapa, Mesut; **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925),** Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010.

Çavdar, Tevfik; **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm**, Cilt I-II, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001.

Çevik, Zeki; **Kuva-yı Milliye Şehri Balıkesir: Kentin Yakın Tarihinden Sosyal ve Kültürel İzler**, Karesi Belediyesi, Balıkesir, 2017.

Çiçek, İbrahim; **Kadın Efe Gördesli Mücahide Makbule ve Silah Arkadaşları**, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, Salihli, 2016.

Danacıoğlu, Esra; **Geçmişin İzleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Dever, John P.- Dever, Maria C.; **Women and the Military: Over 100 Notable Contributors, Historic to Contemporary**, Jefferson, N.C.: McFarland, London, 1995.

Dinç, Güney; **Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı 1912-1913,** Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Durukan, Eyüp; **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, Ankara, 1940.

Dyer, Geolf; **John Berger Bir Fotoğrafı Anlamak**, Çev. Beril Eyüboğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2017.

Ellison, Grace Mary; **Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankarası**, Çev. İbrahim S. Türek, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Emmison, Michael – Smith, Philip; **Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry**, Sage Publications, London, 2000.

Epler, Percy H.; **The Life of Clara Barton**, The Macmillan Company, New York, 1915.

Eren, Kasım; **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gaziler Cemiyeti Yayınları, San Matbaası, Ankara, s. 1970.

Erdoğan, Fahrettin; **Türk Ellerinde Hatıralarım,** Yeni Matbaa, İstanbul, 1954.

Ergin, Osman; **Türk Maarif Tarihi**, Cilt I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ertan, Güler - Erutku, Bülent; **Açıklamalı Fotoğraf Terimleri Sözlüğü**, Say Yayınları, İstanbul, 2004.

Ertuğrul, Sara; **Geçmiş Zaman Olur Ki: Prenses Mevhibe Celalettin'in Hatıraları,** M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.

Erzen, Jale N.; **Fotoğraf Notları,** Say Yayınları, İstanbul, 2015.

Fiske, John; **İletişim Çalışmalarına Giriş**, Çev. Süleyman İrvan, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

Flusser, Vilem; **Bir Fotoğraf Felsefesine Doğru,** Çev. İhsan Derman, Med-Campus 126 Proje Yayınları, Ankara, 1994.

Fraser, Helen; **Women and War Work**, G. Arnold Shaw, New York, 1918.

Freyer, Hans; **Sanayi Çağı**, Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.

Gaulis, Berthe G.; **Çankaya Akşamları,** Cilt I-II-III, Çev. Firuzan Tekil, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001.

Gavin, Lettie; **They Also Served: American Women in World War I**, University Press of Colorado, Colorado, 1997.

Georgeon, François; **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Goloğlu, Mahmut; **Erzurum Kongresi,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

________; **Sivas Kongresi,** Başnur Matbaası, İstanbul, 1969.

________; **III Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Gökalp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul, 1976.

Gökbilgin, M. Tayyip; **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Göle, Nilüfer; **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Göze, Ayferi; **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler,** Beta Yayınları, İstanbul, 2009.

Güralp, Şerif; **İstiklal Savaşının İçyüzü**, Haz. Ahmet Fidan, Polatlı Belediyesi Yayınları, Ankara, 2007.

Graham-Brown, Sarah; **The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950 Images of Women,** Columbia University Press, New York, 1988.

Grayzel, Susan R.; **Women and the First World War**, Routledge Press, New York, 2013.

Hablemitoğlu, Şengül-Hablemitoğlu, Necip; **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi**, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1998.

Hampson, Norman; **A Social History of the French Revolution,** Routledge and Kegan Paul Publishers, London, 1963.

Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

Harman, Chris; **Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Harrell, Margaret C. - Miller, Laura L.; **New Opportunities for Military Women**, RAND Press, US, 1997.

Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a, Haz. Seçil K. Akgün ve Murat Uluğtekin, Kızılay Yay. Ankara, 2002.

Hobsbawm, Eric J.; **Devrim Çağı 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

________; **Fransız Devrimi'ne Bakış**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.

________; **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

________; **Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı),** Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Hof, Ulrich Im; **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev. Şebnem Sunar, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Hoppal, Mihaly; **Şamanlar ve Semboller**, Çev. Fatih Sel, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Ilgaz, Rıfat; **Halime Kaptan**, Çınar Yayınları, İstanbul, 2008; Mustafa Eski, **20. Yüzyılda Kastamonu Kadınları,** Önder Matbaacılık, Ankara, 2008.

İnan, Ayşe Afet; **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını,** TBMM Yayınları, Ankara, 1984.

İnebolu'dan Ankara'ya Atatürk ve İstiklal Yolu, Kastamonu Valiliği İl Özel İdaresi, Dönence Basım, İstanbul, 2010.

İnönü, İsmet; **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.

Jaeschke, Gotthard; **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971.

Jenkins, Hester Donaldson; **Kafesin Ardındaki Türk Kadını**, Çev. Ercan Kaçmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

________; **Robert Kolejinin Kızları,** Çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü, Haz. Begüm Akkoyunlu, Pera Müzesi Yayını, İstanbul, 2006.

Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Kadıoğlu, Süheyla; **Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri**, Gri Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kandiyoti, Deniz; **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, Çev. Aksu Bora vd., Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Kansu, Mazhar Müfit; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, 1986.

Kaplan, Leyla; **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),** Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Karabekir, Kazım; **İstiklal Harbimizin Esasları,** Cilt I, Sinan Matbaası Neşriyat Evi, İstanbul, 1951.

_________; **İstiklal Harbimiz,** Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Karadağ, Çerkes; **Fotoğrafta Anlam ve Anlamlandırma,** Öteki Yayınevi, İstanbul, 2016.

Karakışla, Yavuz Selim; **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856),** Cilt V, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri; **Ergenekon Milli Mücadele Yazıları,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

_________; **Milli Savaş Hikâyeleri Ergenekon,** Cilt III, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972.

_________; **Vatan Yolunda,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Karay, Refik Halit; **Memleket Hikâyeleri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015.

Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996.

Kılıçbay, Mehmet Ali vd.; **Dünyada Tarihçilik,** Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara, 2017.

Kısa, Leman; **Aydın Tarihi ve Coğrafyası,** Coşkun Matbaası, Aydın, 1960.

Koçer, Kemal; **Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul,** Vakit Basımevi, İstanbul, 1946.

Kodaman, Bayram; **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

Kurnaz, Şefika; **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923),** Ötüken Yayınları, Ankara, 2011.

Kurtbek, Seyfi; **Milli Savunma Hizmetinde Kadın**, Genelkurmay Milli Seferberlik Yayınları, K.K.K. İstanbul Basımevi, 1951.

Kurtuluş Savaşında İçel (Mersin), Haz. Kurtuluş Savaşında İçel Tarihini Yazma Komitesi, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Mersin Şubesi Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1971.

Küçüktürkücü, Gülgün; **Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız**, Kültür Kitap Sarayı Yayınları, İzmir, 2016.

Kütükoğlu, Mübahat S.; **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.

Kyvig, David E.-Marty, Myron A.; **Yanıbaşımızdaki Tarih**, Çev. Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Labarre, Albert; **Kitabın Tarihi**, Çev. Galip Üstün, Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, İstanbul, t.y.

Lavenda, Robert H.- Schultz, Emily A.; **Kültürel Antropoloji Temel Kavramlar**, Çev. Dilek İşler ve Onur Hayırlı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.

Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Lewis, Emma; **İzmler-Fotoğrafı Anlamak**, Çev. Meltem Aydemir, Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2018.

Lockman, Zachary; **Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism**, Cambridge University Press, New York, 2009.

Ludendorff, Erich Von; **Topyekûn Harp**, Çev. Aynur Onur Çiftçi ve Erhan Çiftçi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Macdonald, Fiona; **Women in Peace and War (1900-1945)**, Peter Bedrick Books, Chicago, 2001.

Marlow, Joan; **The Great Women**, A&W Publishers, New York, 1979.

Masson, Madeleine; **A Pictorial History of Nursing**, Hamlyn Publishing, UK, 1985.

Memiş, Ekrem; **Tarih Metodolojisi,** Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1989.

Meray, Seha L. - Olcay, Osman; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler),** Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

Mısırlıoğlu, Aynur; **Kuvayı Milliye'nin Kadın Kahramanları**, Sebil Yayınevi, İstanbul.

Milli Mücadele'de ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadınlarımız, T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998.

Milli Mücadele'de Hilal-i Ahmer, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

Moltke, Helmuth Von; **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839**), Çev. Hayrullah Örs, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

Müderrisoğlu, Alptekin; **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, AKDTYK ATAM Yayınları, Ankara, 2013.

McNeill, William H.; **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Ok, Sebla Selin; **Fotoğraf Belleğinde Acının Tasviri,** Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2016.

Okuducu, Güldal; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Orbay, Rauf; **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, Cilt I-II, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Orga, İrfan; **Bir Türk Ailesinin Öyküsü**, Çev. Arın Bayraktaroğlu, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Ömer, Besim; **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans**, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, Ankara, 2009.

Özalp, Kazım; **Milli Mücadele (1919-1922),** Cilt I, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Özalp, Yalçın; **Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz**, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1986.

Özendes, Engin; **Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık 1839-1923**, Yem Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Özkaya, Yücel; **Milli Mücadele'de Ege Çevresi**, Cilt I, Cumhuriyet Kitapları Yeni Gün Haber Ajansı ve Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Pankhurst, Emmeline; **My Own Story**, Vintage Books, London, 2015.

Pasachoff, Naomi; **Marie Curie Radyoaktivitenin Keşfi**, Çev. Zeynep Gürsoy, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2002.

Peker, Nurettin; **İstiklal Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı (1918-1923 İstiklal Savaşının İnebolu ve Kastamonu Havalisi)** Gün Basımevi, İstanbul, 1955.

Pirenne, Henri; **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uğur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Quataert, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922,** Çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Renda, Gürsel; **Çağlar Boyunca Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı**, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1993.

Roberts, John M.; **Avrupa Tarihi**, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2015.

Rosenberg, Caroll Smith; **Religion and the Rise of the American City: The New York City Mission Movement** 1812-1870, Ithaca Cornell University Press, 1971, London.

Rude, George; **Fransız Devrimi**, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Safa, Peyami; **Türk İnkılabına Bakışlar**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

Sander, Oral; **İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Saral, Hulki - Saral, Tosun; **Vatan Nasıl Kurtarıldı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

Sarıhan, Zeki; **Kurtuluş Savaşı Kadınları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Selek, Sabahattin; **Anadolu İhtilalleri,** Cilt I, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1987.

Serebryakova, Galina; **Fransız Devriminde Kadınlar**, Çev. Ahmet Açan, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1998.

Sevük, İsmail Habib; **Yurttan Yazılar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Scott, John; **A Matter of Record: Documentary Sources in Social Research**, Polity Press, UK, 2014.

Shaw, Stanford J.- Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010.

Shipton, Elisabeth; **Female Tommies**, The History Press, UK, 2014.

Sinha, R.K.; **Kurtuluş Savaşı ve Devrimler Mutafa Kemal ve Mahatma Gandi (1919-1928),** Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

Smith, Bonnie G.; **Changing Lives: Women in European History Since 1700**, D.C. Heath and Company, Canada, 1989.

Sontag, Susan; **Başkasının Acısına Bakmak**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

_________; **Fotoğraf Üzerine**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011.

Stardling, Robert; **20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

Sönmez, Zümrüt; **Savaşın Kadınları**, Yarımada Yayınları, İstanbul, 2008.

Streissguth, Thomas; **Women of the French Revolution**, Lucent Books, USA, 2005.

Sürmeli, Serpil; **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Şalvuz, İsmail Ferahim; **Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar**, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1938.

Şapolyo, Enver B.; **Kuvayi Milliye Tarihi,** Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1957.

Şenel, Alaeddin; **İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Tanilli, Server; **Uygarlık Tarihi,** Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Tansel, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** Cilt I,MEB Yayınları, Ankara, 1977.

Taşkıran, Tezer; **Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973.

Tekeli, İlhan; **Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Tevetoğlu, Fethi; **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Thomas, Gill; **Life On All Fronts**, Cambridge University Press, New York, 1989.

Toprak, Zafer; **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Topuz, Hıfzı; **Gazi ve Fikrîye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

Toros, Taha; **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Tosh, John; **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Tuncoku, Mete; **Çanakkale 1915**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Türk Basınında Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1919-1922, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, İstanbul, 2019.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu, Cilt III, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), Cilt II, Kısım III, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966.

Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi-Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922), Cilt II, Kısım VI, 2. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1968.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Cilt VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi-Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1974.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt X, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât, Cilt II, Kısım V, 2. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923), Cilt IV, Kısım I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

Türk Soroptimisti: In Memoriam Müfide Ferit Tek, Türkiye Soroptimist Kulüpleri Birliği, İstanbul, 1972.

Türkçe Sözlük, Cilt I-II, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998.

Türkeş, Ünal; **Kurtuluş Savaşında Muğla**, Cilt I-II, Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973.

Türkgeldi, Ali Fuat; **Görüp İşittiklerim,** TTK Yayınları, Ankara, 2010.

Uçarol, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

Uyanıker, Ferhat; **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Women-Nation-State, Ed. Nira Yuval-Davis and Floya Anthias, Palvarage Macmillan, London, 1998.

Yalçın, E. Semih; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Yalman, Ahmet Emin; **Görüp Geçirdiklerim,** Cilt I, Haz. Erol Sadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul, 1977.

________; **Turkey in the World War**, Yale University Press, London, 1930.

Yamauchi, Masayuki; **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Yurdakul, Yurdakul; **Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.

Yurdalan, Özcan; **Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Zeinert, Karen; **Those Remarkable Women of the American Revolution**, The Millbrook Press, USA, 1996.

Zihnioğlu, Yaprak; **Kadınsız İnkılap**, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Zubritski-Mitropolski- Kerov; **İlkel, Köleci ve Feodal Toplum**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1979.

Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Zweig, Stefan; **Marie Antoinette Vasat Bir Karakterin Portresi**, Çev. Tevfik Turan, Can Yayınları, İstanbul, 2017.

MAKALELER

Abbott, Edith; *"The War and Women's Work in England",* **The Journal of Political Economy**, July 1917, Vol. 25, No. 7, ss. 641-678.

Abray, Jane; *"Feminism in the French Revolution"*, **The American Historical Review**, February 1975, Vol. 80, No.1, ss. 43-62.

Acun, Fatma; *"Görsel Malzemeler",* **Tarih İçin Metodoloji**, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Yayınevi, Ankara, 2015, ss. 274-281.

________; *"Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi"***, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi,** 2007**,** Cilt 24, Sayı 2, ss. 1-21.

________; *"Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)",* **SDÜ FEF Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2007, Sayı 16, ss. 91-112.

________; *“Görsellik ve Yakın Dönem Araştırmalarında Kullanımı”,* **Kebikeç**, 2004, Sayı 18, ss. 95-118.

________; *“Tarihin Kaynakları”,* **Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, Ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss 119-149.

Alakom, Rohat; *“Kürt Kadınları Teali Cemiyeti”,* **Tarih ve Toplum Dergisi**, Mart 1998, Cilt 29, Sayı 171, ss. 36-40.

“Alaşehirli Bir Kadın Ruhiye Hanım, Milli Mücadele’nin İlk Kahraman Türk Kadını”, **İşgalden Kurtuluşa Alaşehir Sergisi**, Alaşehir Belediyesi, 2017, ss. 7-17.

Akbaba, Bülent; *“Tarih Öğretiminde Fotoğraf Kullanımı”,* **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,** 2005, Cilt 6, Sayı 1, ss. 185-197.

Arıkan, H. Volkan; *“Fotoğrafın Tarihsel Belge Olarak Anlamı”,* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Mayıs 2001, Cilt 15, Sayı 89, ss. 57-59.

Ayan, Engin; *“Türk Tarih Yazımı Evriminde Annales Kuramının Yorumu”,* **Tarih Okulu Dergisi**, İzmir, 2011, Sayı 11, ss. 75-101.

Aydın, Hakan; *“Kadın (1908–1909): Selanik’te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”,* **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2/2009 ss. 147-156.

Aydın, M. Akif; *“Hukuk-ı Aile Kararnamesi”,* **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul, 1998, ss. 314-318.

Aysal, Necdet; *“Kurtuluş Savaşı’nda Bir Kadın Örgütü: Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti”* **Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II,** Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2016, ss. 941-964.

Bakacak, Ayça Gelgeç; *“Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme”* **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Güz 2009, Sayı 44, ss. 627-638.

Barnum, George; *“Reading Historical Photographs: What Can We See, What Can We Learn?”,* **GPO History Talk**, April, 2013, ss. 1-23.

Basic, Goran; *“Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees”,* **Lund University**, Humanity&Society, 2017, Vol. 41(1), ss. 73-94.

Başak, Selmin; *“Fotoğraf Sanatının Toplumsal İşlevi”,* **Yeni Fotoğraf Dergisi,** Mayıs 1978, Sayı 19, ss. 31-35.

Borak, Sadi; *“Milli Mücadele’de Harika Kız”,* **Tarih Coğrafya Dünyası,** Yıl 1959, Cilt 2, Sayı 7-8-9, ss. 84-303.

Borin, Françoise; *“Tasvirlerle Yargıya Varmak”,* **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 179-246

Bulut, Sedef; *“Milli Mücadele Dönemiyle İlgili Görsel Bir Eser: Anadolu Hediyesi”,* **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** Güz 2018, Sayı 63, ss. 133-164.

Castan, Nicole*; “Suçlular”,* **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 449-460.

Coutts, Baroness Burdett; *“Women the Missionary of Industry”,* **Women’s Mission Philanthropic Work of Women**, Ed. Eminent Writers, Sampson Low, Marston & Company, London, 1893, ss. 284-299.

Cunbur, Müjgân; *“Milli Mücadele Mitinglerinde Türk Kadınının Yaptığı Konuşmalar”* **Milli Mücadele’de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, ss. 14-32.

Çelik, Esma Torun; *“Türk Kadın Kahramanlarından Kara Fatma”,* **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 11/16 Fall 2016, ss. 131-158.

Çiçek, Rahmi; “*Sakarya Savaşı’nın Lojistik Destek Bölgesi: Kastamonu Vilayeti”*, **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2017, ss. 237-270.

Çulha, Osman*; “Gösterge Bilim (Semiyotik) Tekniği Kullanılarak Kanada Fotoğraflarının İncelenmesi”*, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt 7, Sayı 13, 2011, ss. 409-424.

Davis, Natalie Zemon- Farge, Arlette; *“İşler ve Günler”,* **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 19-24.

_________; *“Tarihsel Aktör Olarak Kadınlar”,* **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları,** Cilt III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 13-18.

Duman, Olcay Özkaya; *“Milli Mücadele’nin Entelektüel Kadın Aktörleri”*, **Sakarya Zaferi ve Haymana IV. Sempozyumu,** Haz. Temuçin Faik Ertan ve Meryem Orakçı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, ss. 31-55.

_________; *“Tarih Bilimi Ve Bilgisi Açısından Aydınlanmadan Günümüze Sorularla Tarih Felsefeleri Ve Kavrayışları”,* **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, Sayı 7, ss. 51-69.

Enginün, İnci; *"Edebiyatımıza Akisleriyle Milli Mücadele'de Türk Kadını"* **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, ss. 80-133.

Erol, Burçin; *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, ss. 147-154.

Ertan, Güler; *"Dünden Bugüne Fotoğraf",* **Sanat Dergisi,** 2005, Sayı 7, ss. 57-66.

Ertan, Temuçin Faik; *"Sakarya Meydan Muharebesi'nin Adlandırma Sorunu***",** **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2017, ss. 211-222.

_________; *"80 Yıllık Ömürde, 72 yıllık Cumhuriyet Tanıklığı Mehmet Ali Eke",* **Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı 16, ss. 209-229.

Eski, Mustafa; *"İlk Kadın Mitingi",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, ss. 33-46.

_________; *"Kastamonu'dan Gelip Geçen İki Fransız Gazeteci; Madame Berthe Gaulis ve Jean Chiliquelin",* **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Kasım 1996, Cilt XII, Sayı 36, ss. 705-721.

Ermacora, Matteo; *"Women Behind the Lines: The Friuli Region as a Case Study of Total Mobilization 1915-1917"*, **Gender and the First World War,** Ed. Christa Hammerle, Oswald Überegger and Birgitta Bader Zaar, Macmillan Press, UK, 2014, ss. 16-35.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri; *"Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül",* **Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat, Cilt I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 648-659.

Fraisse, Genevieve - Perrot, Michelle; *"Düzen ve Özgürlükler",* **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı,** Cilt IV, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 13-18.

Gök, Kemal; *"Fotoğrafın Bulunuşu ve Sonrasında Oluşan Teknik Gelişmeler",* **Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi**, 2016, Cilt 3, Sayı 1, ss. 43-66.

Guiomar, Jean-Yves; *"Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı",* **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Ed. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 144-149.

Gül, Muhittin; *"Milli Mücadele Mitinglerinde Kadınlarımız"* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, ss. 47-58.

Güzel, Şehmus; *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın",* **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt III-IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 857-864, 867-876.

Hatipoğlu, Sevgi; *"Selimiye'den Geleceğe Notlar",* **Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi**, Ankara, 2011, ss. 103-111.

İnalcık, Halil; *"Tanzimat Nedir?",* **Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları**, 1941, ss. 237-263.

Kalıpçı, İlknur; *"Bursa'nın Kurtuluşuna İmza Atmış Bir Mücahit Kadınımız Kara Fatma (Fatma Seher)",* **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Kasım 1998, Cilt 14, Sayı 42, ss. 1201-1210.

Kaplan, Leyla; *"II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi",* **Osmanlı**, Cilt V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 466- 473.

__________; *"Milli Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, ss. 69-126.

Karakışla, Yavuz Selim; *"Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)"* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Nisan 2001, Cilt 15, Sayı 88, ss. 39-43.

_________; *"Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler",* **Toplumsal Tarih Dergisi**, Haziran 1999, Sayı 66, ss. 15-24.

_________; *"Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923",* **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 27-54.

Kaymaz, İhsan Şerif; *"Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu***",** **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** Sayı: 46, Güz 2010, ss. 333-366.

Kırkpınar, Leyla; *"Türk Kurtuluş Savaşında Türk Kadını"*, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2001, ss. 105-115.

Korucuoğlu, Nevin; *"Kurtuluş Savaşı Sırasındaki Kadın Kahramanlarımız",* **Milli Kültür Dergisi**, Kasım 1990, Sayı 78, ss. 52-54.

Koylu, Zafer - Altay, Saadet; *"Milli Mücadele Sürecinde Türk Ordusu'nda Sağlık Hizmetleri (1919-1922)"* **Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tıp Dergisi**, Eylül 2009, Cilt 31, Sayı 3, ss. 76-96.

Koyuncu, Serhan - Medin, Burak; *"Haber Fotoğraflarında 2003 Irak Savaşı Karşıtlarının Temsili",* **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, Cilt 5, Sayı 2, ss. 137 – 168.

Köstüklü, Nuri; *"Atatürk ve Milli Mücadele'yi Anlamak veya Türk İnkılap Tarihinde Terminoloji Meselesi",* **AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Cilt 16, Kasım 2000, Sayı 48, ss. 889-911.

Lindenmeyr, Adele; *"Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity 1762-1914",* **Signs,** Spring 1993, Vol. 18, No. 3, ss. 562-591.

Linton, Marisa; *"Women as Spectators and Participants in the French Revolution",* ***Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift,*** (197), Ocak 2014, ss. 405-417.

Makal, Ahmet; *"Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960",* **Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği,** Haz. Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2012, ss. 38-116.

Maleçkova, Jitka; *"Kadın ve Bir Milletin Kaderi: Milli Uyanışın İlk Dönemlerinde Kadınlara Biçilen Rol",* **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 201-214.

Mellor, Anne K.; *"English Women Writers and the French Revolution",* **Rebel Daughters: Women and the French Revolution,** Ed. Sara E. Melzer ve Leslie W. Rabine, Oxford University Press, New York, 1992, ss. 255-272.

Meriç, Nevin; *"Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit",* **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü**, Ed. Yıldız Ramazanoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 53-79.

"Modern Sosyalizmin Doğuşu", **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 1848-1871**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 12-47.

Navailh, Françoise; *"Sovyet Modeli"*, **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 210-234.

Os, Nicole Van; *"Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century",* **Jihad and Islam in World War I,** Edit. Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, ss. 153-178.

________; *"Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar"*, Çev. Kaya Genç, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Mart 2002, Cilt 17, Sayı 99, ss. 7-14.

________; *"Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti"* Çev. Bülent Keneş, **Türkler**, Cilt XIV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 133-145.

Özdemir, Cahide; *"Milli Mücadele'de Cephede ve Cephe Gerisinde Türk Kadını"* **Milli Mücadele'de Türk Kadını**, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, ss. 45-54.

Özdemir, Nuray; "*Milli Mücadelede Kadın Desteği: Bolu Müdafaa*-i *Vatan Gazi Kadınlar Cemiyeti"*, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Journal of Social Sciences Cilt / Volume: 2011-2 Sayı / Issue: 23, ss. 49-63.

_________; *"Sakarya Meydan Muharebesi'nde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler",* **Sakarya Meydan Muharebesi Ve Haymana Uluslararası Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2017, ss. 223-236.

Özgen, Yüksel; "*İnebolu'dan Sakarya'ya İstiklal Yolu"*, **Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2017, ss. 273-281.

Palmer, Alan; *"Mary Jane Seacole",* **Oxford Dictionary of National Biography**, Oxford, 2004.

Parsa, Alev Fatoş; *"Fotoğraf ve Göstergebilim Üzerine",* **Kontrast Fotoğraf Dergisi**, Mart 2016, Sayı 50.

Perrot, Michelle; *"Dışarıya Adım Atmak",* **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı,** Cilt IV, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 419-448.

Phillips, Mabelle C.; *"Dul Kadınlar",* **İstanbul 1920**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 247-277.

Prelinger, Catherine M.; *"Prelude to Consciousness: Amalie Sieveking and the Female Association for the Care of the Poor and the Sick"*, **German Women in the Nineteenth Century: A Social History**, Ed. John C. Fout, Holmes&Meier Publishers, New York, 1984, ss. 118-132.

Qelquejay, Chantal Lemercier; *"Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları",* **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Ankara Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996, ss. 129-134.

Quataert, Donald; *"Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi",* **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914),** Cilt II, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 1011-1024.

Roded, Ruth M.; *"Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması",* **Osmanlı**, Cilt V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 418-427.

Sağlamtimur, Zuhal Özel; *"Walter Benjamin'in Bakış Açısından Tarih ve Fotoğraf İlişkisi"***, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Güz** 2013, Sayı 37, ss. 236-250.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet; *"Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)",* **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28(46), ss. 53-69.

Söylemez, Faruk; *"Milli Mücadele Döneminde Kastamonu'da Kurulan Cemiyetler",* **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Mart 1996, Cilt 12, Sayı 34, ss. 159-170.

Steele, Olga Sharpe; *"Liberation Day",* **The Link A Magazine For Armed Forces Personnel**, January 1974, Vol. 32, No. 1, ss. 55-57.

Şahin, Feyza Kurnaz; *"II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri",* **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, ss. 207-235.

_________; *"Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda",* **SUTAD, Güz 2018, (44),** ss. 217-243.

Şapolyo, Enver B.; *"Atatürk ve Üç kılıç",* **Türk Kültürü Dergisi**, Yıl 1965-66, Sayı 38, Ankara, ss. 84-87.

Şeni, Nora; *"19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri",* **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar,** Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 53-78.

Tağmat, Çağla Derya; *"Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu",* **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, ss. 353-371.

Tercüman Kadın Ansiklopedisi, *"Tanzimat'tan Sonra Kadın",* Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1984, ss. 601-647.

Tekeli, Şirin; *"Kadın",* **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1992, ss. 1190-1197.

Thebaud, Françoise; *"Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi",* **Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru**, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 31-79.

_________; *"Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları",* **Kadınların Tarihi Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru,** Cilt V, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 13-24.

Toprak, Zafer; *"Arnavutköy Amerikan Kız Koleji",* **Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi**, Yıl 1999, Sayı 29. ss. 48-50.

_________; *"Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm",* **Türkiye Günlüğü,** Güz 2018, Sayı 136, ss. 7-11.

_________;*"Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu",* **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 1340-1344.

________; *“Sosyal Tarih”*, **Tarih İçin Metodoloji**, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara, 2015, ss. 110-116.

Turan, Refik; “*Milli Mücadele’de İnebolu-Kastamonu-Ankara Hattı*”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Temmuz 1999, Cilt XV, Sayı 44, ss. 693-701.

Ulusan, Şayan; *“Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”* **ÇTTAD**, 2009 Bahar-Güz, VIII/18-19, ss. 229-256.

Wilson, Alona C.; *“Felice Beato’s Japan: People”,* **Visualizing Cultures at the Massachusetts Institute of Technology**, 2010, ss. 1-32.

Yavuz, Bige; *“Cephe Gerisinde Kadının Rolü”,* **Cumhuriyet ve Kadın Sempozyumu (6-7-8 Kasım 1998) Kadınlar Derneği Yayınları,** 1999, ss. 40-51.

Yazar, Nihal; *“Cumhuriyet Döneminde Kadın”*, **Tercüman Kadın Ansiklopedisi**, Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1984, ss. 665-676.

Zengin, Ersoy; *“Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları”,* **Mavi Atlas**, 2017, 5 (1), ss. 201-223.

SÜRELİ YAYINLAR

Açıksöz

Akşam

Daily Alta California

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İstiklal Harbi

Kadın Gazetesi

Kızılay Dergisi

Milliyet

MKE Gazetesi

Peyam-ı Sabah

Sabah

Servet-i Fünun

Sırat-ı Müstakim

Teknik Güç Gazetesi

Tercüman-ı Hakikat

The Hospital News

The New York Times

Vakit

Yedigün

TEZLER

Alatalo, Malla; Reading Pictures, Constructing Narratives: A Study upon Pictorial Narrativity and a Narrative Analysis of Work Photography, **University of Lapland Faculty of Art and Design, Pro Gradu Thesis**, EMACIM / Audiovisual Media Culture, 2015.

Sevil, Hülya Küçük; İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914), **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2005.

Şahin, Feyza Kurnaz; Osmanlı'dan Cumhuriyete Harp Malullerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939), **Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı**, 2012.

Tağmat, Çağla Derya; İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922), **Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2015.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://vedatkonyali.wordpress.com/2009/11/29/fotografin-analizi/ Erişim Tarihi: 30/09/2018.

http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/en/liberation-camps Erişim Tarihi: 24/11/2018.

http://www.noorderlicht.com/en/archive/yosuke-yamahata/ Erişim Tarihi: 24/11/2018.

https://www.academia.edu/11618201/FOTO%C4%9ERAF_OKUMA?auto=download Erişim Tarihi: 25/11/2018.

https://www.worldpressphoto.org/people/nick-ut Erişim Tarihi: 26/11/2018.

https://royalsociety.org/ Erişim Tarihi: 10/12/2018.

http://www.alnurceyhan.com/detay.php?id=70 Erişim Tarihi: 23/12/2018.

https://www.iwm.org.uk/history/5-inspirational-stories-of-women-in-the-first-world-war Erişim Tarihi: 21/04/2019.

https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war, Erişim Tarihi 21/04/2019.

https://www.thoughtco.com/women-and-the-french-revolution-3529110 Erişim Tarihi: 08/06/2019.

https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/ Erişim Tarihi: 08/06/2019.

https://tr.scribd.com/doc/24930481/The-Role-of-Women-in-the-French-Revolution Erişim Tarihi: 09/06/2019.

http://downloads.bbc.co.uk/england/ww1/bbc-world-war-one-at-home.pdf Erişim Tarihi: 26/06/2019.

https://www.thehistorypress.co.uk/women-s-history/women-and-war/ Erişim Tarihi 29/07/2019.

https://wn.com/women's_army_auxiliary_corps_(britain)/news Erişim Tarihi 30/07/2019.

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/erzurum-tabyalar Erişim Tarihi 10/10/2019.

ÖZGEÇMİŞ

Özlem BAYKAL, 07 Temmuz 1985 tarihinde Hakkâri'nin Yüksekova ilçesinde doğmuştur. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Yüksekova'da tamamlamıştır. 2002 yılında Yüksekova Lisesi'nden, mezun olmuştur. 2007- 2012 yılları arasında Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih bölümünde, lisans eğitimini tamamlamıştır. 2014-2015 yılları arasında, Hakkâri Üniversitesi Eğitim Fakültesinden aldığı Pedagojik Formasyon eğitimini tamamlamıştır. 2016-2018 yılları arasında Anadolu Üniversitesi Sosyal Hizmetler bölümünde, önlisans eğitimini tamamlamıştır. 2018 yılında öğrencisi olduğu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün Erasmus programı ile üç ay boyunca Poznań Adam Mickiewicz Üniversitesi Tarih bölümünde, staj eğitimi görmüştür. İngilizce ve Osmanlıca bilmektedir.